

‘‘ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੰਥ’’ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ, ਲਾਹੌਰ

ਮਧੁਸੂਦਨ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ
ਸ਼੍ਰੀ ੴ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਬ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૭૦૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ મધુરુજી

વિષય

મધુસૂદન

(સાંસારિક કાદંબરી.)

શશિન ઇવ દિવાતનસ્ય લેખા ।
કિરણ પરિક્ષય-ધૂસરા પ્રદોષમ્ ॥
કુમાર સમ્ભવમ્ ।

લેખક.

ખંડેરાવ માનાજી પવાર-સુરત.

(જલધર અને સતીષ્ઠા, બીજમપ્રતિજ્ઞા)
વગેરે નાટકોના લેખક.

પ્રસિદ્ધ કર્તા.

ક્ષત્રિય મુગટલાલ મંછારામ ચેવલી.

‘ક્ષત્રિય વીર’ના

ઓનરરી પ્રકાશક.

જેગમપુરા, ચેવલી સ્ટ્રીટ—સુરત.

સંવત્ ૧૯૭૬.

પ્રથમાવૃત્તિ.

ઈ. સ. ૧૯૨૦.

કિંમત:—૧-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય સંગ્રહ
૮૬૦૩

સુરત ખપાટીયા ચકલામાં આવેલા 'નૈન વિજય'
પ્રી. પ્રેસમાં ઇશ્વરલાલ કેસનદાસ કાપડીયાએ
છાપ્યું અને સુરત બેગમપુરા ચેવલી સ્ટ્રીટમાં
આવેલી 'ક્ષત્રિય વીર' પત્રની ઓફિસમાંથી
મુગટલાલ મંછારામ ચેવલીએ
પ્રગટ કર્યું.

નિવેદન.

ગુણી ગરવી ગુર્જરી રસાળ
સ્વભાવ-ચિત્રની રૂડી નિશાળ.
કુદરત પીંછી અજબ જણાય
ખિંદુ ખિંદુએ રંગ બદલાય.
ચીતરાયાં કંઈ ચિત્ર અનંત
તેમાં કંઈક રહ્યાં ઝળકંત.
દિવ્ય થયાં તે અમર રહ્યાં
શેષચિત્રને કાળે હયાં.

* * *

લલિતકલારસીયા ઉત્કર્ષ
ચીતરી ગયા સ્વભાવાદર્શ.
અનુકરણ હું તેનું કરું
હામ નથી પણ પગલું ભરું.
પ્રથમ દિવસનો વિદ્યારથી
તેના જેવી આ છે કૃતિ.
ક્ષીરનીરનો કરી વિવેક
આદ્ય ચિત્ર અહુજે એકેક.

આ પુસ્તકના પ્રેક્ષ તપાસવામાં ઉતાવળ કરી
વાથી જોડણી વગેરેના દોષ રહી જવા પામ્યા છે;
સુધારીને વાંચવા ત્રિશ્નિ છે.

નમ્ર.

ખંડેરાવ માનાજી પવાર.

અર્પણ પત્રિકા.

વડોદરા નિવાસી શ્રીમાન શેઠ

વલ્લભરામ જમનાદાસ મૂળજીની

સેવામાં.

આપશ્રીએ જ્ઞાતિ ઉપકારના તમામ કાર્યોમાં ઉત્સાહ

ભર્યો ભાગ લઈ તન મન અને ધનથી જ્ઞાતિ

સેવા કરી છે. વળી આ લેટનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ

કરવાનો તમામ ખર્ચ ઉદાર દીલથી પોતે

સ્વીકાર્યો છે, માટે એ ઉપકારથી મગ્ન

થઈ કૃતકૃત્ય થવા આપની

પવિત્ર સેવામાં આ પુસ્તક

અર્પણ કરું છું.

લિં

આપનો કૃપાકાંક્ષી

મુગટલાલ મંછારામ ચેવલી.

વડોદરા નિવાસી શ્રીમાન-
શેઠ વલ્લભરામ જમનાદાસ મુળજી.

મધુસૂદન.

પ્રકરણ પહેલું.

સંતાપનો પરિપાક.

સંતમ અગ્નિ સર્વથા લીધું સૂકું બાળે,

સંતાપનો પરિપાક સારાસારના બાળે.

સવંતી ગુર્જર ભૂમિમાં પુષ્પા નામે એક ગામ છે. તે પ્રાચીન કાળમાં પુષ્પાવતી નગરીને નામે દેશ વિદેશમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું. પરંતુ સર્વ ભક્ષી કાળના કારમા ચક્રે કહો કે અસ્તોદયની અસ્ખલિત વિક્રિયાએ કહો, તેનું માનવાચક નામ આજે રહેવા દીધું નહતું. જેમ કેહ સારી સ્થિતિનો મનુષ્ય દૈવયોગે રંક દશામાં આવી જતાં તોછડા અને હલકટ નામે સંબોધાય છે, તેમ આજે તે પુષ્પાવતી નગરી પુષ્પાને નામે ઓળખાય છે. તેની આસપાસ વિવિધ પ્રકારના ફૂલ ઝાડથી ભરેલી વાડીઓ આવી રહી છે. સંપ્રતિ ઋતુરાજ વસંતનું સામ્રાજ્ય પ્રસરેલું હોવાથી વાડીઓ ફૂલોથી શણગારાઈ નવ વધુ સમ ભર યૌવનમાં ડોલાં ખાઈ રહી છે. પવનની મસ્ત લહેરોના સ્વચ્છંદ વાવાથી પાકાં પુષ્પોની કમ કૌવત પાંખડીઓ ખરી જાય છે. માત્ર છિગતી કળીઓ બાંધ ચઢાવી પવન સાથે બાથંબાથી કરી પોતાની સરસાઈ મેળવે છે; પણ અંતે તેમાંની કેટલીક અવસ્થાએ પહોંચતાં શક્તિ હીન થવાથી દીન બની નમણું આપે છે, અને ખરી જાય છે! એ પાંખડીઓ આખા ગામમાં, અને તેને સર્પાકારે વીંટળાઈ વળેલી નદીમાં ઉડી ઉડીને પથરાય છે. કેટલીક વાર તો ગામના રસ્તા ફૂલોથી છવાઈ જાય છે અને નદીનું પાણી ફૂલ પાંખડીથી ઢંકાઈ

જાય છે. તે વખતે ગામે જાણે ગળામાં વિવિધ સુમનની માળા પહેરી હોય એવો રમણીય દેખાવ માણસ પડે છે. એ નદીમાં પુષ્પનું સત્વ ઉતરવાથી તેનું પાણી મ્હેક મ્હેક થઈ રહે છે. ખરેખર તે ગામના લોકોએ એ નદીનું નામ પુષ્પગંધા આપ્યું હતું તે યથાર્થજ છે.

ચેત્ર મહિનાનો દિવસ હતો. પૂર્ણિમાની તિથિ હતી, અને સાયં-કાળનો સમય હતો. પૂર્વ તરફ ચંદ્રમા ક્ષિતિજના ઊંડા પોલાણમાંથી પોતાની ચળકતી પ્રમાણે ચોમેર ફેંકતો, સોનેરી પતંગ જેવો ક્ષિતિજમાંથી ઉર્ધ્વ ગતિએ ઉડતો ઉડતો પૃથ્વી દેવી સાથે રાત્રિનો રાસ રમવા આનંદ ભર્યો આવતો હતો. પૂર્ણિમાપૂજકો અક્ષત પુષ્પાદિ લઈ હિમરશ્મિને વધાવતા હતા, ધૂપદીપ કરતા હતા અને નૈવેદ્ય ધરાવતા હતા વનવૃક્ષલતાપૂર્ણ ભક્તિથી યથાશક્તિ કુસુમ વધાવતાં હતાં, પુષ્પપરિમળ પ્રસરાવતાં હતાં અને શ્લોક અર્પતાં હતાં. પુષ્પગંધા નદી પોતાનું વહન મંદ પાડી એકાગ્ર ચિત્તે માનસિક પૂજા કરતી હતી. પૂર્વ દિશા ગાલમાંને ગાલમાં મૃદુ મૃદુ મલકાઈ નયનને અણસારે આમંત્રણ કરતી હતી. એમ આપ્તું જગત ઉગતાને માન આપતું હતું. જેમ કોઈ રાજકુમાર વિલાસે નીકળે છે ત્યારે તેને સેવકગણ તેની સેવામાં હાજર હોય છે, તમ ચંદ્રની સેવામાં તારાગણોએ એકઠા એકઠા આવી ચોમેર ચોક્કા બેસાડવા માંડી હતી. પૃથ્વીદેવી ચંદ્રપતિ સાથે એકાંતમાં ગુપ્ત ગોષ્ઠી કરવા અંધીરી બની ગઈ હતી, પણ જગતાજગતથી શરમાતી હતી. તેણે પોતાની સખી રાત્રિને બોલાવી, પોતાની અંતરપીડા જણાવી. રાત્રિએ જગતને નિદ્રાનો પ્યાલો પાથો-પાથ ધેનમાં નાંખ્યું.

એકાંત સમય થતો ચાલ્યો. નીલવર્ણના સુંદર આકાશતલ પર ચંદ્રે તારાગણ સાથે રાસ રમવા માંડ્યો. પૃથ્વી ડોલવા લાગી. ચંદ્રે અમીનિધિ છલકાવ્યો. પૃથ્વીએ તેનું પાન કીધું. ચંદ્ર પૃથ્વી સામે અને પૃથ્વી ચંદ્ર સામે એકી ટસે પ્રેમદષ્ટિ માંડી રહ્યાં. તારાઓ માંહે માંહે નયનને ઈસારે એક ખીજને સાન કરી ઉભય પ્રેમીની ઉઠાઈ કરતા હતા. ચંદ્રે આહું રૂપેરી ચીર છલાસુંદરીને બોલાડ્યું. ખરેખર

આ ઉત્તમ અને અમૂલ્ય વસ્ત્રના શણગારથી ધરણી દેવીનું રૂપ
ઓર ખીલી નીકળ્યું હતું.

રાત્રિના આઠકનો સુમાર થયો હતો તે વેળા એક તેરેક વર્ષની
કન્યા ગામમાંથી ઉતાવળે પગલે પુષ્પગંધા નદી તરફ આવતી હતી,
સ્વેતનિર્મલ આરસ જેવી તેની દેહકાંતી કાળી આછી ઓઢણીમાંથી
બહાર પડતી હતી. જાણે પૃથ્વી ઉપર ઉતરેલી ચંદ્રની કળા લોકની
દ્રષ્ટિએ ન પડે તેટલા માટે કાળી વાઢણીમાં વિંટાઈ ચાલતી હોય
એવી જણાતી હતી. તે પોતાની ઓઢણીનો પાલવ હાથમાં લઈ વારં-
વાર આંખો ઢહોતી ચાલતી હતી, અને થોડી થોડી વારે પાછળ
ફરીને જોતી હતી. એ પરથી સહજ અટકળી શકાતું હતું કે એ
કન્યા કોઈ દુઃખની મારી નીકળી પડી છે, અને નદીમાં પોતાનું દુઃખી
આયુષ્ય પૂરું કરવા જઈ રહી છે. તેણે કિનારે આવી પોતાની ઓઢણી
ઉતારી, તે પર તેની આંખમાંથી ગુંથાઈ બહાર નીકળી પડતી અશ્રુ-
માલા થોડીક નાખી. ચોળીના ગુંજમાંથી ચિંટી કાઢી ઓઢણીને
છેડે બાંધી, કાવરી બાવરી આમ તેમ જોતી પોતાના ચણીઆનો
કાછડો મારવા લાગી. પુનઃ તેની આંખમાંથી અશ્રુમાલા ટપટપ સરી
પડી. બે ડગલાં પાણી તરફ ચાલી ઉઠે નિઃશ્વાસ મૂક્યો. શરીર
કંપવા લાગ્યું, હૃદય ઘણીજ ઉતાવળે ઉડવા લાગ્યું, એકદમ ડુમ્મો ચઢી
આવ્યો, અને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગી. તે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતી બોલીઃ—

દુઃખીઆરીના બેલી બળવંતા પ્રભુ !

આવું તારે શરણે કરજે સહાયજને—દુઃખી૦

વેરણુ થઈ વાંસે મંડી છે સાવકી;

નીત નીત કપરાં દુઃખ નહિ સહેવાયજને—દુઃખી૦

માત મરી ને તાવ પરાધીન થઈ પડ્યા;

અમ પરથી ઉડ્યાં હૈયાનાં હેત જો—દુઃખી૦

જળસ્થળમાં છે વાસો તારો વિદલા !

આવું મળવા જળમાં તારી પાસજો—દુઃખી૦

પરમાનંદ પામીશ હું નીરસમાધિમાં,

આધિ ઉપાધિથી કંટાળ્યો પ્રાણુજો—દુઃખી૦

તેનો અંતર્યામી આ આત્મહત્યાનું પાપ કરતાં તેને ડરાવતો હતો. પણ મગજમાં ધુસી ગએલો સંતાપ શાંત નહિ પડ્યો તે નહિજ પડ્યો. આ સધળું તેની પાસે તરત આવી પહોંચેલા એક યુવકે જાણી લીધું. તે જેવો ચુપકીથી તેની પાછળ જઈ પકડવા જાય છે, તેનીજ તે ઓચિંતી ચમકી અને નદીમાં ડૂબી પડી. તેની પાછળ તે યુવકે પણ ઝંપલાવ્યું. કન્યા પહેલી ડુબકી ખાઈ ઉપર આવી કે તરતજ તે યુવકે પકડી, પણ તે કન્યાના જીવ પર આવેલા સંતાપે તેના હાથમાં એટલી શક્તિ વધારી કે તેથી પેલા યુવકના હાથમાંથી છટકી પાછી જળમાં ડૂબી. તે યુવક સાફ તરી જાણતો હતો, તેમ તેને બચાવવા જતાં પોતાનો ભોગ આપવો પડે તો તે આપવામાં પણ નિડર હતો. બીજીવાર તે પાણી પર આવી તે વેળા તે કન્યાની અર્ધી શક્તિ હીન થઈ ગઈ હતી, અર્ધું જ્ઞાન જતું રહ્યું હતું, અને માથાપરનો કેશ-કલાપ છૂટી ગયો હતો. જાણે જળદેવે તેને બચાવવા ખાતરજ તેની આવી સ્થિતિ કરી મૂકી હોય એમ જણાતું હતું; કારણ કે એ સધળાં વાનાં કન્યાને બચાવવાના પ્રયોગમાં તે યુવકને સહાયક થઈ પડ્યાં. તે યુવકે કન્યાના કેશની લટ પકડી લીધી, અને કિનારા તરફ તરતાં તરતાં ઉંડું પાણી વટાવ્યું. જમીન પર પગ પહોંચતાંજ કન્યાને ઉભા કરી કિનારે લઈ ગયો, અને ઢળતી ઢાળે નીચે માથું અને ઉપર પગ રાખી સુવાડી. એથી પીવાએણું પાણી મુખ વાટે નીકળવા માંડ્યું પહેરેલી ચોળી ચીરીને કાઢી નાંખી. કન્યાની બેભાન સ્થિતિ જોઈ યુવકનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. આટલીવાર જે હૈયાએ હિંમત રાખી હતી, તે કુતર્કપ્રવેશથી પીગળી ગયું; છતાં ટપકતાં આંસુએ અને ધ્રુજતા હાથે પોતાના ઘોતીઆનો એક છેડો કાઢી તેનું શરીર લોહી નાંખ્યું. તેના શરીરમાં ઉજ્જુતા આણુવા પોતાનો ડગલો તેને ઓઢાડ્યો, અને પોતાના બંને હાથ તેના શરીર પર ધસવા લાગ્યો. આ સર્વ ક્રિયા કરતાં તે હરપળે તેના ઇષ્ટ દેવને સંભારતો હતો, અને તેની કરુણા માગતો હતો. તેની અંતરની માગણીનો અવાજ દેવે સાંભળ્યો. તે કન્યામાં ગરમાવો આવતો ગયો, નાડીનો વેગ વધતો આવ્યો, અને થોડીવાર થઈ એટલે પાસું મરડ્યું. યુવકના જીવમાં

જીવ આવ્યો. તેના હૃદયનો ભાર અશ્રુદ્વારા ખાલી થવા લાગ્યો. નિર્જન સ્થાનમાં આ તેના નિઃસીમ પ્રેમની સાક્ષી કોણ પૂરે તેમ હતું! ત્યાંનાં વૃક્ષોએ પ્રત્યક્ષ જોયું હતું પણ તે મૂગાં હતાં. નદીએ પોતે જાણ્યું હતું પણ તે અસ્થિર હતી. પાણીમાં બંનેએ કુદકા મારવાથી જે ભયંકર અવાજ થયો હતો, તેથી માળામાંનાં ઉંઘતાં પક્ષીઓ ચમકી માત્ર માળામાંજ નજર કરી આંખ મીચી જવાથી જાણ થવાપામ્યાં ન હતાં. ચંદ્ર અને પૃથ્વી બંને રસકેલીના આનંદમાં મગ્ન હતાં એટલે આ ઉભય દુઃખી જીવો તરફ શાનાજ જુએ! માત્ર પેલા યુવકના શુદ્ધ પ્રેમનાં યશોગાન તેજ પળે આકાશમાં લખાયાં અને ગવાયાં.

પેલી કન્યામાં જાગૃતિ આવતી ગઈ. આંખ ઉઘાડી જોયું તો પોતાના ભાઈને સેવા કરતો દીકો.

“કોણ ભાઈ મધુસૂદન?” કન્યા નિશ્વાસ નાંખતી બોલી.

“હા બેન હું તેજ!”

“મને મરવા દેવી હતીને!” આ વાક્ય બોલતાં કન્યાની આંખમાંથી આંસુ ટપકી પડ્યાં.

“બેન હદ વળી. આ તારા દુખીઆરા ભાઈ સામે જો, અને ઘેર ચાલ.” યુવકે આંખમાં આંસુ લાવી વિનંતી કરી.

“ભાઈ, ભાઈ, મને પાછા સળગતી આગમાં નહિ નાખો.”

“નહિ બેન, તારી આ ખોટી હઠ ચાલવાની નથી, ચાલ ઉભી થા.” એમ કહી યુવકે તેને હાથ પકડી ઉભી કરી.

કન્યા પરાંણે ઉભી થઈ ચાલવા લાગી.

એજ બે.” એમ બોલી હરખાતી હરખાતી એકદમ દાદર પરથી ધખ-
ડધખડ ઉતરી પડી, અને બારણાં ઉઘાડી સામે દોડી ગઈ. જે આનંદ
તેને દોડી જતાં થયો હતો તે આનંદ તેમને મળ્યા પછી રહ્યો નહિ.
આનંદને બદલે આકંદ કરવાનો સમય આવ્યો ! બાલિકા આંખમાં
આંસુ લાવી બોલી “ બેન તારા, તારી આ કેવી દશા ! તું ક્યાં
ચાલી ગઈ હતી ? ત્યાં તને શું થયું ? ”

તારાએ કપાળ પર હાથ મૂકી ઉઠેા નિઃશ્વાસ મૂક્યો. ઓઢણીના
છેડો બંને હાથે ઝાલી. આંખમાંથી નીકળાવાની તૈયારી કરતાં આંસુના
ઉમરારને ખાળવા બંને આંખો દાખી, પણ વ્યર્થ ! ચઢી આવેલું પૂર
હાથ દીધે કંઈ અટકે છે ? શોકભારે બેસી ગઈ, અને બે હાથે માથું
ઝાલી નીચી દૃષ્ટિએ પૃથ્વી દેવીને અશ્રુમાલા વધાવી પોતાને પૃથ્વીમાં
સમાવી દેવા પ્રાર્થના કરવા લાગી. પૃથ્વી કંપી ઊઠી, અને કુદરત
ચમકી ઊઠી. એ સર્વનો શાપ આ નિર્દોષ બાલિકાને વિના કારણ
સંતાપનાર પર પડ્યો. ધરતીકંપ થવાથી યુવક અને બાલિકા બચબીત થઈ
તાંગને વળગી પડ્યાં, અને તેઓ પશુ તારાના દુઃખની સાક્ષી પૂરવા અશ્રુ
વરસાવવા લાગ્યાં. ખરેખર તે વેળા પૃથ્વીનું હૈયું પીગળી ગયું હતું,
અને તારાને પોતાનામાં સમાવવા તત્પર થઈ રહ્યું હતું. પણ ધૈર્યવાન
ધરતીએ તારાના દુઃખનો ઇન્સાફ પ્રભુને સોંપી હેંચું કહ્યું ક્યું. તારાનું
દુઃખ ચંદ્રથી નહિ જોઈ શકાયું. એવાં દુઃખી જીવ પૃથ્વીપર કેટલાં છે
તે જોવા ઉતાવળે પગલે ચાલવા માંડયું, અને આગળ દૃષ્ટિ ફેંકવા
માંડી. રાત્રિદેવી પણ પોતાનું ચીર સંકેલતી ચંદ્રને પગલે પગલે
ચાલવા લાગી. ત્રણે બાળકો ઊઠીને ઘેર આવ્યાં. રાત ઘણી વીતી
ગઈ હતી તેથી આંખની ઘેન મટાડવા અને દુઃખનું આવરણ હલકું
કરવા ત્રણે કાંઈપણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર પોતપોતાની જગાએ જઈ
સૂતાં, અને ઊંઘી ગયાં. માત્ર તે ઘરમાંની અસ્થાવતીનામે પુખ્ત ઉમરની
સ્ત્રીને નિદ્રાદેવી પોતાનું સુખ આપતી નહતી. તે ઊઠી અને પુખ્તોદ
પર પડતી ઉઘાડી બારી આગળ પોતાના ડાબા પગથી અર્ધ પલાંઠી
વાળી જમણા ધુંટણ ઉંચો રાખી બેઠી, તળાવ તરફ આથમતા ચંદ્ર

તરફ અનિચ્છાએ જોઈ તરત દૃષ્ટિ સંકેલી લેતી. જમણા હાથ જમણા પગના ધુંટણ બહારથી નાખી નીચી નજરે જમણા પગના અંગુડાનો નખ કાઢતી હતી, અને અધરોડ ઉભય દંતપક્તિ વચ્ચે લાવી ચાવતી હતી. તળાવમાં ઉભેલી કમલિની પેડે તેના વિચાર ડોલાં ખાતા હતા. ઘડીમાં ધર્મા, તો ઘડીમાં દ્વેષ, ઘડીમાં મત્સર તો ઘડીમાં ક્રોધ, તેના મુખ મંડળપર પૂરાતાં હતાં. કવચિત જીવલેણ નીચી નમતી તો કવચિત કપાળમાં આંટી પડતી; કવચિત નેત્રોમાં રતાસની છાંયા ઊઠતી તો કવચિત મોહું મરડાતું. આમ તેના માનસિક વિધિ-નિષેધ લગભગ કલાકેક ચાલ્યો હશે, એટલામાં ઉંડાણમાંથી કુકડાએ પોતાની અસ્પષ્ટ પણ મધુર વાણીથી ફૂકરેફૂક કહી ઉંઘતી દુનીઆને ઊડરેઊડની આગ્રાથી જગાડવા માંડી. તે વેળા તેજ દિશા તરફથી મોટા હાથી જેવા બળદ જોડેલો એક રથ આવતો હતો. બળદો ડોલતી શીંગડીએ ચાલતા હતા. તેમના ગળામાંની ધુધરમાળ અને રથની સાથેના ઘંટના ચલુકા શાંતિમય પાછલી રાતના પવનમાં બળી ધણે દૂર સુધી સંભળાતા હતા. ગામ નજીક આવતું હતું તેથી બળદના પગ ઉતાવળે ઉપડતા હતા, અને ધુધરમાળ વધુ ધમકતી હતી. તે જાણે પોતાના શેઠનાં ઘરવાળાંને શેઠ આવ્યાના સમાચાર પહોંચાડવાને પ્રયત્ન કરતી હોય એમ લાગતું હતું. રથમાં બેઠેલો રંગરાય જગીરદાર ઘર પાસે આવ્યું જાણી ટટાર થયો અને પોતાનાં બેસપાઘડી સમારવા લાગ્યો. રથ ગામના પાદરે આવ્યો અને તેના ધુધરાનો ચલુકો અસહ્યાવતીના કાનપર પડ્યો. તેની વિચારમાળા તૂટી. તે ઊડીને ઉભી થઈ અને બારીમાંથી નજર ફેંકી. દૂરથી આવતો રથ જોયો. તેના શિખરપર ચંદ્ર ચમકતો જાણ્યો; અને જાણ્યું કે જગીરદાર પધાર્યા. તે ઉતાવળે હેઠે ઉતરી બારણા ઉઘાડી આવી. પતિને માટે પથારી પાથરી એટલે તો રથ તળાવની પાળે આવી પહોંચ્યો. અસહ્યાવતી બારીએ ઉભી. રંગરાય રથમાંથી વાંકો વળી પોતાની હવેલીની બારી તરફ જોતો હતો એટલામાં રથ હાંકનાર રવીઆ નામના નોકરે કહ્યું કે “ હેઠાણી બારીમાં ઊભાં છે. ” રંગરાયે પણ તેને જોઈ, અને મનમાં પોતાને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો કે પતિને પરગામથી

ક્ષેમકુશળ આવતા જોવાને આટલી તત્પર રહેનારી પતિપરાયણ સ્ત્રી તે આનું નામ. રથ બારણામાં આવ્યો, ત્યારે બારણાં ઉઘાડાં દીઠાં તે જોઈ પોતાની પત્ની માટે વિશેષ મગ્ન થયો. સ્ત્રીઆએ રથ છોડ્યો અને આંધવાની ગડબડમાં પડ્યો. એ વેળા પૃથ્વીના વિયોગ-કાળ સમીપ આવેલો જાણી ચંદ્રનું મુખ નિસ્તેજ થતું ચાલ્યું હતું અને પૃથ્વીને ઝોઢાડેલું રૂપેરી ચીર ઉપાડવા માંડ્યું હતું. રંગરાય હસ્તે મુખે માળે ચઢ્યો. ત્યાં તળાવપરની બારી પર જુઓ છે, તો અસુયાવતી જણાઈ નહિ. કંઈક કામસર ઘરમાં ગઈ હશે એમ જાણી પાઘડી, પાસેના ટેબલ પર મૂકી અને બદનસમેત ડગલો ખીંટીએ ભેરવ્યો, અને ખેસ તે પર મૂકી બારી આગળ બેઠો. દસેક મિનિટ વાર જોઈ પણ આવી નહિ. તેથી જગીરદાર બીડીને બીજા ખંડમાં ગયો. ત્યાં અસુયાવતીને સતેલી જોઈ, રંગરાય તેની પાસે બેઠો. અસુયાવતીએ પાસું મરડી મોઢું ઢાંકી દીધું. રંગરાયે તેનો ખમો પકડીને હલાવી, પણ એક કે બે બોલી નહિ. મોઢું ઉઘાડવાને પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ થયો. જગીરદાર અધીરો થતો ચાલ્યો. મૈત્રેયેષ્ઠથી બોલાવવા કરેલી અજમાયશ પાણીમાં ગઈ. હવે વાણીનો પ્રયોગ આદર્યો.

“અસુ! આ થાક્યા પાક્યાને બે ઘડી વાર્તાવિનોદથી રાજ કરી પરિશ્રમ ઉતારવો જોઈએ કે ઉલટો મનાવવાની મુશ્કેલીમાં નાખી થકવવો જોઈએ?” રંગરાયે પોતાની ખાનગી પ્રેમવાર્તા સમયના અસુના સંબોધનથી બોલાવી તોએ ચળવળી નહિ. નહિ તો બ્યારે બ્યારે રંગરાય તેને અસુ કહેતો, ત્યારે ત્યારે ખદખદ હસ્યા સિવાય રહેતી નહિ. “અસુ! આજે કોઈ શુંગી તો વળગી નથી? હેં હેં!” રંગરાય પુનઃ ખભું હલાવી બોલ્યો. પણ ઉત્તર ન મળ્યો. અંતે ધીરજ ખૂટી, અને મોઢા પરનો છેડો જોર જીલમે ઉઘાડ્યો. જુઓ છે તો તેની અસુ રડી રહી હતી. રંગરાય વિનોદ કરવાનું મૂકી વિસ્મય પામ્યો! તેનું એ હૃદય બરાબ આવ્યું. “પણ છે શું તે કહેશેને?” એમ કહી આંખમાં આંસુ આપ્યાં. અસુયાવતી દુસકે ચઢી. જગીરદાર સાહેબ અસુના આંસુ લેતો લેતો પોતાનાં

આંસુ હોવા લાગ્યો ! અસુએ જાણ્યું કે હવે પતિરાજની લાગણી મારા તરફ સંપૂર્ણ આકર્ષાઈ છે ત્યારે તેણે પોતાનાં વાફાણુ રંગરાયના હૃદયમાં સોસરા ઉતારવા માંડ્યાં. “મને તમારા ધરમાંથી રજા આપો. તમારા પૈસાનું સુખ મને નથી જોઈતું” પોતાનું જીહ્વાસ્ત્ર ચલાવ્યું. “તમારી લાડકી તારાએ મારા પર વિજળી વરસાવવાની બાકી મૂકી. વિજળી વરસાવતે તે તો સાફ, કે હું એકવારની બળીને મરી જાત, અને તેથી દેખવાનું એ ન રહેત અને દાઝવાનું એ ન રહેત, પણ આનો હું રોજ બળ્યા કરું છું. છે તો ઊગતો જીવ, પણ જીવ સવાગજ લાંબી છે.”

“પણ થયું શું ?” રંગરાય અધીરો થઈ બોલ્યો.

“તમે એને બણાવીગણાવી તે મારી સામું બોલવા માટે ?”

“અરે ! પણ શું થયું તે તો કહે ? હું બે દિવસ બહાર ગામ ગયો તેટલામાં શું થઈ ગયું ? બોલ બોલ હવે તારું મૈત્ર્ય મને મુંઝાવે છે. અસુ કહી દે, હૈયાની વાત હોડે લાવ.” ગળામાં હાથ નાખી તેના મોં પાસે પોતાનું મોં લઈ જઈ તેની આંખ સામે પોતાની આંખ મેળવી વીનવણી કરતો બોલ્યો. પણ પ્રશ્ન અરજ થયા. અસુના હઠીલા અને મીઠા સ્વભાવની તેને બંધર હતી તેથી તેણે તેના મનની વાત કઢાવવાને પાસેના ડોલાખમાંથી વિસ્કીની બાટલી કઢી. અસુચાવતીને મધુપાનનું વ્યસન પોતાના પિતાના ધેરથી વળગ્યું હતું. તેણે પોતાના પતિ રંગરાયને એને સ્વાદ ચખાડ્યો હતો. ધામે ધામે એટલે સુધી વાત આવી હતી કે, રંગરાયને રાત્રે સૂતાં પહેલાં તેનું પાન ન કરે તો ઉંઘજ ન આવે ! એટલા માટે તેણે મદિરા દેવીની પોતાના ધરમાં કાયમની સ્થાપના કરી રાખી હતી. ચાંદીનો ગ્લાસ કાઢ્યો, અને તે ઠેઠ મથાળા સુધી ભર્યો. લે, લે, અસુ, બેઠી થા, અને પી જા, આનો પ્રત્યેક ધુંટડો, તારા મનનો ઉદ્વેગ સમાવશે, ઘણીજ આજીજી કરી પ્યાલો આગળ ધર્યો; અસુ બેઠી થઈ તેણે મૂંચેટા કરી રંગરાયને પીવાનું જણાવ્યું. રંગરાયે વિચાર્યું કે જો હું એનો શુદ્ધ નહિ માનીશ તો બાજી બગડશે. એ છીંકતાં દડે

એવી છે. માટે લાવ પહેલો હું પીઉં; એમ કહી પોતેજ ગટગટાવી ગયો. અસુએ પતિના હાથમાંથી બાટલી અને ગ્લાસ લઈ લીધાં, પોતે પોતાને માટે અર્ધો ગ્લાસ ભરી રંગરાયની નજર ચૂકવી પી ગઈ. પછી પોતે બે ગ્લાસ ભરી ભરીને પોતાના પતિને પાયા. આમ અરસપરસ મૂકવ્યવહાર પાએક કલાક ચાલ્યો. તેમાં અસુએ નહિ જોડલોજ પીધો હતો અને રંગરાયને તેના દાર પીવાના બંધારણ કરતાં ઘણોજ વધારે પ્રમાણમાં પાયો હતો. આથી રંગરાયે અસુનાં મનની વાત કઢાવવા રચેલી બાજી ઉંઘી વળી; અને અસૂયાવતી પોતાની પૂરેપૂરી દાઝ વાળવા શ્લેષમંદ નીવડી. ડોલતે માથે, ધુમરાઈ રહેલી આંખે, અને અટકતા ઉચ્ચારે રંગરાય બોલ્યો “ખ્યારી! બ-બ-બોલ-બોલ, ત-ત-તને શું થયું હતું? તને શાનું દુઃખ સામે છે? તને કયો કાંટો ખૂંચે છે?” “કાંટો ખૂંચ્યા વિના કંઈ દુઃખ થતું હશે? દુઃખ શાલ્યા વિના આખી રાત રડવું પડ્યું હશે?” હૃદયની કંઈક દિવસની ધુંધવાઈ રહેલી દાઝને ખાલી કરવાની આ ઉત્તમ તક જાણી ટપકતાં આંસુએ અને રડતે સ્વરે અસુએ કપટની જાળ પાથરવા માંડી.

“આખી રાત રડી? અરેરે! પણ એ તને દુઃખી કરનાર છે કોણ? કહે, કહે, જટ કહે. મને અધીરો નહિ બનાવ, મને તેનું નામ બતાવ કે મારા ઉણુ થએલા કોષનો તેને જટ પરચો બતાવું. તું જેવી સજ્જ શરમાવવા માગતી હોય તેવી સજ્જએ પહોંચાડું” આટલું બોલતાં બોલતાં રંગરાયની આંખ ભેગું આખું મોઢું સંતપ્તલોખંડ માફક લાલ લાલ થઈ ગયું.

દાવપર સોગટી મારવાની આ અમૂલ્ય તક જાણી અસૂયાવતી રડતે અવાજે બોલી “શું કહું! કહેતાં જીભ ઉપડતી નથી. અત્યાર સુધી પેટ સાગર જેવું રાખી દુઃખના ઘુંટડા પી સમાવી દેતી હતી, પણ હવે તો હૃદયી બેહદ થઈ. તેથી ન છૂટકે કહું છું કે તમારી લાડકી તારાએ મારા પર કેર વરતાવી જીવતી બાળી મૂકી છે. હું એકવારની બળીને મરી જાત તેથી દેખવાનું ને દાઝવાનું કંઈ ન રહેત, પણ આતો કોષને જાણુ

પડતી નથી ને હું રોજ બળ્યા છતાં મરતી નથી. છે તો ઉગતો જીવ
પણ સાત ઘરડી સાસુનું સાડું વાળે છે.”

“પણ થયું શું?” રંગરાય સક્રોધ અધીરો થઈ બોલ્યો.

“તમારી તારાને હું ઘરમાં રહું તે પસંદ નથી. રોજ ઊડીને
કંઈને કંઈ કનડગત કર્યા કરે છે. તેમાં આજે તે સમીસાંજ પહેલાંની
ક્યાંક ભટકવા નીકળી પડી તે રાતે બાર પર બે વાગે આવીને
ઉભી રહી! તે પણ તમારો મધુસૂદન કંઈથી ખોળી લાવ્યો ત્યારે.
તમારા જેવા જાગીરદારના કીર્તિવંત નામપર પાણી ફેરવવા બેઠી
છે, તમારું નાક કપાવવા બેઠી છે, તમારા કુલને કલંક લગાડવા
બેઠી છે!” મીઠું મરચું બબરાની અસૂયાએ દારની ઘેનમાં ઘેરાએલા
પતિને પૂરેપૂરો ભંભેર્યો.

રંગરાયને અસૂયાવતીની કથનીમાંથી સત્ય શોધન કરવાનું બાન
રહ્યું નહતું. તેમ તારાની વાત સાંભળી યોગ્ય ન્યાય આપવા જોઈલી
વિવેક બુદ્ધિ રહી નહતી. તે વકરાએલા વાઘની પેઠે છલંગ મારી તારા
સૂતી હતી તે ઝોરડામાં ગંથો. નિર્દોષ તારાને પરિશ્રમ પડવાથી ધસ-
ધસાટ ઉઘતી બેઠ. મધુસૂદન, અને રમાપણ ભર ઉઘમાં પડેલાં
જેવાં. ઘડીભર અટક્યો તેના અંતર્યામીએ તેને અટકાવ્યો. પણ
અસૂયાવતીની કાનભંભેરણીએ તેનો ક્રોધ પુનઃ જાગૃત કર્યો. મદિરા
દેવીએ તેની પીઠ ઠાંકી પૂરતી કરી. પાસે ક્રોધ વરસતી આંખે ખોટી
પર ભેરવેલી ચામુક બતાવી, લથડતા પગે તેને મદદ કરી, સળવળતા
હાથે ચામુક ઉપાડી, અને જેની ઉગામી તેવી તારાને મારવાની શરૂઆત
કરી. અશક્ત થઈ પડેલી તારા ધ્રુજતી ધ્રુજતી કરગરવા લાગી, છોકરાં
જાગી ઊઠ્યાં. મધુસૂદન ચમકી ઊઠી પિતાને વળગી પડ્યો. ચામુક છીનવી
લીધી અને રૂદ્ધ કંઠે બોલ્યો “પિતાજી આ શું?” મારી ગરીબડી બેન
પર આટલો કેર? વિના વાંકે આટલો જીલમ? અરેરે અમારી મા
જીવતી હોત તો આટલો દરજ્જો વાત આવત? સાવકી તે સાવકીજ!
પણ આવી સાવકી માતો દુનીઆમાં મેં ક્યાંએ દીઠી નથી કે સાંભળી
નથી. અરેરે! આટલો આટલો મારી બેન પર જીલમ થાય છે પણ
મુકાવવા સરખીએ આવે છે? કેટલી દુષ્ટ! કેટલી ઘાતકી!

આટલું કહેતાંજ અસુયા પાછલા ઝોરડામાંથી કરડી નજર કરતી આવી અને ઇસારામાં રંગરાયને જણાવ્યું કે જુઓ તમારો છોકરો પણ કેવું કેવું ખોલે છે ! રંગરાય વધારે ઉસ્કેરાયો અને ગર્જના કરી ઘાંત કકડાવી ખોલ્યો “ ચૂપરે નાદાન, નાના મોઢે મોટી વાત કરે છે ? આ સાવકી માની અદેખાઈ કરે છે ? ” મારી સામે જીભ ઉપાડી માફ અપમાન કરે છે ? આવી (તારાને બતાવી) નંદારી છોકરીનો પક્ષ પકડે છે ? ”

“ એનો પક્ષ પકડનાર સગી મા મરી ગઈ તો તેને બદલે હું એનો પક્ષકાર કેમ નહિ થાઉં ? ‘ માત મરીને તાત વેચાયા ’ તો હું એની બહારે કેમ નહિ ધાઉં ? રંજડો, રંજડો, અમને વગર વાંકે જોટલાં રંજડવાં હોય તેટલાં રંજડો પ્રભુને ઘેર ન્યાય છે. ” અતિશય ઉદ્વેગ પામી મધુસૂદન ખોલ્યો.

“ એમ ? પ્રભુને ઘેર ન્યાય છે ? તો જાઓ કુલાંગારો, મારા ઘરમાંથી નીકળી જાઓ. તમે આ ગામમાં રહ્યા તો તમને તમારા પ્રભુના સમ છે. ”

અસુયાવતી બાજુ જતાંએલી જાણી મનમાં આનંદ પામતી હતી, અને મોઢાપર શોક દર્શાવી પોતાનું સ્ત્રીચરિત્ર ચલાવતી હતી. બંને દુઃખી ભાઈએનો તેજ વખતે દાદર ઉતરી ઘર બહાર નીકળી પડ્યાં. કુકડાઓએ લોકોને જાગૃત કરવા અને આ બે નિર્દોષ અને નિરાધાર બાળકની વહારે ધાવા, ઠામ ઠામ ઊડેરેઊડેનો અવાજ કરી મૂક્યો હતો. બાપડી તારા ચોધાર આંસુએ રડતી હતી, તેને મધુસૂદન આશ્વાસન આપતો હતો.

પ્રકરણ ત્રીજું.

વજ્રાધાત.

અ સુસાવતી પોતાના શોકના બાળકોનો બહિષ્કાર કરી મનમાં
 ક્રુદ્ધી સમાતી નહોતી. તેના અત્યાનદે તેની બાંધ ઉડાવી દીધી હતી.
 મદિરાએ રંગરાયની હૃદયપર ઘેલછાની ચોકી બેસાડી હતી, તેથી
 વાતસલ્યપ્રેમ દબાઈ ગયો હતો, તેની જીવાપર મદિરાની આસુરી
 વાણીનો અમલ હતો. તેથી યદ્વાતદ્વા બોલાયું હતું. તેની આંખમાં
 પ્રત્યક્ષ ભૂતો નાચતા હતા, તેથી પોતાનાં બાળકોની ઓળખાણ ભૂલી
 ગયો હતો. રંગરાય લથડતે પગે પોતાના મુવાના ઓરડામાં જઈ
 મચ્છરદાની ઉંચી કરી છત્રી પલંગપર સૂતો; અને સૂતો તેવોજ
 નિદ્રાધીન થઈ ગયો. રમાને બાંધ આવી નહિ. તેનું કોમળ અને
 પવિત્ર અંતઃકરણ, તારા પર વર્તાવેલા કેરથી કંપી શિથિલું હતું. તે પોતાનાં
 સાવકાં બાઈ બેન સાથે નાનપણથી રમેલી, જમેલી, હરેલી શરેલી
 તેથી તેમનાં જીવમાં જીવ મળી ગયો હતો. તે તો તેમને સગાં બાઈ-
 બેનજ સમજતી હતી; તેથી ઉદાસ થઈ આ બધું મૂળે મોઢે જોયાં
 કરતી હતી- આ વેળા રમા દસ વરસની હતી. અસુસાવતીનો તે જીવ
 કે પ્રાણ હતી, પણ તેનાં સાવકાં છોકરાં-મધુસૂદન અને તારા-ઝેર
 સમાન હતાં. તેણે પોતાના પતિની, મદિરાથી નિર્મળ થએલી વૃત્તિનો
 સંપૂર્ણ લાભ લીધો હતો, તેનેજ પરિણામે તારા પુષ્પ ગંધામાં પડી હતી
 અને મધુસૂદન તથા તારા બંને સગા પિતાથી અળગા થવા પામ્યાં હતાં.
 છોકરાંઓનો સંબંધ જોડવાની ખટપટ અસુસાવતીજ કરતી. રંગરાય તો
 માત્ર તેની હામાં હા બેળવતા તેનું પરિણામ એ થયું કે અસુસાવતીએ
 પુષ્પાવતીથી પાંચ માઈલ પર આવેલા કુંજપુરમાં પોતાની પુત્રી
 રમા માટે શ્રીમંત ઘર અને સુંદર વર શોધ્યો હતો, ત્યારે તેજ
 ગામના વિલાસચંદ્રના સર્વાવગુણસંપન્ન પુત્ર મદનરાય સાથે

તારાને પરણાવી હતી. વિલાસચંદ્રની પત્ની તારલિકા સ્વભાવે કડક અને ખારીલી હતી. તે ગામનું સ્ત્રી મંડળ તારલિકા બાઇના ત્રાસથી કંટાળી ગયું હતું તેથી ગામની સ્ત્રીઓએ તેને ત્રાટિકાનું ઉપનામ આપ્યું હતું. આ વાત અસૂયાવતી જાણતી હતી. તેથી તેણે તારાનું જીવન દુઃખી બનાવવાનો ઘાટ ઘડ્યો હતો. કુંજપુરમાં કંગાળ સ્થિતિએ પહોંચેલા પ્રવીણસાગરની પુત્રી મનોરમા સાથે મધુસૂદનનો સંબંધ જોડ્યો હતો. તેમાં અસૂયાવતીનો ઘણા નીચ હેતુમાંનો એક ખાસ હેતુ એ હતો કે ગરીબને ત્યાં પરણાવવાથી મધુસૂદનને તેના શ્વસુરપક્ષ તરફથી કોઈ પણ પ્રકારનો આશ્રય ન મળે. વળી એ પોતાના જમાઈ પ્રમુધચંદ્રને દરેક સુપર્યને દિવસે બોલાવતી, ઉત્તમ પ્રકારનું ભોજન કરાવતી, અને પાંચદસ રૂપીઆની વિદાયગીરી આપતી, પણ મદનરાય કે મનોરમાને લગ્ન થયા પછી એક પણ દિવસ પોતાને ત્યાં બોલાવતી નહિ કે તારાને અને મધુસૂદનને પોતાને સાસરે નિમંત્રણ આપ્યા છતાં મોકલતી નહિ. આનું પરિણામ એ થયું કે વિલાસચંદ્ર અને પ્રવીણસાગર, રંગરાયના વેવાઈ મટી વેરભાઈ બન્યા હતા.

મધ્યાહ્ન સમય થયો. રંગરાયનું ઘેન ઉતર્યું અને ઉંઘ ઉડી, પથારીમાં બેઠો થઈ રમતે બોલાવી, અને દાતણપાણી માગ્યાં. મદિરા ઉતરતાં શરીર અશકત થઈ જવાથી તેની નીચે ઉતરવાની શક્તિ રહી નહિ. છત્રીપલંગ પર બેસીનેજ મેં ઘેવા લાગ્યો. અસૂયાવતીએ પતિ બિડ્યાની વાત જાણી. તેને લાગ્યું કે મધુસૂદન અને તારા જો એમને સાંભરશે તો તેમને શોધવાની ખટખટ કરી મૂકશે. માટે તેને પુનઃ ઘેનમાં પાડવા મદિરાનો પ્યાસો ભરી તેની પાસે આવી અને બે ચાર મીઠી મીઠી વાતો કરી તેને પ્યાસો આપ્યો. મેં ઘોષ જગાસાં મારતો રંગરાય તરતજ તે ગટગટાવી ગયો, જાણે તેને નવજીવન આવ્યું હોય તેમ એક દમ છત્રીપલંગપરથી ઉતરી સ્નાન કરવા ગયો. ભોજન સામગ્રી તૈયાર થઈ હતી. તેથી તરતજ તે પત્નીપુત્રો સાથે જમવા બેઠો. અધુરું જમણું થયું નહિ થયું એટલે એક માણસ

ઉતાવળો ઉતાવળો ચિદ્વી લઈ બારણામાં આવી ઉભો. તેણે રંગરાયને જમતો બેઠાડી ચિદ્વી આપી. તેમાં રમાનો પતિ પ્રબુધચંદ્ર અગ્નિમાં-
ઘની બિમારીમાં સ્વર્ગસ્થ થયાના સમાચાર લખ્યા હતા તે જાણ્યા.
બોજન ઝેર થયું, અને અપૂર્ણ રહ્યું. વજ્રાઘાત થયો. રડારોળ થઈ
રહી. સાવકાં બાળકો નિરાધાર કરવાનું પ્રત્યક્ષણ મળ્યું, એવી
લોકવાયકા પ્રસરવા માંડી.

પ્રકરણ ચોથું.

વિયોગ.

કોઠિલાતું આલાપયુક્ત મધુર ગાયન, રલભારથી નમ્ર થએલું

તરુરાજિ, વિકસિત કુસુમોથી સ્મિત હાસ્યકરી રહેલી ટોમલ લતાનો
સમુદાય, સ્ફાટકવત જળપૂર્ણ અને પ્રકુલ્લ રસુદયો યુક્ત એક નાનકડું
જલાશય, ભ્રમરોનો મંજુલ ગાનરવ, શીતલ પવનનું સુમનસુગંધ-
મિશ્રિત મંદ વહન ઇત્યાદિ હૃદયાનંદદાયી કૃતિના યોગથી નંદન-
વનોપમ અનુભવના અંતર્ભાગમાં સાયંકાળની શરૂઆતમાં નિસર્ગ
સિદ્ધ શુભ્ર શિલાસન પર દુઃખી મધુસૂદન બેઠો હતો. તેના બોળામાં
માથું મૂકી બિચારી તારા નિદ્રાધીન થઈ હતી. મધુસૂદન તારાનું
દયાજનક મુખ નિહાળતો હતો. તે તેનો એક હાથ પોતાના વિસ્તીર્ણ
બાલ પ્રદેશ પર ફેરવતો કંઈ પણ ગૂઢ અતિગૂઢ-વિચારમાં મગ્ન
થયો હતો.

તે ભગ્નહૃદયી મધુસૂદન એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી મનમાં
બોલવા લાગ્યો, “મારો જન્મ આમજ હીન સ્થિતિમાં જશે? માફ
પ્રીતિવિસ પર્થત મેળવેલું જ્ઞાન વ્યર્થ થશે? માનવ જીવનને સંસ્કારી
બનાવનાર ઉત્તમ વિદ્યાબ્યાસ અહીંથીજ અટકશે? હું કર્તવ્ય પરાણ-
મુખ થઈ આ સ્પષ્ટિદેવીની નિસર્ગસિદ્ધ રમણીયતા નિહાળવામાંજ કાળ-
ક્ષેપ કરીશ? એમાંજ મારી ઇતિશ્રી માનીશ?”

આ વનશ્રીની શોભા, આ નિકુંજમાંની કોમલ વનલતાનું અસ્પષ્ટ ફુંજન, આ જળાશયમાં તરંગમાળા પ્રવર્તક દીર્ઘ, મંદ અને સુગંધિત વનધાસ, મધુકરનો સુવર્ણ ધંટારવ પ્રમાણે થનારો મૃદુક્કરવ, એ સર્વેનો અનુભવ લઇ ઐહ્યંપરના વૃક્ષ તરફ દૃષ્ટિ જતાં તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે શું આ ઐહ્યંપરના ફલાંતભાગમાં રહી ઉદરપૂર્તિ કરનારા ક્ષુદ્ર ઠીટકવત્ મારું અમૂલ્ય જીવન માટી મોલ થશે ? અમારા તરફ તમામ વનસ્પતિ સકરુણ દૃષ્ટિએ જોઈ રહી છે છતાં બોલતી કેમ નથી ! ઉત્તુંગ વૃક્ષો, સરળ હૃદયની વેલીઓ, ઉજ્જવલ પ્રકાશદાયી રવિકિરણો, કહો ! મને મારો કર્મ કહાણી કહો. તમને અમારી દયા નથી આવતીને ? સહચરસ્મિ ભગવન્ ! તું અસ્તાયજે જતાં જતાં મારી આટલી વિનતિ સાંભળ. નહિ, તું નહિજ સાંભળે, તિમિરમય નિશાદેવીને સામ્રાજ્ય સમર્પી અગાધ જળમાં નિમજ્જન કરવાના આનંદમાં ઉતરી પડેલો ક્યાંથી સાંભળે ! હુદ્દેવ ! અમે નિરાધાર ભાષ્યહેન અંધકારમાંજ રહીશું કે ?

અંશુમાલિ અસ્તંગત થયો. નિશાનિટિલ-રાગ-પ્રભા, ધરણી દેવીને સુશોભિત કરવા લાગી. સૂર્ય વિકાસી કમળો કરમાયાં, વિસ્તીર્ણ નીલાકાશમાં સતેજ તારકવૃંદ સ્ફૂરણુ પામવા લાગ્યો, અવિરત તિમિર-ધારા-વૃષ્ટિ શરૂ થઇ, પરિચિત અરણ્ય તમઃપૂર્ણ થયું. નિશાકીટકોનો કર્ણકંઠોર હૃદયભેદી કિર્કવ, હિંસક પશુની વિકરાળ ગર્જના, ઉલ્લોકોનો ધૂ-ધૂ નાદ, તરતલસ્થ પર્ણાવલિનો પશુના પદાધાતે થનારો સરસર ખરખર અવાજ, વાયુની નિઃસ્તબ્ધતા, વૃક્ષોનો કંજ્જલમય દેખાતો ભયંકર આકાર, ઇત્યાદિ રજનીના ભીતિદાયક વ્યાપાર, કોનું હૃદય નહિ કંપાવે ? પરંતુ મધુસૂદનને લેશ માત્ર ભીતિ લાગતી ન હતી. તે હૃદયશૂન્ય બની શૂન્ય દૃષ્ટિએ ચોમેર જોતો હતો.

એમ આખી રાત ઉજ્જગરે વિતાડી. અરુણોદય થયો. પૂર્વ દિશામાં રમ્યસૂત્રવર્ણની હટ્ટા પ્રસરવા લાગી. કુદરતે લાલ ગુલાલની મૂક આકાશમાં ઉઠાણી, હર્ષનિર્ભરા પ્રાચિ દિશા ગાલમાં ને ગાલમાં હસતી હતી, અને મંગલગીત ગાતી હતી.

અરુણ કવિચિત્રકાર પોતાની પ્રતિભા પૂરતો નભપટને રંગતો હતો, દિવસ અને યામિની પરસ્પર ચુંબન કરતાં હતાં, સ્વર્ગતું દિવ્ય પાત્ર ફૂટી તેના પ્રવાહમાં જાણે આખું સ્વર્ગજ નીચે ઉતરી આવતું હોય એમ જણાતું હતું. તે જોઈ આતે શ્રી રામચંદ્રનું પુષ્પક પ્રગટ થયું કે શ્રી કૃષ્ણની સોનાની દ્વારકા ઝળહળી રહી એમ વિચાર ઉત્પન્ન થતો હતો. સૂર્ય પ્રાચિ દિશા સાથે પ્રેમકેલી રમતો હતો, રમતાં રમતાં તેનો કર પ્રાચિના ગાલ પર લાગતાંજ તે વિનયવતી અધોવદન થઈ, અને તેના પ્રેમની અદ્ભુત લહરી વસુધા પર આવી ! વનદેવી ડોલવા લાગી, હરિઆળી વનવૃક્ષમાલા સૂર્ય સુત્રધારને સુમનથી વધાવવા લાગી. કેટલાંક પંખી વેલીનાવલયમાં બેસી ગાન ગાવા લાગ્યાં, કોઈ આ ઝાડથી પેઢે ઝાડે ફૂદવા લાગ્યાં. બ્રમરો ફૂલો પર નાચવા લાગ્યા. ઉષા કોમળ રવિકિરણો પર બેસી ઝુલવા લાગી, મરુત તેને ઝુલાવવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે કુદરત આનંદભગ્ન હતી, માત્ર મધુસૂદન અને તારા આનંદ ભગ્ન હતાં. તેમણે પ્રાતર્વિધિ આટોપી કુંજપુર પ્રયાણ કીધું. રસ્તે ચાલતાં વનદ્રણ મળતાં તે ખાતાં અને ઉદરપૂર્તિ કરી જદરાગ્નિ શાંત પાડતાં.

કુંજપુરને પાદરે જઈ પહોંચતાં ખચર પડી કે મધુસૂદનના સસરા પ્રવીણસાગર પોતાના બાળ સ્નેહી કોઈ શ્રીમંત શેઠની સહાયથી વ્યાપારાર્થે પોતાના કુટુંબ સાથે અમદાવાદ જઈ રહ્યા છે. તેથી મધુસૂદને, તારાના સસરા વિલાસચંદ્રને ત્યાં જવા નિશ્ચય કર્યો. ખાતમી મેળવતાં મેળવતાં વિલાસચંદ્રને ત્યાં આવી પહોંચ્યા વહુ આવી જાણી ધરનાં અને આડોશ પારોણનાં નાનાં મોટાં એક પછી એક આવી તેમને ઘેરી લેવા લાગ્યાં. મધુસૂદને પોતાની સાવકીમા અને તેને વશ થઈ પડેલા પોતાના પિતાની હકીકત કહી સંભળાવી. સૌએ આંગળી કરડી. જેમ જેના મનમાં આવે તેમ અસૂયાવતીપર વાકપ્રહાર કરવા લાગ્યાં. બેગી મળેલી સ્ત્રીઓમાં કેટલીક સાવકી માતા પહોં હતીજ. તેઓ પોતાના ઘરમાં સાવકાપણું ભૂલી તો નજ ગઈ હોય,

છતાં અહીં ઉપર ઉપરથી સાવકી માતાની વિરૂધમાં પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરતી હતી ! જેમ એકત્ર મળેલું મેઘ મંડળ ગર્જના કરી વરસતું વરસતું ચાલ્યું જાય છે, તેમ સ્ત્રી મંડળ યદા તદ્વા બોલી અસુધાવતીપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતી પોત પોતાને ઘેર જતી હતી. સર્વે પોત પોતાને ઘેર ગયાં. મધુસૂદન અને તારા જન્મવા ગયાં. સૌ ભેગાં મળી જન્યા પછી ધરતી પરસાળમાં મધુસૂદન અને તારાની પાસે વિલાસચંદ્ર અને તેની પત્ની તારલિકા આવી બેઠાં. મધુસૂદને રુદ્ધ કંઠે વિનતિ કરીને કહ્યું “આ મારી દુઃખીઆરો બેન તમને સોંપી જઈ છું. એ તમારીજ પુત્રી છે એમ સમજી વર્તજો. તમારા સિવાય એને હવે કોઈનો આધાર રહ્યો નથી. હજી નાદાન છે. કાંઈ વાંક પડે તો સમજવી શિખામણુ આપજો. તારલિકા બા, એને ધરનાં કામકાજ શીખવજો, અને દયા રાખજો. હું હવે અહીંથી મુંબઈ જઈશ. ત્યાં મારો બનતો પ્રયત્ન કરી આગળ વિદ્યાભ્યાસ કરીશ, બેન તારા, આપણાં માંખાપ એજ છે. એમના કલ્યાણમાં રહેજો; અને આખા ધરનું કામકાજ તું ઉપાડી લેજો, તું હંમેશાં તારા સસરાની, સાસુની અને પતિની તન અને મનથી સેવા કરજો. એમાંજ તારું શ્રેય છે. આપણી સ્વર્ગસ્થ માતાની કુખને લાંછન લાગે એવી એક પણુ વર્તણુક રાખીશ મા, આ દુઃખીઆરા બાઈને નીચું જોવાનો પ્રસંગ આવે એવું કાંઈપણુ કરીશ મા, અને આ આપણું વડીલોતું એક પણુ વચન ઉઠાપીશ મા. પ્રભુ તારું કલ્યાણુ કરશે. વિલાસચંદ્ર અને તારલિકા બીડીને કાંમે વળગ્યાં.

“બાઈ, હવે મને ક્યારે મળશે ? આંખમાં આંસુ લાવી તારા બોલી.

“પ્રભુ મેળવશે ત્યારે.”

“નહિ વીરાં એમ નહિ બોલો, આ તમારી હત બાગિની બેનથી નહિ કંટાળો. વેરણુ વિધાત્રી હાથ પગ ધોઈને મારી પુઠંગ મંડી છે પણ બાઈ તમારી પ્રીતિ મારાપરથી રખે ખેંચતા. પત્રદ્વારા તમારી કુશળતા જણાવતા રહેશો.” એમ કહી ચોધાર આંસુએ તારા રડવા લાગ્યા.

“એન, ઓહું નલાવ, પ્રભુના હાથ મોટા છે. તે સુખ આપવા
એસશે તો વાર લાગવાની નથી. સુખ પાછળ દુઃખ અને દુઃખ પાછળ
સુખ વિધિએ સરળ મૂકેલું છે. કહ્યું છે કે:—

જે ધરે છે ધૈર્ય દુઃખના ભારમાં
તે વરે છે શાંતિ—સુખ સંસારમાં—ટેક
જે દશાની વાદળી વરસીને ચાલી જાય છે
છે દશાવીસી સદા સંસારમાં—જે ધરે છે.

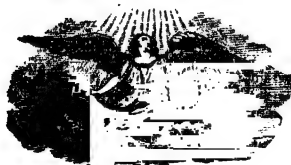
હામ હૈયાની તજીને શોચના ના રાખીએ
વારો સુખનો આવશે દિનચારમાં—જે ધરે છે.

ઈશ્વર જળ ત્યાં સ્થળ બનાવે તણુનો મેરૂ કરે,
અવનિ અસ્તોદયમયી સંચારમાં—જે ધરે છે.

વળી કહ્યું છે કે—“વિધિએ લખ્યું ફરનાર નથી તો શોક કરે શું થાય,
“કર્મદશા પગવાર હસાવે તેજ ફરી દમી જાય—વિધિએ.

“આખા જગમાં દશાવીસીતું વાદળ છે ફરનાર,
“કડવી મીઠી સૌ ઔષધિઓ પરમેશ્વર પાનાર—વિધિએ.

“કુદરતની ઘટમાળ મહીં દુનીયા આખી ગુંથાય,
“ચડતી પડતી ક્યાં મટવાની, સૌ શિર આવી જાય—વિધિએ.

પ્રકરણ પાચમું.

“પુરુષસ્ય માગ્યમ્”

મધુસૂદન મુખ્ય જવા નીકળ્યો. કપડાં પુસ્તક વગેરે ઉપયોગી વસ્તુ ભરેલી નાની પોટલી સાથે લીધી. આ વેળા પોતાની બેનની શોકજનક મુખમુદ્રા દષ્ટિપર ચીતરાતી હતી. તેની પ્રકૃતિ એકાએક બગડી અશક્ત જણાતી હતી. બેનનો પુનઃ મેળાપ થવાના ચિહ્ન તેને જણાતાં ન હતાં, તેથી આ વિયોગ ધણેજ દુઃસહ થયો, પણ તેણે એ પ્રસંગ મોટા ધૈર્યથી સહન કર્યો. કુંજપુરથી મુખ્ય જવાને સળંગ રસ્તે આગગાડી નહતી. કેટલાક માઈલ પગે ચાલીને, કેટલાક માઈલ ગાડાની મુસાફરી કરીને અને બાકીનો પ્રવાસ આગગાડીમાં બેસીને કરવાનો હતો.

કુંજપુર છોડી તેણે કેટલાક કલાક પ્રવાસ કર્યો એટલે સાંભરી આવ્યું કે મુખ્ય જવા માટે તેની પાસે બાકું નથી. તે એક જુના પુરાણા ગાડામાં પ્રવાસ કરતો હતો. સંધ્યાકાળ થતાં તે ગાડું એક સ્થાધારણ પ્રતિની વીસી પાસે ઉભું રહ્યું. તે ગાડામાં તેના સિવાયના ઉતારઓ શ્રીમંત હતા. ગાડાની મુસાફરી કરનારા પ્રવાસી માટે આ એક નાની સરખી વીસી છે, એવી તેને કલ્પના થઈ. શ્રીમંત અને ગરીબ વચ્ચે કેવો ભેદ હોય છે તેનો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો.

શ્રીમંત ઉતાર ખોલીમાં ગયા પછી તેમના ભોજનની તૈયારી થવા માંડી. તે સંકોચાતો સંકોચાતો ત્યાંના વ્યવસ્થાપક પાસે ગયે. જમવા માટે કિંવા સૂવા પેટે આપવાને તેની પાસે એક પાછની પણ સિલિક ન હતી, એ ખરું; પરંતુ ગમે તે પ્રયત્ન કરી વ્યવસ્થાપકની કૃપા સંપાદન કરવી, એવી તેણે આશા બાંધી. પણ તેની પાસે પૈસા છે કિંવા નથી તેની કાંઈપણ તજવીજ કર્યા વગર વ્યવસ્થાપકે તેને

અમ અને આશ્રય આપવા સાર ના પાડી ! ગરીબ માણસોની દુનીઆમાં કેટલી કિંમત અંકાય છે તે જાણવાનો તેને આ પેહેલોજ પ્રસંગ હતો ! તેણે વીસી આગળના રસ્તાપર આમતેમ ફરવા માંડ્યું અને તે રાત સુખે દુઃખે કાઢી. મુંબઈ જઈ પહોંચવા માટે તે પૂર્ણપણે વ્યગ્ર થયો હતો તેથી વ્યવસ્થાપક વિષે મત બાંધવાનો તેને વખતજ આવ્યો નહિ.

કેટલોક માર્ગ ચાલીને અને મહેરબાનીથી ગાડામાં જગા મેળવીને કેટલોક દિવસે તે નૂતન ગ્રામે આવ્યો. તે અસ્થિપિંજર દોદર કરનારી ગાડાની મુસાફરીથી કંટાળી, ક્ષુધાથી વ્યાકુળ થઈ ગયો હતો. કપડાં મલીન થઈ ગયાં હતાં, અને રાતના આહનો સુમાર થયો હતો. તે અજાણ્યા ગામે કોઈ દિવસ એકલો ગએલો નહિ તેથી તેની અધિક દુર્દશા થઈ. તેને, ત્યાં ઉતરવાને કોઈની ઓળખ નહતી. ક્યાં જવું તેની તેને સમજ પડે નહિ. તેણે રાતની રાત પડી રહેવાને ધણે ઢેકાણે વિનવિત કરી પણ કોઈ તુચ્છકાર કરી બારણામાંથી કાઢી મૂકે તો કોઈ ઉતારો આપવાને પૈસા માગે. હવે તેણે આગળ શું કરવું તે ન સમજવાથી રસ્તામાં આમતેમ ફરવા લાગ્યો. ચાલતાં કેટલીક દુકાનો દૃષ્ટિએ પડી. તેમાં ખાવાના અનેક પ્રકારના પદાર્થ મનને મોહ પમાડે એવી રીતે ગોઠવેલા હતા. તે પૈકી કોઈપણ પદાર્થ તેની ક્ષુધા નિવારણ કરવા પુરતા થોડાક મળ્યા હોત તો, આગળ જે કાંઈ ખાધ પદાર્થ મળતે તે સર્વ જતા કર્યા હોત; પરંતુ તે વેળા તેને કંઈ મળ્યા નહિ.

આ પ્રમાણે લગભગ મધ્યરાત્રિ સુધી ધણો વખત તે ભટક્યો. અંતે તે એટલો ઈર્ષિત થયો કે તેનામાં આગળ ચાલવાની શક્તિ રહી નહિ, તે થાક્યો અને ક્ષુધિત થયો. સર્વ કાંઈ થયો પણ માત્ર નિરાશ થયો નહિ ! આ વેળા એક પગવાટની બાજુમાં વિશાળ લીમડાના વૃક્ષ નીચે કેટલીક મિનિટ ઊભો રહ્યો. આસપાસ નજર કરી, કોઈપણ મને જોતું નથી એમ ખાતરી કરી. પોતાનાં કપડાંની થોટલીતું ઉત્તરિર્થક કરી તે રાત ત્યાંજ સૂતો. બીજે દિવસે સવારે

આક ઉતરી જવાથી શરીર સ્વસ્થ જણાવા લાગ્યું, પણ ધણા દિવસથી ચેટ ભરીને અન્ન મળેલું નહિ તેથી તેને ધણી જૂખ લાગી હતી. તેજ રસ્તાની બાજુમાં એક સાંઝે મકાન બંધાઈ રહ્યું હતું ત્યાં ગયો અને ખાવાને માટે પૈસા પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી મકાનમાલિકને વીનવણી કરી, તે દયાળુએ વિનવિત માન્ય કરી, તેનું શરીર ક્ષુધાથી નિર્મત થઈ ગયું હતું પણ પોતાની માગણી મંજૂર થએલી જણી તેનામાં નવીન જગૃતિ આવી. કોઈ દિવસ નહિ કરેલું મજૂરીનું કામ કરી સાંજે આઠ આના મેળવ્યા અને તેમાંથી પાંચ આના ભોજનમાં વાપરી બાકીના બચાવ્યા.

તેનું કામ જોઈ મકાનમાલિક એટલો ખુશ થયો કે બાંધકામ ચાલે ત્યાં સુધી તેને રાખવા મરજી બતાવી. કામ મળવાથી મધુસૂદનને પણ આનંદ થયો. કેટલીક મુદત તે ત્યાંજ રહ્યો. મજૂરીના પૈસામાંથી બને તેટલી કરકસર કરી પૈસા ભેગા કરવા લાગ્યો, અને પહેલી રાત્રિએ જ લીમડા નીચે સૂતો હતો ત્યાં રોજ સૂવા લાગ્યો.

મુંબઈ જવા માટે પૂરતી વાટખર્ચી જમા થઈ એટલે તે દયાળુ મકાન માલિકની રજા માગી અને તેના ઉપકાર માટે તેણે ખરા અંતઃકરણથી આભાર માન્યો અને મુંબઈ જવા નીકળ્યો. કેટલીક યગપાળે કેટલીક ગાડામાં અને અંતે અગ્નિરથમાં મુસાફરી કરી મુંબઈના ચર્ચગેટ સ્ટેશને ઉતર્યો. એક બાજુએ વિશાળ સમુદ્ર અને બીજી બાજુએ ભવ્ય ઇમારતોના પ્રથમ દર્શને તેને અત્યાનંદ થયો. તેણે મુંબઈ આવવા માટે જે અથાગ શ્રમ લીધો હતો, અને ક્ષુધા વેડી હતી તે સર્વનું સાર્થક થયું, એમ તેને લાગ્યું.

તેણે પોતાના જન્મમાં કદીપણ ન જોએલી મોટી અને સુંદર ઇમારતો જોઈ તેના અંગમાં નવીન ચૈતન્ય આવ્યું. અહીંથી તેનું નવીન જીવન શરૂ થયું. હવે જીવનનો અર્થ નવીનજ છે, એમ તેને ભાસવા લાગ્યું. હું જાણે સ્વર્ગમાંજ આવી પહોંચ્યો એમ તે મનમાં મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. પ્રથમ

ચોપાટી તરફ વળી સમુદ્રસ્નાન કરવા આવ્યો. ત્યાં એક પંદરેક વર્ષની કન્યા પોતાના ધરની ધાટણુ સાથે સ્નાન કરવા આવી હતી. તે વેળા સમુદ્ર, બરતીના કામથી પરવારી ઓટની શરૂઆત કરતો હતો. કર્મ સંજોગે તે કન્યા નહાતાં નહાતાં આગળ વધી. તે શરીરે નાણુક હોવાથી સમુદ્રે તળીએથી ખેંચવા માંડેલા પગ નહિ રોકાયા. અચાનક પડી અને તણાવા લાગી. તે કન્યાએ આતંક કરવા માંડ્યું. ધાટણુ કિનારે ઉભી ઉભી “માઝી કાંતા જૈનલા કોણી કાઢારે કાઢા” કહી કશ્પાંત કરવા લાગી. મધુસૂદન સમુદ્રમાં કૂદ્યો અને કાંતાને ખહાર કાઢી. કાંતાએ વિકટોરિઆ બાડે મંગાવવા ધાટણુને મોકલી. કાંતા મધુસૂદનનો અત્યંત ઉપકાર માનવા લાગી તેની પૂછપરછ કરતાં તે નિરાધાર જણાયાથી પોતાને ઘેર લઈ જવાને આગ્રહ કરવા લાગી. ઘણી રકમક થયા પછી મધુસૂદને કમ્પુલ કર્યું. વિકટોરિઆ આવી, ખતેને ખેસાડી પાછી વળી.

આગલી બેઠક પર મધુસૂદન બેઠો ને તેની સામેની બેઠક પર કાંતા અને ધાટણુ બેઠી. નવીન વિશાળ રસ્તા અને એકેકથી ચઢિઆતી ધમિરતો જોવામાં મધુસૂદનનું ધ્યાન ગુંથાયું હતું. ત્યારે કાંતા પ્રેમ-વિહવળ દૃષ્ટિએ મધુસૂદન સામે એકીટસે જોઈ રહી હતી. વચગાળે વચગાળે મધુસૂદનની નજર કાંતા પર પડતી ત્યારે કાંતા પોતાની નજર ચોરવી લેતી. કાંતાથી મૂળા ખેસી રહેવાયું નહિ. તેણે મૃદુ અને મધુર સ્વરે પૂછ્યું “તમારું નામ ?”

“મારું નામ મધુસૂદન.”

“તમારી જ્ઞાતિ ?”

“ક્ષત્રિય.”

“ત્યારે તો આપણે એકજ જ્ઞાતિના !”

“એમ ?”

“હા.”

આમ કાંતાએ પ્રશ્નપરંપરાથી મધુસૂદનનું અથઘટિત્વતાંત જાણી લીધું. તેનામાં દયા અને પ્રેમની લાગણી ઉભરાવા લાગી. તેણે વાતમાં ને વાતમાં સ્પષ્ટ કહી દીધું કે “હું મારા માખાપ આગળ તમારા આ જિંદગીમાં નહિ વિસરાય એવા ઉપકારની વાત કરીશ. મને જીવનદાન દીધું તે સમજાવીશ. મારાં દયાળુ માખાપ તમારો ગુણ જાણશે અને જરૂર આશ્રય આપશે. તમે મારે ત્યાં સુખેથી રહો, અને તમારો અભ્યાસ આગળ વધારો.”

મધુસૂદન કાંતાના દરેકે દરેક વાક્ય ઉપકાર સાથે સ્વીકારતો હતો, અને પળે પળે પ્રભુનું સ્મરણ કરતો હતો.

કાંતાનું ઘર આવ્યું. વિકટોરિઆ ઉભી રહી. ત્રણે નીચે ઉતરી માળે ચઢ્યાં. કાંતાએ પોતાને પુનર્જન્મ આપનાર મધુસૂદન તરફ આંગળી ખતાવી એની હિંમત, સાહસ અને દયાળુપણાની તારીફ કરી અનેલી ખીના કહી સંભળાવી. સૌએ મધુસૂદનનો ઉપકાર માન્યો. કાંતાના પિતા વિનીતરાયે મધુસૂદનને પોતાને ત્યાં રાખી યથાશક્તિ આશ્રય આપવાનું વચન આપ્યું. મધુસૂદનના ભાગ્યનો ઉદય થવા લાગ્યો.

સ્ત્રિયશ્ચરિત્રં પુરુષસ્ય ભાગ્યં ।

દેવો ન જાનાતિ કુતો મનુષ્યઃ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીનું ચરિત્ર, અને પુરુષનું ભાગ્ય, દેવો જાણતા નથી તો મનુષ્ય ક્યાંથી જાણે !

પ્રકરણ છઠ્ઠું.

ગૃહોચ્ચવસ્થા અને વર્તન.

વિનીતરાય સંભાવીત ગૃહસ્થ હતા. મુંબઈમાં કુશળ વેપારી તરીકે તેમની ખ્યાતિ હતી એટલુંજ નહિ પણ સામાજિક, ધાર્મિક, અને રાજકીય વિષયોમાંએ રસ લેતા હતા. તેમણે પોતાનું જીવન ઉદ્યોગમય જીનાવી દીધું હતું. ઘરનાં નાનાં મોટાં સર્વેનો ઊઠવાનો સમય સૂર્યોદય પહેલાંનો રાખ્યો હતો. સૌથી નિયમિત ઊઠાય એટલા માટે સુવાના ઝોરડાઓના મધ્ય ભાગમાં એલારામવાળી ઘડિઆળ ભેરવી મૂકી હતી. ગામડાના લોકો કુકડાના બોલવા પર ઊઠવાનો આધાર રાખે તે બનવા ભેગ છે, પણ મુંબઈ જેવા શહેરમાં કુકડાનો અવાજ સંભળાવો દુર્લભ તેથી ત્યાં નિયમિત ઊઠવાને આવી ઘડિઆળ હિપયોગી થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે. ઘડિઆળ સૌને જાગૃત કરતી. લાંબી મુદતની નિયમિત ઊઠવાની ટેવ પડી જવાથી ઘડિઆળ ઊઠાડે તે પહેલાં તેમની આંખ ઉઘડી જતી. પાંચમાં દસ મિનિટ કમે ઘડિઆળ વાગતી ને તેઓ જાગૃત પણ થઈ રહેતાં. પછી સૌ પોતપોતાની પથારીપર બેસી દસ મિનિટ ઈશ્વરસ્તુતિ કરતાં. એટલે ઘડિઆળમાં પાંચ ટકોરા વાગતા. દરેક પોતપોતાની પથારી ખરથી ઉતરી રીતસર વીંટા વાળી દેતાં અને ડામચીઆ પર મૂકતાં. સર્વે સ્નાન વિધિ આટોપી નિરાળા ઝોરડામાં ઇષ્ટ દેવનું સ્થાનક હતું ત્યાં પોત પોતાના નિત્ય પાઠ બણવા બેસતાં. તે સ્થાનને તેઓ ઇષ્ટાશ્રમ કહેતા હતા. ખરેખર ત્યાંનું વાતાવરણ અદ્ભુત દિવ્યતાપૂરક હતું. તેમાં પુરાણપ્રસિદ્ધ મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં ચિત્રો શોભી રહ્યાં હતાં. તેમ યોગસિદ્ધિનાં ચોર્યાસી આસન પણ અનુક્રમે મોઢવી મૂક્યાં હતાં. વિવિધ ચિત્રો ભેદ પ્રેક્ષકના હૃદયમાં ઉચ્ચભાવ અને ઉત્તમ ચરિત્રનાં સંસ્કાર પડ્યા વિના રહેતાં નહિ. ધૂપદીપ અને કુસુ-

મના ભરભરાઈથી ચિત્તવૃત્તિ નિર્મળ અને પ્રકૃલ્લ થતી હતી. ત્યાં તેઓ જન્મ આવતાં તેમ પોતપોતાના નિત્યપાઠ બાંધવા બેસતાં. વિનીતરાય નિર્ધારિત રીતે ગીતાપાઠ કરતા હતા અને કાંતા તથા તેની મા સરલા ચંડીપાઠ કરતાં. નિત્ય પઠનથી પોતપોતાના પાઠ જીવવાએ થઈ ગયા હતા એટલુંજ નહિ પણ શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ અન્યને સંપૂર્ણ સમજાવવાને તેઓ શક્તિમાન થયાં હતાં. તમામ પ્રાતર્વિધિથી પરવારી સૌ સૌની વહેંચણી પ્રમાણે પોતપોતાનો કાર્યક્રમ કરતાં હતાં. ભોજનસામગ્રી આટોપી સ્ત્રીઓ ઊનતું ગુંથણકામ લઈ ઓસરીપર આવી બેસતી. આસપાસની સ્ત્રીઓ પણ સ્વયં પાકથી પરવારી એકઠ બેકઠ પોતપોતાનું કામ લઈ આવતી. કાંતા કેટલીકવાર ધાર્મિક તો કેટલીકવાર સાંસારિક પુસ્તકો સર્વ સમક્ષ વાંચતી. પ્રસંગોપાત આઠ કથાનો સંબંધ જોડી અથવા પોતાના માળાની 'અમુક વ્યક્તિને આ વિષય લાગુ પડે છે, તેનો દાખલો આપી, પોતાનું વાંચન રસિક બનાવતી. સાંભળવા આવનાર સ્ત્રીઓ વંચાઈ ગએલા વાંચન મુજબ વર્તન રાખે છે કે નહિ. તેની છુપી બાતમી મેળવતી અને બીજો દિવસે ચાલુ વિષયમાંથી એવા વિષય ઉપર ઉતરતી કે તેથી પેલા બાઈ મનમાં મનમાં શરમાઈ સુધરી જતી. કદાચ બહેનચૂકે કાંઈથી કંઈ આડું વર્તન કરાતું તો બીજો દિવસે ત્યાં આવવાને શરમાતી. આનું પરિણામ દિવસે દિવસે એવું થતું ચાલ્યું કે સ્ત્રીઓએ જીહું બોલવું, નિંદા કરવી, વિશ્વાસઘાત કરવો, વડીલોની આજ્ઞા તોડવી, ઉડાઉ ખર્ચ કરાવવો, ખોટી હઠ કરવી વગેરે કુટેવો છોડવા માંડી. આની અસર તેના આખા માળામાં થઈ, સ્ત્રીઓના સુધરવાથી પુરુષોનાં મન નિશ્ચિંત થયાં. પહેલાં જે સ્ત્રીઓ પતિ આવતાની સાથે આવનવા પ્રસંગો ઉપરિચિત કરી પતિના પરિશ્રમિત મનને કષ્ટ આપતી તેને બદલે તેઓ પતિને આનંદ આપતી થઈ; એટલુંજ નહિ પણ તેમના કાર્યમાં યોગ્ય સલાહ આપી યથાશક્તિ આશ્રય પણ આપતી થઈ.

ધરમાંની તમામ વસ્તુની વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતાનું કામ કાંતાનું હતું. કાંતા નિયમ પ્રમાણે સૌ સાથે ઊઠી આખું ઘર સ્વચ્છ કરતી,

ધરના એકપણ ખુણામાં ચપટી ધૂણ કોઇ લેવા જાય તોપણ મળે એમ નહોતી. ખારી, ખારણાં, છાજ, ભીંત, તળાઉ, જે જુઓ તે ચક્રચકિત. ઠેરાના પિત્તળના સળીઆ અને ખારીના રંગ બેરંગી કાચ નિત્ય સાફ થતા રહેવાથી ચળકી રહ્યા હતા. ધરમાં જ્યાં ત્યાં સ્વચ્છતાનું સામ્રાજ્ય પ્રસરેલું હતું. એક દિવાસળીનો કટકો કે જરા કાગળની કાપલી કોઇ ઠેકાણે પડેલી જણાતી તો તરતજ તેને ઉપાડી બહાર નાખી આવતી. તે નાખી દેવાને જરા પણ આળસ કરતી નહિ. મોટા ગોખલાથી માંડીને નાના નાના ગોખલા પણ નાની મોટી ન-સુનાની વસ્તુઓની યોગ્ય રચનાથી શોભી ઊઠતા હતા. ખારી ખારણાં પર કાંતાના હાથથી ગુંથેલા રંગ બેરંગી મોતીનાં તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં.

વિનીતરાયની રેશમી કાપડની મોટી દુકાન મંગળદાસમારકીટમાં હતી. રેશમી કાપડના જુદા જુદા કપાટ ભરેલા હતા. કેટલાક પર 'ચિનાઇ' કેટલાક પર 'જપાની' કેટલાક પર 'વિલાયતી' અને કેટલાક પર 'દેશી' કાપડના નામની છાપેલા મોટા અક્ષરની ચિઠ્ઠી ચોંટાડેલી હતી, તે ચિઠ્ઠીમાં અંગ્રેજી, મરાઠી, ગુજરાતી અને ઉર્દુ એ ચાર ભાષાના શબ્દો લખ્યા હતા. દરેક કાપડ પર ભાવદર્શક છાપેલી ટીકિટો બાંધેલી હતી. કાપડ, કિંમતના ચઢતા ઋમમાં ઉપરથી નીચે ગોઠવવામાં આવ્યું હતું.

દુકાનમાં વિનીતરાય સવારના આઠ વાગે જતા. તે પહેલાં ગુમાસ્તાઓ આવી દુકાન સારસુક કરી ધીનો દીવો તથા સુગંધીદાર અગરબત્તી સળગાવી મૂકતા. બપોરે ખાર વાગે શેઠ જમવા આવતા, જમી બે કલાક આરામ લઇ ત્રણ વાગે પાછા દુકાને જતા. રાત્રે નવ વાગે દુકાન વધાવી ઘેર આવતા. વાળુ કરી ધાર્મિક પુસ્તકો કાંતા ખાસે વંચાવતા અને વિનીતરાય તથા સરલા તે સાંભળીને પ્રસંગાનુસાર તેમાંથી નીકળતા બોધ પર વિસ્તારથી વિવેચન કરતાં.

મધુસૂદનના આવ્યા બાદ રાત્રિનું વાંચન તેને સોંપાયું. મધુસૂદન મધુર વાણીથી અને ભાવદર્શક ભાષાશૈલીથી લેખકના ઈષ્ટ હેતુને

ઔતાના હૃદયમાં સોંસરો ઉતારતો હતો. તેની વાંચનપદ્ધતિ કાંતાને બહુ ગમી હતી. મધુસૂદન બ્યારે પુસ્તક વાંચતાં વાંચતાં વનમય થઈ જતો, ત્યારે કાંતા મધુસૂદનના મુખ સામે એકી નજરે જોયા કરતી, અને તદ્દલીન થતી હતી. કાંતાનો પ્રેમ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતો ચાલ્યો; પરંતુ તેનો મનદેવતાજ એ વાત જાણતો હતો.

કાંતા મધુસૂદન સાથે કાંધપણ સંકોચ રાખ્યા સિવાય વાર્તાલાપનો લાભ લેતી હતી. તેણે મધુસૂદનને જ શ્વામી કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. મધુસૂદન કાંતા તરફ માનની લાગણીથી વર્તતો. કાંતાના સમાગમથી જ અજાણ્યા શહેરમાં તેની રખડવાની પીડા મટી હતી, તેના કહેવાથી જ વિનીતરાયે તેને ઘરમાં રાખ્યો હતો, તેથી તેને દયાની દેવી તુલ્યગણી પોતાની ભગિની તુલ્ય તેને માનતો હતો. અને તે જ મુજબ વર્તન પણ રાખતો હતો, પ્રસંગોપાત મધુસૂદન કાંતા બહેન કહીને બોલાવતો. તે હવે કાંતાને ઠીક નહિ લાગતું. વિનીતરાયે મધુસૂદનને મેડીકલ લાઇનમાં જોડાવા પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો, અને મધુસૂદન તે કમુલ પણ કરી ચૂક્યો હતો તેથી કાંતા મધુસૂદનને તેનું નામ દઈ સંબોધતી નહિ પણ ‘ડૉક્ટર સાહેબ’ કહીને જ બોલાવતી, મનથી માની લીધેલા પતિને તેનું નામ દઈ બોલાવાનું અનુચિત લાગ્યું તેથી તેણે આ યુક્તિ રચી હતી.

એક દિવસ વિનીતરાયને આવતાં દસ વાગી ગયા. સરલા તેની ચિંતાતુર દૃષ્ટિએ વાટ જોતી બારીમાં ઉભી હતી. વિનીતરાય દૂરથી આવતા જણાયા. ત્યારે તેની મુખમુદ્રા આનંદથી પ્રકટિત થઈ. તેના નેત્રમાં ઔત્સુક્યની ચમક મારવા લાગી. તેણે વિનોદથી વિનીતરાયને કહ્યું,

“સ્વારી આવી પહોંચી લાગે છે! મેં તો જાણ્યું કે આજે ઘરનો રસ્તો જ ભૂલી ગયા હશે. આજે દુકાનમાં કાંઈ ઝાઝો વકરેો થયો લાગે છે! નહિ તો રાત્રિ કેટલી ગઈ તે સમજાયા સિવાય રહેલ નહિ.

“પણ નાહક આવી સંભાવના શી? ખરેખર આજે એટલું બધું મોડું થયું લાગે છે?” વિસ્મિત ચહેરે વિનીતરાયે પૂછ્યું.

“ના, ના, જરાએ નહિ. એક કલાકનું મોડું, એ કાંઈ મોડું ગણાય?”

“કારણ સિવાય કાર્ય બને છે? કોઈ દિવસ એમ પણ હોય, આજે તમને ભૂખ બહુ લાગી જણાય છે. તેવું હતું તો વાળુ કરી લેવું હતું.”

“અમને ભૂખે રહેવાની ટેવજ ન હશે? અમારું મન એટલું નિર્બળ હશે? વળી એટલા આખા અણુસમગ્ર હોઈશું કે તમારા પહેલાં અમેજ વાળુ કરી લઈએ?” એમ કહી સરલા સ્વયંપાકગૃહ તરફ નીકળી ગઈ. સધળાં વાળુ કરી રહ્યાં.

અગિઆર વાગી ગયા હતા. જ્યાં ત્યાં નિસ્તબ્ધતા પથરાવા માંડી હતી. આંદરણું પુરા જેવું સ્વચ્છ પડ્યું હતું. અમૃતરશ્મિને શીતળ પ્રકાશ પાછળની નાની સરખી અગાશીમાં પથરાયો હતો. ત્યાં વિનીતરાય અને મધુસૂદન ઉભા હતા.

“મેં તમને મેડીકલ લાઇન પસંદ કરવા બલામણુ કરી હતી તે સંબંધી તમે શા નિર્ણય કર્યો?” વિનીતરાયે પોતાની ખરી જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

“હું તમારી યોગ્ય સલાહને સંમત છું. એ ધંધામાં સ્વાર્થ ભેગો પરમાર્થ પણ સમાયેલો છે. દુઃખથી પીડાતા દર્દીઓને જોઈ મને અસહ્યની ઘણી દયા આવતી; પરંતુ એ જ્ઞાન વગર મારી દયા ફળવંત નીવડતી નહિ. માટે મારા હૃદયમાં રહેલી દયાને અમલમાં મૂકીશ. એ પણ એક દેશાન્નતિચિંતકનું કર્તવ્ય છે. પરંતુ આ મુંબઈ શહેર એક વિશાળ સમુદ્ર છે. ત્યાં “કોટશ્ચ કોટાયતે” એવી મારી સ્થિતિ છે. તમારા સિવાય મારી દયા જાણનાર કોઈજ નથી. અહીં અસંખ્ય વિધાનંદન અને લક્ષ્મીનંદનો છે. પણ હું કેને શરણે જાઉં! આવતી

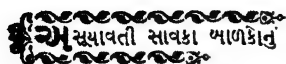
કાલે મેડીકલ કોલેજની પ્રવિશિક પરીક્ષા આપીશ. પ્રભુ કૃપાએ હું શ્લેષ્મંદ નીવડું તો મને આગળ અભ્યાસ ચલાવવાના કાર્યમાં તમે તમારા ઇષ્ટમિત્ર તરફથી આશ્રય અપાવજો.

વિનીતરાયે તેને દિલાસો આપ્યો. રાત્રિનું વાંચન શરૂ કરવા કાંતા બોલાવવા આવી. મધુસૂદને વાંચન શરૂ કર્યું. કાંતા પુસ્તકમાં નજર કરવાને મિષે મધુસૂદનના પડખામાં તેના શરીરનો સ્પર્શ થાય એવી રીતે આવી બેઠી. વિનીતરાય અને સરલાનું ચિત્ત વાંચનમાં હતું, ત્યારે કાંતા મધુસૂદનના શરીરના સ્પર્શનુખનો લ્હાવો લેતી હતી. કાંતાનો આ આનંદાનુભવ પહેલીવારનો હતો. તેને તેમાં એવો રસ લાગ્યો કે તેની આગળ પુસ્તકનું વાંચન કશા લેખમાં ન રહ્યું !

પ્રકરણ સાતમું.

પ્રપંચની ચેરણી.

અસૂયાવતી સાવકા બાળકોનું સાલ કાઢી પરમ આનંદ પામી હતી. પણ તે આનંદ ક્ષણાર્ધાંતમાં નાશ પામ્યો. ખીલતી જીવાનીમાં રમાના વૈધવ્યનું હૃદયભેદક દુઃખ તેનાથી સહન કરી શકાતું નહતું. તે રોજ રમાને જોઈ જોઈને બળ્યા કરતી હતી. વિધવા વિવાહના પ્રતિબંધે તેને જીવતી બાળી મૂકી હતી. પણ કરેશું ? નાઇલાજ હતી રંમરાય પણ રમાને જોઈ ખિન્ન થતો હતો. રમા સોળ વર્ષની થઈ પણ તેનામાં હજી બાળક બુદ્ધિજ રહી હતી. નાનાં બાળકોની રમત હજી તે રમ્યા કરતી હતી. અસૂયાવતીને પણ તેમાં ભાગ લેવો પડતો હતો. તે ઢીંગલાઢીંગલીને પરણાવવાની રમત રમતી. તેમનો ધર સંસાર માંડતી. નાની નાની ઢીંગલી બનાવી ઢીંગલાનો પુત્ર પરિવાર બનાવતી. ઢીંગલાના પરિવારને ઢીંગલાઢીંગલી મારજતે પરણાવતી. માંડવો બાંધતી, વાળાં વગાડતી, અને લગ્નનાં ગીતો ગાતી. રમા છોકરા તરફથી વેવાણુ બનતી, અસૂયાવતીને છોકરી તરફની વેવાણુ બનાવતી. માદીકરી બને વેવાણુ બની સામ સામી ગીતો ગાતી. કોઈક પ્રસંગે રમા અસૂયાને કહેતી કે માતા હવે મારા નસીબમાંથી ખતિ સુખ ગયુંજ કે ? શું હું બાળકોની માતા નહિજ થાઉં ? હું તેમનો લગ્નોનો લ્હાવો લેવા ભાગ્યશાળી નહિજ બનું ? આવા પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછતી ત્યારે અસૂયાવતીના હૃદયમાં ચરૂ ચિરાડો પડતો. આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવતાં અને તે વાત જૂલાવવાના પ્રયત્ને કરતી. અસૂયાવતી પોતે બણેલી નહિ તેમ રમાને પણ બણુવેલી નહિ એટલે ધર્મવિષયક કે નીતિવિષયક પુસ્તકો ક્યાંથી વાંચે કે વંચાવી શકે ? વૈધવ્ય ભોગવનાર સ્ત્રીઓના શ્રી ધર્મ છે, તે પોતેજ નહિ

જાણે તો તે રમાને શું સમજાવી શકે? મધુપાનના સેવનથી રમાને સત્ત્વગુણ નાશ પામ્યા, ધર્મેધર્મે તમોગુણની બરતી થતી ચાલી. અસૂચાવતી અને રંગરાય તો મદિરાસેવનથી તમોગુણની મૂર્તિ થઇજ ચૂક્યાં હતાં. રંગરાયનાં ઘરમાં મધુરાક્ષસે-મધુરૂપી રાક્ષસે-પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી મધુપત્ની અવદશાએ પણ ધર ધાલ્યું હતું. દિવસે દિવસે મધુપાનનો ચડસ એટલે વધી ગયો હતો કે સવારના ઉત્થાપનથી માંડીને રાત્રિના શયન પર્યંત મધુપ્રવાહથી મોઢું તર રહેતું. આખો દિવસ ત્રણે તેમાં અંથાએલા રહેતાં. આથી વાણીમાંથી વિવેક ગયો. આંખમાંથી શરમ ગઇ, મગજમાંથી માનસિક શક્તિ ક્ષીણ થઇ, અને હૃદયમાંથી દયા, પ્રેમ, આદિ સદ્ગુણો નાશ પામ્યા. એક દિવસ રાત્રે જોભાન અવસ્થામાં ત્રણે પડ્યાં હતાં, તે લાગ સાધી તસ્કરો જર-જાણુસ ચોરી ગયા. તેણે પોલિસ માફતે ઘણીએ તપાસ કરી, ઘણાએ પૈસા વેચ્યા પણ સૌ નિષ્ફળ નીવડ્યું. અંતે રંગરાયે પોતાનું જાગીરી-આમ વેચી નાખ્યું. તેના દસહજાર રૂપીઆ આપ્યા, તેમાંથી કેટલાકનાં દાગીના બનાવી બાકીના રૂપીઆ વાપરવા રાખ્યા. બેઠા બેઠા ખજાના ખાલી થાય તો આવા હીણકમાઉ અનીતિમાન અને ખર્ચાળને ત્યાં એ પૈસો કેટલી મુદત પુરે. લક્ષ્મી એ દેવી છે. તે નીતિ ધર્મને ચાહનારી છે, અને અનીતિ અધર્મને ઠોકરપર મારનારી છે. તો આવા અધર્મના પુતળાપર તે ક્યાંથી પ્રસન્ન રહે! તેણે ધરમાંથી પગ બહાર કાઢ્યો તે કાઢ્યો.

રંગરાયના મકાનની બાજુમાં એક મોટી પુષ્કરિણી હતી. તેની ચારે બાજુએ કાળા પત્થરથી બાંધેલા ઘાટ હતા. આ પુષ્કરિણી-તળાવની પેલી બાજુએ એક ઘણું મોટું અને સુંદર દહેરું હતું. તેમાં અંકર, પાર્વતી, ગણપતિ, હનુમાન અને નંદીની સુંદર સજેમરમરની મૂર્તિઓ હતી. દહેરાની જમણી બાજુએ દૂર સુધી એક મોટું મેદાન હતું. ત્યાં સાંજે ગામના બાળકો અગરપાટ, ચક્રબિલુ, ગીલ્લીદંડા, ક્રિકેટ, ફૂટબોલ વગેરે રમતોનું રમતા હતા. દહેરાની બાજુમાં મટોડીની અંતિમણી નાનું સરખું ઝુંપડું હતું. તેની ચાર બાજુએ કાંટાની

વાડ કરેલી હતી. વાડ ઉપર નાના પ્રકારની વનલતા ખીચોખીચ પ્રસરી હતી. વાડની અંદરના ભાગમાં ઝુંપડીની આસપાસ નારિએળાનાં વૃક્ષ હતાં. તે ઝુંપડીપર છત્રની માફક શેઠી રહ્યાં હતાં. આ ઝુંપડીમાં કુટીલરામ નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. પુષ્કરિણીની પાળેપાળે એ ઝુંપડી આગળથી ભાવિક સ્ત્રીઓ રોજ મહાદેવના દર્શને જતી હતી. ત્યાં જઈ મુઠ્ઠી ચોખા નાખી અહોરાત્ર સળગતા દીપકના મોટા કોડીઆમાં ધૂત પુરી પગે લાગતી, ઘંટ વગાડી બહાર આવતી, અને શિખરના દર્શન કરી ભક્તિભાવે પ્રદક્ષિણા ફરતી હતી. પછી થોડીવાર ચોટલાપર બેસી કોઈ ખીજની સ્તુતિનિંદા કરતી, તે કોઈ એક ખીજની ટોળ કરતી હતી. સમય ચતાં સૌ પોતપોતાને ઘેર જતી, અને વિખૂટા પડવાનો માર્ગ આવતાં ત્યાં ઉભી રહી અધૂરો વાર્તા-વિનોદ પૂરો કરી છુટી પડતી હતી.

વિધવા બિચારી રમા પણ કેટલીકવાર મહોદ્ધાની સ્ત્રીઓ સાથે ને કેટલીકવાર એકલીજ શિવદર્શન જતી. એક પણ દિવસ તે દર્શન ચૂકતી નહિ. કુટીલરામ પોતાની ઝુંપડીના આંગણમાં ચટાઈ નાખી બેઠો બેઠો મોટો ગોકુળ ખીંડો પીતો હતો, ધુમાડાના ગોટગોટ હવામાં હંડાવતો હતો અને આ સ્ત્રી મંડળની હાવભાવ પૂર્ણ વાતચીત તરફ ખારીક નજરે જોતો હતો. પરંતુ બિચારી તે સ્ત્રીઓની જાણમાં કે ધ્યાનમાં આ વાત ન હતી !

સ્ત્રીઓની વાતચીત ઉપરથી ગુપ્તપણે શોધ કરતાં કરતાં કુટીલરામને જણાયું કે રંગરાય જગીરદારની પુત્રી રમા ઉપર નાનપણમાં જ વેધવ્યતું દુઃખ પડ્યું છે. કુંજપુરમાં તેનું સાસરું હતું તેની પણ તેણે તમામ માહિતી મેળવી.

રમા ઉપર તેનું ધ્યાન, બેસતું મન. તે તેની ઝુંપડી પાસેથી જતી ત્યારે કુટીલરામ પોતાની ઝુંપડીના બારણાને આડે ઉભો રહી તેની સામે નજર માંડી રહેતો. કોઈના પણ મોઢાપરથી તેની બહુવા પરીક્ષા કરવામાં તે અતિશય નિષ્ણાત હતો. રમણ અહેરાનું નિરીક્ષણ કરતાં જ તે બાઈ અત્યંત સરળ, ભોળી અને થોડીક કમ અક્ષિવાળી પણ

જણાઈ. તેનું રૂપ મોહક, આંખ પાણીદાર અને ચાલ ચિત્તાકર્ષક હતી. કુટીલરામ તેનો શિકાર કરવાના દાવપેચમાં રહેતો હતો. તેને આશા હતી કે જો એકવાર આ શિકાર આપણા હાથે ચડે તો તેને મુઠ્ઠીમાં રાખવાની ધારેલી યુક્તિપ્રયુક્તિ જરૂર ફત્તેહમંદ નીવડે.

એકાદશીનો દિવસ હતો. રમાએ એકાદશી કરી હતી. તેણે બ્રાહ્મણને આપવા માટે પાંચ કેળાં, અચ્છર ખજુર અને શેર દૂધ જુદું કાઢ્યું હતું. બ્રાહ્મણની તપાસ કરતાં તેને જણાયું કે પુષ્ક-રિણીપર મહાદેવને દહેરે જતાં ઝુંપડી આવે છે, તેમાં એક બ્રાહ્મણ આવીને રહ્યો છે. તેથી સંધ્યાકાળે શંકરના દર્શન કરી, રમા રણાહાર લઈ કુટીલરામની ઝુંપડી આગળ આવી. ઝુંપડીનું બારણું અંદરથી ખંધ હતું. રમાએ બહારથી બારણા પર એક હલકી થાપ મારી. કુટીલરામ ચમકી ઉત્કંઠાથી ડોહી ઉઘીકરી સાંભળવા લાગ્યો. ક્ષણવાર પછી પુનઃ થાપ પડી. આશ્ચર્યચકિત થઈ કુટીલરામે પૂછ્યું: “કોણ છે?”

“ઘરમાં છો કે મહારાજ?”

“હું. જિભાં રહો.” કુટીલરામ બારણું ઉઘાડવા ઊઠ્યો. બારણું ઉઘાડી જોયું તો પોતાની મનવાંચિત્ત સ્ત્રી ફરાગસામગ્રી લઈ ઉભેલી જોઈ. “આવો અંદર” કહી બારણું ઉઘાડી રમાને દ્વેષખલ કરી અને બારણું પાછું અડકાવ્યું. રમા અંદર આવી ઉભી રહી. કુટીલરામનો આનંદ ગગનમાં પહોં મહાતો નહતો. પરંતુ ચહેરાપર તેમાંનો જરા પણ ભાવ દેખાવા ન દેતાં અતિશય સાદાઈથી તેણે પૂછ્યું: “તમે કોણ?”

“રંગરાય જાગીરદારની પુત્રી રમા.”

“તમેજ જાગીરદારની પુત્રી?” એમ કહી મોટો નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

“કેમ મહારાજ આમ નિઃશ્વાસ નાખો છો?” આતુર સ્વરે પૂછ્યું.

“શું કહું! મારી કર્મકથા શું કહું?”

“નહિ મહારાજ હેયાની વાત હોડે લાવો. વહિ કહો તે મારા સમ છે.”

અતિશય ઉત્સુક થઈ રમાએ સોગન ખાધા.

આ ઉત્તમ ચોષડીઉં હાથ ચઢેલું જાણી કુટીલરામે ગળગળા થઈ કહ્યું “ મારી સ્ત્રી આમેહુજ તમારા જેવીજ હતી. જાણે તમે ને તે એકજ માને પેટે અવતર્યાં હોયની ! ”

“ બને. કેટલીકવાર જુદાંજુદાં માણસોના ચહેરા મળતા આવી જાય છે.” રમા શાંતવન આપતી બોલી.

“ તે તો હુંએ જાણું છું, પણ—” કુટીલરામે પ્રપંચ જાળ પાથરવાનું શરૂ કર્યું.

“ પણ કહી કેમ અટક્યા ? સ્પષ્ટ કહી દો. અધૂરી વાત પૂરી કરો.”

“ જુઓ બાઈ, મનમાં ઓછું લાવવાનું કંઈ કારણ નથી.” દયામણું મોં કરી પોતાની વાક્યપદ્ધતા વિસ્તારી. “ મારા જન્માક્ષરમાં અમરં વિધુરપણું લખ્યું નથી છતાં મારી સ્ત્રી અચાનક કારમા તાવની આંદોળીમાં સ્વર્ગલોક પામી. મારો પ્રેમ તેનાપર એટલો બધો હતો કે ન પૂછો વાત. તે પાણી માગતી તો હું દૂધ હાજર કરતો, પણ પરમેશ્વરને અમારં સુખી જોડું નહિ ગમ્યું. અચાનક અમારો વિયોગ થયો ! તેના મરણથી હું ગાંડોધેલો થઈ ગયો. નહિ અત્ર બાવે કે નહિ ઉંઘ આવે- એમ સાત દિવસને સાત રાત કાઢ્યાં. અંતે મેં તેની પાછળ મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અમાવાસ્યાની મધ્યરાત્રિને સુમારે મેં નદીકિનારે એક વૃક્ષની ડાળે દોરડું લટકાવ્યું. તેનો ફાંસો કરી જેવે ગળામાં ધાલવા જાઉં છું કે તરતજ નદીમાંથી સાક્ષાત્ પંચમુખી શંકર જમવાન, અર્ધાંગિ પાર્વતી લઈ, જટામાં ગંગા ધારણ કરી, મારી સન્મુખ આવી ઉભા. તે ફાંસો દૂર કરી બોલ્યા. “ અરે માનવી, અહીં શું સાહસ કરે છે ? ”

મેં કહ્યું “ પ્રભુ, મને નહિ અટકાવો. મારી સ્ત્રી પાછળ મને મરવા દો. જ્યાં મારી સ્ત્રી, ત્યાં હું ! !”

‘ તારી ખરી સ્ત્રી, તો સજીવન છે, સજીવન. ‘શંકરે હસતાં હસતાં કહ્યું.’

“દયાળુ, મારી મશ્કરી કરો છો ? બળતાને બાળો છો ? અગ્નિમાં ધી હોમો છો ? ” મેં દુઃખી થઈને કહ્યું.

‘ નહિ, નહિ, વત્સ, જો સાંભળ. ’ શંકરે ધીરજ આપી કહ્યું. “ અહ્હાએ કુંજપુરમાં રહેતા પ્રમુદચંદ્ર માટે તારી ગત સ્ત્રી નિર્માણ કરી હતી, અને તારે માટે ખાસ પુષ્પાવતીના જગીરદાર રંગરાયની પુત્રી રમાને સરજી હતી; પરંતુ અહ્હાની સરતચૂકથી રમાનો જન્મ આહ્લાલુકુલમાં આપવાને બદલે ક્ષત્રિય કુલમાં અપાયો અને તારી ગત સ્ત્રીનો જન્મ ક્ષત્રિય કુળમાં આપવાને બદલે આહ્લાલુ કુળમાં અપાયો. આ સરત ચૂક પાછળથી જણાઈ, અને તેનેજ પરિણામે બંને જોડાં ખંડિત કરી તમારું વિધિએ નિર્માણ કરેલું જોડું રાખ્યું છે. માટે તું પુષ્પાવતીમાં જ. ત્યાં જઈને રહે. રંગરાયની વિધવા પુત્રી રમા તને અવશ્ય મળશે અને વરશે. જો તે નહિ વરે તો તેના બાપની તમામ મિલકત એક પદ્મકમાં ભસ્મીભૂત કરી નાખીશ. તેના કુળમાં એક પણ માણસ જીવતો નહિ રહેવા દઈશ. ’ એટલું બોલી શંકર અંતર્ધાન થયા. હું ત્યારથી આ ગામમાં તમારા નામનું રટણ કરતો, તમારા દર્શનને અભિલાષ ધરતો આવી રહ્યો છું. હાય ! અદૃષ્ટ ! અદૃષ્ટ ! ” એમ કહી એક મોટા નિઃશ્વાસ નાખી કુટીલરામે પોતાના કપાળપર હાથ ઠોકી ચોધાર આંસુએ રડવા માંડ્યું.

કુટીલરામનું આ દીર્ઘવક્તવ્ય રમા મૂઝે મોઢે સાંભળ્યા કરતી હતી, તે તેની મૂર્તિની ગણુના કુરૂપ માણસમાંજ કરતી હતી એ નક્કી થઈ પોતાના પતિનું સુખ પોતે ભોગવવા પામી નહિ તેનું તેને જોઈએ તેટલું દુઃખ પણ લાગતું નહિ, છતાં કુટીલરામે જે વાત કહી તે તેને અમૃત સમાન મીઠી લાગી, એમાં તલ માત્ર સંશય ન હતો. રમાએ આણેલી ફરાળમાંથી એક કેળું છોલી આપ્યું ને આપ્યું મોંમાં મૂકી બોળડા સ્વરે તે બોલ્યો “ વાહ વાહ ! શી મિઠાશ છે, આવી મિઠાશ તો મેં કોઈ કેળામાં આપી ન હતી ! લો તમે એકાદ ખાઓ છો રમા ? ”

રમાએ હસીને પોતાની અસંમતિ દર્શાવી. કુટીલરામને તે કેળાને લોભ છૂટ્યો નહિ ! પુનઃ એક કેળું છોલી મોંમાં નાખી ચાવતો ચાવતો બોલ્યો “રમા, જરા હાથ લાંબો કરી પેલા કળશીઆમાંથી એક પ્યાલેક ખાણી નહિ આણી આપો ?”

રમાએ જરા શરમાતાં શરમાતાં પાણી આણી આપ્યું.

કુટીલરામ રમા સામે જોઈ એક નિઃશ્વાસ નાખી પવાલામાંથી એક ઘુંટડો પાણી પી બોલ્યો. “તમે એકવાર ફરીથી મળજો, તમે નહિ આવો ત્યાં સુધી મારે અનપાણી હરામ છે.”

“ઠીક છે. હું આવતી રહીશ.” એમ કહી રમાએ ચાલવા માંડ્યું.

“ફૂટેલા કપાળમાં આવી રૂપાળી સ્ત્રીનું સુખ ક્યાંથી લખ્યું હોય?” એમ જાણે પોતાના મન સાથે બબડતો હોય તેમ રમાને સંભળાવવડ કુટીલરામ બોલ્યો.

રમા આ વેળા બારણા સુધી ગઇ હતી. તેને કાને એ વાક્ય પડતાંજ તેણે પાછળ ફરીને જોયું, અને કિંચિત્ હસી ઝુંપડી બહાર નીકળી ગઈ.

પ્રકરણ આઠમું.

કુટીલરામની કુટીલતા.

વામરણથી વિભૂષિત નવવધુ પ્રમાણે ઉપાતું તેજસ્વી સ્વરૂપ જાણાતું હતું, ઉપા એ શુભ વસ્ત્ર પરિધાન કરેલી તરુણ અંતરીક્ષ કન્યાજ દહેવાય. તેનો ઉદય ચતાં નિશાતમ દિગંત પ્રતિ નાશી જતો હતો, અને રાત્રિના સમયે સુષુપ્તાવસ્થામાં લીન થએલી જીવસૃષ્ટિ પુનઃ જાગૃતાવસ્થામાં આવતી હતી. જાણે ઉપા પોતાના મંગળ આગમન સાથે સૃષ્ટિમાં પણ નૂતનજીવન સંચાર કરતી હોયની. સત્તાશ્વના રથપર બેસી આરક્તવર્ણ સૂર્ય ઉપાની પાછળ પડ્યો; પરંતુ લજવાઈ દૂર ભરાઈ જનારી નવવધુ પ્રમાણે ચપલ ઉપા સટકી ગઈ, અને સૂર્યે કરેલો શ્રમ નિષ્ફળ થયો. ઉપા કાળની વેળાજ એવી રમણીય છે કે તે સમયનો હૃદયાલ્હાદક અને ચમત્કૃતિજનક દેખાવ જોવાથી કવિની પ્રતિભા પ્રજ્વલિત થયા વિના રહેતી નથી. વૈદિકકાલના કવિઓએ ઉપા વિષે અસંખ્ય કાવ્ય રચ્યાં છે. ઋગ્વેદના સૂક્તમાં ઉપકાલતું વર્ણન ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઉપમા આપી કર્યું છે, તેપરથી કેટલીક પૌરાણિક કથા પણ નિર્માણ થઈ છે. સૂર્યના રથનો ઘોડો સપ્તસુખી છે એવી જે કવિકલ્પના છે તેતું સામ્ય સૂર્યના કિરણમાં રહેલા સપ્ત રંગ સાથે છે; એમ તુલના દૃષ્ટિએ ભાષાધ્યયન કરનારા પંડિતોએ સિદ્ધ કર્યું છે, અસ્તુ. ઉપાકાળ સમાપ્ત થઈ સ્ત્રોત્રય ચતાવેંતજ અન્ય સ્થળ પ્રમાણે પુષ્પાવતી ગામમાં પણ લોક જાગૃત થઈ પોતપોતાને કામે વળગ્યાં.

રમા સવારમાં ઊઠી, પણ તેને કંઈ એન પડે નહિ. કુટીલરામ સાથે પુનર્લગ્ન કરવા, તેના મનમાં અનેક વિધિનિષેધ થવા લાગ્યા. માતાપિતા વિધવા વિવાહના કટા હુસ્મન છે, તે તે જાણતી હતી.

તેથી તેમની આગળ તેના નૂતન વિચારઅંકુર ખીલી શક્યા નહિ. તેના મનમાં જેજ વિચાર ધોળાયા કરતા હતા. તે એ કે જે બ્રહ્માએ ભૂલ ન કરી હોત તો કુટીલરામ સાથે મારા લગ્ન થયા હોત, અને તેથી આ વૈધવ્યનું દુઃખ સહન કરવું ન પડત;” અને “કુટીલરામ જન્મા હશે કે ભૂખ્યા હશે !”

કુટીલરામ પોતાના પ્રાપંચિક કર્મથી સવેળા. પરવારી સંધ્યા કાળની વાટ જોતો બેઠો હતો. ઝુંપડીનું બારણું ઉઘાડું મૂકી, આવતાં જતાં પ્રત્યેક ઇસિમપર વાંકો વળી દૃષ્ટિ ફેંકતો હતો. તેને રમા આવ્યાના બહુકારા વાગતા હતા. તેના સુખમંડળપરથી ધનાધિકાર હાંહાં કહેતાં નહિવત્ થયો. તેની જગા કૌતુક અને વિનોદે લીધી. તેણે પાંતરાં તંબાકુનો દાખડો પાસે લઇ મોટી ખીડી વાળી અને દાખડાની શટમાં દબાવી. બદનના કોથળીઆ ગજવામાંથી ચમચી કાઢી પાન બનાવી મોંમાં મૂક્યું. સોપારીના મોટા મોટા કટકા કરી મોંમાં નાખવા માંડયા; અને કટર કટર ચાવવા લાગ્યો. ખીડી સળગાવી ધુત્ર-પાન શરૂ કર્યું. જમણા હાથનો અંગુઠો અને તર્જની વચ્ચે ખીડી દબાવી કનિષ્ઠિકા અંગુલી વડે ખીડીનો ગુલ બેરવતો મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “સપડાવતાં સપડાવતાં શિકાર તો એકવાર સપડાયો ! તદ્દન બિચારી બોળી ! મારી આપેલી થાપમાં અર્ધવશ તો થઇજ ગઇ. તે મળવા આવ્યા વિના રહેનાર નથી. હવે બીજાવાર મળવા આવતાં પૂરી વશ કરી લેવી જોઇએ. શુભસ્ય શીવસ્ય । શુભ કામ ઉતાવળે કરવું. વિલંબ કરતાં હજાર વિધ્ન નડે. માટે શંકર મહારાજ તેને આજે મોકલી આપે તો રંગ રહે.” વચ્ચે વચ્ચે કુટીલરામ ખીડીનો દમ મારતો જતો હતો. હવે ખીડીની રાખ થઈ ગઇ હતી. એટલે બીજી વાળવાની શરૂઆત કરી. એટલામાં ઝુંપડીની બહારથી રમાના શબ્દ સંભળાયા. “છોકે ઘરમાં ?”

ઝટપટ બહાર આવી કુટીલરામે કહ્યું “કાણુ રમા ? આવો આવો હું ઘરમાંજ છું.”

બારણા આગળ ઉભરા બહાર ઉભી રહી રમા બોલી “પછી તમે જમ્યા કે નહિ ?”

“આમ ઘોડેસ્વાર થઈને શું આવ્યા, જરા ખેસો તો ખરાં. આનો ઉભાં શું ?”

“નહિ હમણા ખેસવાનો વખત નથી, મારે ઘેર હમણા જવું જોઈએ. ઘણીવાર મારાથી ખેસાય એમ નથી.”

“ઘણીવાર નહિ ખેસાય તો થોડીવાર પણ ખેસશોને ? પણ શું રમા, તમારે મને જૂએજ મારી નાખવો છે ? તમારે અસહ્યતાજ લેવી છે ?”

કુટીલરામની મોહિની વિધાનો પ્રમંથ સંપૂર્ણ રચાયો હતો. પોતાને માટે આ આજ્ઞા, ભોજન પણ લેતો નથી એ કલ્પનાથી તેના મનમાં ઘણાજ આનંદ થયો. નીચે જોઈ કિચિત્ હસતી હસતી બોલી “હું ક્યાં તમારો હાથ પકડવા આવી હતી. ખાઈ લેવું હતું ને ? એમ કહી કુટીલરામ તરફ જોઈ તે અધિકજ હસવા લાગી.

“તમે દર્શન દઈ ચાલ્યાં ગયાં. ત્યાર પછીના દરેક કલાક એક એક દિવસ જેટલા મોટા લાગ્યા છે. મારા મનનું દુઃખ હું જાણું કે પરમેશ્વર જાણે.” એમ કહી લાંબો લચક નિસાસો નાખ્યો.

ખડખડ નીકળી પડતું હસવું મહાકળે સમાવી રમા બોલી “એવું તે શું મોટું દુઃખ આવી પડ્યું કે બાપડીની પેટે નિસાસા નાંખો છો ?”

વાહ ! તમે તો મારી મસ્કરીજ કરવા લાગ્યાં ! મારા મનને કળ પડ્યાં તેનો તમને હિસાબ ગણાવવા ખેસું ? અનનો દાણો પેટમાં પડ્યા વગર માણસ જીવતો રહી શકે ? તેમાં ગઈ રાતના સ્વપ્ને તો મને ગાંડો ઘેસો બનાવી દીધો છે !”

કુટીલરામજીના આ શબ્દે ભોળી રમાતું કુતૂહલ જગૃત કર્યું. સ્વપ્ન આવ્યું અને તેથી ગાંડો ઘેસો થઈ ગયો ! સ્વપ્નમાં એવું તે

અદ્યુત શું બધું છે તે જાણવા જિજ્ઞાસાના તાર અતિશય ચઢાવી પૂછ્યું “શાનું સ્વપ્નું આવ્યું ?”

“ગંભીરતાથી મસ્તક હલાવતો હલાવતો કુટીલરામ બોલ્યો છટ્ છટ્ ગમે તે થઈ જાય તો પણ તે હું તમને કહેનાર નથી. તમને કહ્યું તે આખા જગને કહ્યા બરાબર છે. જેને તેને બડાબડ તમે કહેતાં છૂટશો.”

રમાની જિજ્ઞાસાના તાર એથીએ વિશેષ ચઢ્યા. તે પોતાના મનમાં જ વિચાર કરવા લાગી કે “સ્વપ્નમાં કંઈ ગૂઢ રહસ્ય છે ખરું. શંકર મારા ઉપર અથવા મારા પિતા પર કોઈ ભારી સંકટ નાખવાના હશેકે શું હશે ! માટે ગમે તેમ કરી સ્વપ્નનું દષ્ટાંત હસ્તગત કરવું જોઈએ.” એવો વિચાર કરી રમા અત્યંત ઉત્સુકતાથી બોલી “નહિ, હું કોઈને એક અક્ષર સુધ્ધાં કહેવાની નથી. મારી જીભ કોઈ કાપવા તૈયાર થશે તો કાપવા દષ્ટશ પણ એ વાત નહીં કહીશ તમે તમારા ખુશીથી કહો.”

કુટીલરામ ગંભીરપણે બોલ્યો “છટ્ ગમે તેવી પણ સ્ત્રી જાત. સ્ત્રીની બુદ્ધિ પગની પાનીએ. અર્થે કુવે ઉતારી ઉપરથી દોરડું કાપે તેમાંની જાત !”

કુટીલરામના આ શબ્દોથી રમાને રીસ ચઢી હોય એમ દેખાયું. બૃકુટિભંગ કરી તે બોલી “કેમ વાર તમે આવું બોલો છો ? સ્ત્રી જાત તમને હલકટ જણાય છે કેમ ? પણ વિચાર કરો કે સ્ત્રીજ ન હોત તો આ દુનીઆ કેમ ચાલત ? તમારો જન્મજ ક્યાંથી થાત ?”

પોતાના મનમાં કોઈ મહત્વના વિષયપર વિચાર આવ્યો હોય એવો કેટલીક વાર સુધી આ વિર્ભાવ બતાવી કુટીલરામ બોલ્યો “વાર હું કહું તે કોઈને કહીશ નહિ એવા સોગન ખાઓ. મારા પગને અડકી સોગન લો.”

રમા અંચલ દૃષ્ટિએ દાર તરફ નિહાળી કુટીલરામના પગને સ્પર્શ કરતી બોલી “તમારા પગના સમ, કોઈને હું નહિ કહીશ.”

કુટીલરામ જગા પરથી ઉભો થયો, અને બારણા મુઠી જઈ તેણે આસપાસ જોઈ લીધું, આટલામાં કોઈ જણાતું નથી, એમ જણી લઈ તે પાછો પોતાની જગા પર આવી બેઠો અને પોતાના સ્વપ્નની વાત કહેવા તત્પર થયો. આ વેળા તેણે પોતાનો સ્વર અત્યંત મૃદુ અને મંદતાપૂર્ણ કર્યો હતો.

“ તમે કાલે સંધ્યા કાળે મારી પાસેથી ગયાં પછી હું અહીંજ પડ્યો પડ્યો તમારું ચિંતન કરતો હતો. તમારા સંબંધના વિચાર મારા મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા. એટલામાં નિદ્રા આવી અને તરતજ મને એક સ્વપ્ન જણાયું. ”

રમા ઉત્કંઠાથી બોલી બિટી. “ પણ તે સ્વપ્ન શાતું ? ”

કંઠસ્વર હલકો કરી કુટીલરામ બોલવા લાગ્યા. “ સ્વપ્નમાં પ્રથમ સાક્ષાત્ શંકર ભગવાનનાં દર્શન થયાં. મને તેમણે પૂછ્યું ‘ કેમ મારા કલ્યા મુજબ રમેતો મેળાપ થયો ના ? મેં કહ્યું ‘ હા મહારાજ. પણ મળ્યા પૂરતોજ લાભ મળશે કે આગળ સંસારના લહાવા પણ લેવાશે ? ’ શંકર તત્ક્ષણે બોલી બિટ્યા ‘ શાંતિ રાખ, સમુદ્રીમાંજ શર્કરા છે. ઉતાવળે આંખા ખાકી જતા નથી; પણ તને મળશે એ નક્કી. જે તને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો હમણાજ રમાને બોલાવું છું અને તને ચત્કિચિત સુખ અપાવું છું, ’ એમ બોલી ભગવાન અંતર્ધર્મ થયા, ને તમે તરતજ મારી સન્મુખ આવીને ખડાં થયાં, મને પૂછ્યા સિવાય તમે બોજનગૃહમાં પેલા ચુલા પાસે બેઠાં. ચૂલો સળગાવી દાળતું અંધાણ મૂક્યું. અંધાણ તૈયાર થયું તે દરમિયાન તમે દાળચોખા વીણી નાંખ્યાં, અને દાળ ઓરી. તમે તે વેળા એક સુંદર ચંદ્રકળા પહેરી હતી, તમારા વિશાળ બાલપર મોટો કુમકુમનો ચાંદ્રો હતો. ગળામાં માળા, અને મંગળસૂત્ર શોભી રહ્યાં હતાં. બોજનથી થાણી શણગારી તમે મને જમવા માટે બોલાવવા આવ્યાં. હું પાંટલા પર આવી બેઠો. મારી પાસે બેસી ‘ બીજો ભાત પીરસું કે ? ’ ‘ દાળ કેવી થઈ છે ? ’ ‘ ભો જરા ઉની ઉની દાળ લો. ’ આવી રીતે પ્રેમપૂર્વક

તમે મને આગ્રહ કરી કરીને જમાડવા લાગ્યાં. ઉની ઉકળતી દાળ વાટકામાં નાખી તેનો હાથ ભરીને મોટો ફડકો મારવા જઈ છું એટલે હાથનાં આંગળાં દાઝી ગયાં. ચટ દઇ મેં આંગળા મોંમાં નાખ્યાં એટલે જીભ ચટકી અને આંખ પટ કરતી ઉધડી ગઇ. ચોપાસ જોઈ છું તો હુંજ એકાકી થઇ પથારીપર પડેલો જણાયો! શંકરે આપેલા આટલા સુખથી હું નહિ ધરાયો! મને તો સુખને બદલે દુઃખ થયું! હૃદયમાં હુમો ચડ્યો. તમારા હાથની ખરી રસોઈ જમ્યા સિવાય અન્ય લેવાની બીજમ પ્રતિજ્ઞા કરી. માત્ર પુષ્પપત્ર જોટલું પાણી પી, ગળું સુકાતું અટકાવ્યું છે. એ સિવાય કોઇપણ વસ્તુ પેટમાં મગ્ન હોય તો હરામ છે. હજીએ રાતના સ્વપ્નાની ખીના મારી આંખ સામે પ્રત્યક્ષ તરી રહી છે.”

કુટીલરામજીના આ રસપૂર્ણ વક્તવ્યનું રમાના મનપર કદપના-તીત પરિણામ થયું. ઈંદ્રજીનના મોહકમંત્ર પ્રમાણે કુટીલરામની વિદ્વ-વળ “પ્રેમ-ઠહાણી” રમાને પરવશ બનાવતી હતી. રમા ગદ્ગદ કંઠે બોલી “તમે કંઈજ ખાધું નથી?”

“તમારા સમ રમા, તમારા ગળાના સમ!” એમ કહી કુટીલરામ સકશ્ણ દષ્ટિએ રમા સામું જોઇ રહી આંખમાંથી ટપટપ આંસુ પાડવા લાગ્યો.

કુટીલરામના અશ્રુશ્રાવથી રમાનું હૃદય પાણીપાણી થઇ ગયું હતું. કુટીલરામની કૃતિમાં તિલમાત્ર કૃત્રિમતા જણાઈ નહિ. તે રૂઢ-કંઠે બોલી “આવું ભૂખમરાનું વ્રત કરવું એ કયા ગામની રીત! આમ કેટલા દિવસ શરીર નભશે?”

તત્ક્ષણ આંખ ચોળતો અને લોહતો કુટીલરામ રડતા સ્વરે બોલી બિડ્યો “કેટલા દિવસ? જ્યાં સુધી તમે એક વાર તમારે હાથે ભોજન નહિ જમાડો ત્યાં સુધી.”

“વાર હું કાલે આવી રાંધી જમાડીશ. પછી કાંઈ? પણ આજે તો જમશોને?”

“આજે? અને તે મારે હાથે? બ્રહ્માંડ ફરી જાય તોપણ માફ વચન નહિ ફરે. સમજ્યાં? વાડ પણ કાલે આવી મારી ભૂખ શાંત પાડશેને?” રમાને વચનમાં બાંધવા માંડી.

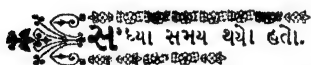
“કાલે જરૂર રાંધી જઈશ.” એમ કહી રમા ઊડી, ને ઉતાવળે થમલે ચાલતી થઈ. કુટીલરામ બહાર વાડ સુધી આવી રમા દેખાતી બંધ થઈ ત્યાં સુધી ત્યાં ઉભો રહ્યો. પછી ઝુંપડીમાં આવી બારણું વાસી ભોજન સામગ્રીની વિધિ કરવા બેઠો.

પ્રકરણ નવમું.

મહનરાયની માયાજાળ.

બાળપણમાં લાડ લડાવે, નીતિ-નિયમ-અંકુશ ન રાખે,
બાળક તો રજ પામે તેનાં, પોતે પણ તેનાં ફળ ચાખે.

સંધ્યા સમય થયો હતો. નિશાકાલીન અંધકારની વિરલ છાંયા કિંચિત્ દુર્ગોચર થવા લાગી. પીત, સુવર્ણ, હરિત વગેરે વિવિધ રંગના પક્ષીનો કલરવ શાંત થયો હતો. મોહક બુલબુલ પક્ષીનું વૃક્ષની એક શાખા પરથી બીજીપર ઉડી મારવાનું કામ બંધ પડ્યું હતું. માત્ર કોઈ કોઈ ઠેકાણે કેટલાંક પક્ષી મંજુલ સ્વરે પોતાનાં સહચરને માળા તરફ બોલાવતાં સંભળાતાં હતાં. ચેત્ર મહીનાનો દિવસ હતો. ભગવાન ચંડકિરણની કડક કારકર્દિથી ત્રાસ પામેલું સર્વ જગત તેમના અસ્તની, અને રજનીવલ્લભના ઉદયની વાટ જોતું હતું. કોઈ પણ વસ્તુનો અંત તો છેજ; એ ન્યાયે સૂર્યનારાયણની અવનતિને ધણોજ સમય થયો હતો. તે હવે નિજધામે જવાની તૈયારી કરતા હતા. તેમના આ અસ્તગમનથીજ કે શું, સર્વ જગ શાંતિસુખનો અનુભવ લેતું આમોદ પ્રમોદમાં રંજન થવા લાગ્યું હતું. અત્યાર સુધી

સૂર્યના તાપથી તપિત થએલા મરતમહારાજ પણ શીતલ થઈ
 બેઠોને શાંત કરવા લાગ્યા હતા. નાનાં બાળકો અને તરુણ વૃદ્ધો
 ગામ બહાર ગાડીમાં, ઉંચા ટેકરા પર, કે નદી કિનારે સહેલ કરી
 પાછાં ફરતાં હતાં. ‘ન જી સ્વતંત્ર્યમર્હતિ’ ના મહાસિદ્ધાંતનો દસે
 દિશામાં અભિમાનથી જયધોષ કરનારા તે ગામના વૃદ્ધોની
 છૂટથી, તેમના કુંડુંબ મંડળની સ્ત્રીઓ પણ આ વેળા દેવદર્શને
 કે કથાપુરાણ સાંભળવા જવા પુરતું અલ્પ સ્વરૂપ સ્વાતંત્ર્યસુખ
 અનુભવતી હતી. પરંતુ પુનઃ સ્વયંપાકના તાપમાં તપવાનું તેમના
 નસીબમાં વિધાતાએ લખેલું હોવાથી સ્ત્રીઓને ઘેર પરત જવાની
 ચટપટી લગતી હતી.

પુરૂષોને એવી ધાંધલ હોવાનું કોઈજ કારણ ન હોવાથી ગામને
 ચોરે સ્વસ્થપણે ગપ્પાં મારવામાં, ગંજીશાના પાનાં પટકવામાં સોકટાબાજી
 રમવામાં, કિંવા ખરેખરના હાથીઘોડા ન હોવાથી શેતરંજ પરના લાકડાના
 હાથીઘોડા ફેરવી સમરકૌશલ્ય દાખવવામાં, સૌ ગરક થઈ ગયા હતા.
 કેટલીકવાર સુધી રમતો શાંતિથી ચાલતી, પણ જરા કોઈની લુચ્ચાઈ
 કે ભૂલ જણાવાથી એકદમ સૌ ગર્જી ઊઠતા. કેટલીકવાર તો ગાળાગાળી
 અને મારા મારી સુધી મજલ જતી.

આજે જુદી જુદી રમત રમવા બેઠેલા મંડળો શાંતિથી પોત-
 પોતાના કામમાં મગ્ન થયાં હતાં, એટલામાં વિલાસચંદ્રની પાસે
 તેની આઠનવ વર્ષની પુત્રી શોભના દોડતી દોડતી આવી, અને
 પોતાના પિતાને બારીક દૃષ્ટિથી શોધવા લાગી. તેના કપાળપર પરસેવાનાં
 ખિંડ ફૂટ્યાં હતાં. સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે તે કોઈ અતિ અમત્યના
 કામ સારૂ ઉતાવળી આવી છે. તેના ચહેરાપર થોડાંક ગભરામણનાં
 પણ ચિહ્ન જણાતાં હતાં. આવી સ્થિતિમાં તેને આવેલી જોતાંજ
 વિલાસચંદ્રે લક્ષ તેના તરફ ગયું અને પૂછવા લાગ્યો “કેમ શોભના,
 શું કામ છે ?”

હાંશતી હાંશતી તે બોલી “ઠની બાપુ, ચાલો વહેલા ઘેર, બાપો
 તમને હમણાં હમણાં બોલાવ્યા છે.”

શોભનાના એ શબ્દ સાંભળી તેનું મોંડળ એકદમ હસી પડ્યું. તેથી વિલાસચંદ્રે ચિડાઈ જઈ શોભનાને ધમકાવી કહ્યું “મૂર્ખ છોડી પલ્લુ શું કામ છે, તે તને ખતર નથી કે?”

શોભનાએ ગભરાઈને ઉત્તર આપ્યો કે “બાપુ! તાર આવ્યો તાર! તાર લાવનાર સિપાઈ તમને બોલાવે છે વહેલા આવો.”

શોભનાના મોંમાંથી “તાર આવ્યો છે” એ શબ્દ સાંભળતાજ વિલાસચંદ્ર આદિ તમામ માણસો ચમકી એક બીજા તરફ જોવા લાગ્યા. સૌની એ સ્થિતિ થવી સાહજિક હતી; કારણ કે કુંજપુર જેવા નાના ગામમાં બે ત્રણ વર્ષે કદાચ તાર આવે, અને તે પલ્લુ શોક સમાચારનેાજ-કોઈની ભયંકર માંદગીનો કે મૃત્યુના અંતીમ સંદેશનોજ!

વિલાસચંદ્ર ઘેર આવતાંજ સિપાઈએ તારનું ક્વર તેના હાથ-માં મૂક્યું અને ‘રિસીટ ફોર્મ’ પર સહી કરવાનું કહ્યું. કંપતા હાથે સહી કરી વિલાસચંદ્રે ક્વર ફાડ્યું. તારમાં અમંગળ વાર્તા આવવાના ઉદાહરણ સેંકડે નવ્વાણું બનવાથી બક્ષિસની આશા છોડી સિપાઈ પોતાનો રસ્તો માપી ગયો. પરંતુ આ તેની ભૂલજ થઈ, એમ કહીએ તો ચાલે; કારણ કે આ તાર સેંકડે નવ્વાણું પૈકી ન હતો પણ બાકીના એક પૈકી હતો, એમ વિલાસચંદ્રની મુખમુદ્રાપરથી જણાઈ આવતું હતું.

તારમાંની આનંદની વાર્તાથી તેના મોંપર હાસ્યચિહ્ન હલકવા લાગ્યાં. આજુબાજુ વીંટળાઈ વળેલાં નાનાં મોટાં, આશ્ચર્યચકિત નજરે તેની સામે જોઈ રહ્યાં હતાં. વિલાસચંદ્ર એકદમ ઘરમાં ધુસ્તો બારણામાં ઉભી રહેલી, તેની સ્ત્રી તારલિકા, વહુ તારા વગેરેની પાસે આવીને કહ્યું કે “કાંઈ ગભરાવા જેવું નથી.”

“શાનો તાર છે?” તારલિકાએ કુતૂહલથી પૂછ્યું.

“તારના સમાચાર ધણા સારા છે.”

“પલ્લુ કોના છે તે?”

“મદનના.”

તારલિકા બાઈ આશ્ચર્યમાં લીન થઈ બોલી “ શું કહો છો ? મદનનો ? શું કહે છે તે ? ”

“ મદન ઘેર આવે છે. ”

શોભના આનંદમાં આવી નાચતી ફૂટતી બોલી. “ વાહવાહ ! તે ક્યાંથી આવે છે ? અને ક્યારે આવશે ? ”

તે ક્યાંથી આવે છે જણાવ્યું નથી પણ રસ્તામાં આવતાં સ્ટેશન ચરથી તેણે તાર ક્યાં છે. તે કાલે બપોર સુધીમાં આવી પહોંચશે.”

શોભના પોતાની બાબી તારાને મસ્કરીમાં કહેવા લાગી કે “ હો તમારા પતિરાજ આવી પહોંચ્યા. ”

હુઃખી બાપડી તારાને પતિ હો કે નહિ હો પણ સુખનો એકપણ ભોલ તેને સાંભળવાનો મલ્યો નહોતો.

સાસુ તારલિકાબાઈ સંપૂર્ણ સાસરવાસ કરતી હતી. તારાને નિરાંતે જન્મવાનું પણ સુખ ન હતું. ધરનાં સૌ જમી રહ્યા પછી વધેલ સધેલ તેના ભાગ્યમાં હોય તો તેને મળતું. રંધાએલી તમામ વસ્તુતો તે અહીં આવી ત્યારથી જન્મવા પામીજ ન હતી. તેમજ હંડુમાર થએલુંજ તેને હંમેશાં જન્મવાનું મળતું. તારલિકા બાઈ ગામમાં વટકણી બાઈ તરીકે પ્રખ્યાત હતી. અને તેથી તે ગામમાં ત્રાટિકાનું ઉપનામ પામી હતી, એ વાત તારાને તેના બાપના ઘેરથીજ ખબર હતી : તે ખરી ઠરી. તેને તેના પતિ મદનરાય તરફનું ચલુ જરા સુખ નહતું. તારા બિચારી દિનપ્રતિદિન ગળાતી હતી. આત્ર એને સંતોષ થતો, તે એક એના ભાઈ મધુસૂદનના કુશળતાના સમાચારથીજ.

તારા સચ્છીલવતી હતી. હાલઅપેક્ષા ભોગવ્યા છતાં, અને મેહેણાં ઠેણાં સાંભળ્યા છતાં, ધરનું તમામ કામકાજ એકલે હાથે કરતી હતી. ધરકામ કરતાં ખીલકુલ કંટાળતી નહિ કે થાકતી નહિ. તે પોતાનો વધુધર્મ બરાબર સમજતી હતી, અને તે પ્રમાણે વર્તવાને દીઁએ ચૂકતી ન હતી. આટલું બધું કર્યા છતાંએ ત્રાટિકાબાઈ

નહિ છિદ્રોનાં છિદ્રો ખોળી વાફૂપ્રહાર કર્યાં સિવાય દહાડો ખાલી જવા દેતી નહિ. બિચારી તારાનો એક પણ દિવસ રડયા વિનાનો નજોતો નહિ. તેણે પીયરમાં સાવકી માનું સુખ જોયું ન હતું, તેમ અહીં પણ સાસુનો એક મીઠો શબ્દ સાંભળ્યો ન હતો.

પુત્રના આગમનથી તારલિકાખાઈ તથા વિલાસચંદ્ર કેમ આનંદ પામ્યાં, એ વાચકને સમજાવવાને તેનો દુકમાં પૂર્વજ્ઞતાંત કહેવો જોઈએ.

મદનરાયને નાનપણથી તારલિકાએ લાડકો કરી મૂક્યો હતો, તેનું અનિષ્ટ પરિણામ મદનરાયપર થયા વિના રહ્યું નહિ. તે નાનપણથીજ દિનપ્રતિદિન હડીતો, અવિવેકી, અને ઉચ્છૃંખલ બનવા માંડ્યો હતો. યોગ્ય સમયે તેના પિતા વિલાસચંદ્ર તરફથી તેનો ઉપાચ ન શોધાયાથી તેના આ દુર્ગુણ વધતા જઈ બીજા દુર્ગુણો પણ ઉમેરાયા હતા.

પંદર સોળ વર્ષની વયનો થયો ત્યાં સુધી તે ક-ક-ક-ક કરતો, મુજરાતી ચાર ધોરણુ શીખ્યો. અભ્યાસમાં ગમ ન પડવાથી અને રખડેલ નિશાળીઆની સોખત લાગવાથી નિશાળમાં જવાને બહાને ઘેરથી નીકળી ગામ બહાર સંતાતો ફરતો. ત્યાં પણ કોઈ જોવા ન પામે એટલા માટે તેના મિત્રગણોએ ઘટાવાળા ઝાડો પર સંતાઈ એસવાને માળા બાંધ્યા હતા, તેમાં બેસી ગપ્પાં ગોષ્ટી કરી વખત વિતાડતો અને નિશાળની છટ્ટીનો વખત થતાં ત્યાંથી સીધો ઘેર આવતો.

આ રખડપટ્ટી દરમિઆન ખીડી, ગાંજો, દારૂ વગેરે દુર્વ્યસન પણ વળગ્યાં. આમ કેટલાક મહીના ગયડયું. અંતે નિશાળના એક ઠાણા વિદ્યાર્થી માર્જતે વાત ફૂટી, અને તે વિલાસચંદ્રને કાને આવી. વિલાસચંદ્રે તેને બાંધી મારવા લીધો; પણ હવે ત્રાસ બેસાડવો બ્યર્થ હતો. તે એટલો ઉદ્ધત બની ગયો હતો કે તેના પિતાને તો શું પણ પ્રપિતામહને પણ હવે ગાંઠે તેમ ન હતો.

તારા પોતાના પતિની આવી સ્થિતિ જોઇ ખુશેવંચાણે જઈ પોતાનો ડુમો ખાલી કરી આવતી.

અપમાનથી સંતાપ થઈ તેજ રાત્રે મદન ઘરમાંથી નાસી ગયો. સવાર પડતાં ઘરમાં ખખર પડી. ગામમાં વાત ફેલાઇ. ચોમેર શોધાશોધ થઈ રહી. જ્યાં જ્યાં તેનો મુકામ હતો ત્યાં ત્યાં જોળ કરી પણ વ્યર્થ ! ગામના કુચા પણ તપાસી વળ્યા, પણ કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ !

એમ એક દિવસ ગયો, એક અડવાડીયું ગયું એક વર્ષ ગયું અને અંતે પાંચવર્ષ ગયાં પણ કોઈ ઠેકાણે ભાગ લાગી નહિ. મદન નાસી ગયો તેનો દોષ વિલાસચંદ્ર પરજ આવતો હતો. કેટલીક મુદત તેનાથી પોતાના આસ મિત્રોને પોતાનું મોં પણ દેખાડી શકાયું નહિ.

આમ વિલાસચંદ્રનો નાસી ગએલ પુત્ર મદન સ્વયંમે પરત આવનાર છે તેનો આજે તાર આગ્યો હતો.

ઘડી ભરમાં આ અત્યાનંદની બાબત આખા ગામમાં પ્રસરી. તારાએ સત્યનારાયણને મંદિરે જઈ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા, અને પોતે પતિનું પુનઃ આગમન નહિ થાય ત્યાં સુધી સોપારી નહિ ખાવાની બાધા લીધી હતી તે મૂકી.

બીજો દિવસ ગયો. આખું કુંજપુર મોટી ઉત્સુકતાથી મદન-રાયની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતું હતું, બપોરે ત્રણવાગે મદનરાયની ગાડી ગામમાં આવી ટુંક સમયમાં વિલાસચંદ્રના બારણા આગળ ગાડી આવી ઉભી. મદનરાયનો પોશાક કિંમતી અને ભવ્યદાર જણાયો. રેશમી કાનીનું ઝીઝું બંગાળી ધોતીકુંડ, અંગે ચગક ચગક થતો કાળો આલ્પપાકનો કોટ, માથે ઉંચી હંમેલીઅન કેપ, કંઠાલિંગન કરતા કોલર નેકટાઇ, પગમાં મોઝાં ઉપર પહેરેલા ઈંગ્લીશ હોલબૂટ, અને આંખે ગોલ્ડન ફ્રેમના કિંમતી ચસ્મા પહેરેલા હતા. ગાડીમાંથી ઉતરતાં જમણા હાથની બગલમાં રૂપાની ખોલીવાળી નાળુક લાકડી દાખી. તેજ હાથે કાળા મજબૂત “કેશ-મોક્ષ” ઉપાડી ચોમેર ચંચળ દૃષ્ટિએ જોતો

જોતો તે ઘરમાં પેડો. ગાડીવાને અને ઘરનાં માણસોએ મળી તેનો સાથે આણેલો સામાન ઘરમાં લાવી મૂક્યો.

ઘરમાં પ્રવેશતાંજ મદને પ્રથમ પોતાના ગૃહદેવતાને, પછી પિતાને અને માતાને સાક્ષાંગ નમસ્કાર કરીયા. પોતાની બેન શોભતાને ઉંચકી લઈ ઉપરાછાપરી બેઠી દીધી. પોતાની માતાને બોલાવી ‘કેશ-બોક્ષ’ બતાવી ધીમેથી કહેવા લાગ્યો કે “આ પેટી લઈ, આપણા દાગીના વગેરે મૂકવાની બોલીમાં ચોક્કસાઈથી મૂકો.”

મદને આપેલી પેટી તારલિકાજાળને ઘણીજ ભારે લાગી તેથી તે મનમાં તે મનમાં અતિ આનંદિત થઈ બોલીમાં મૂકી આવી, ને બોલીને તાણું વાસ્યું. આવીને પુત્રને પૂછ્યું “ભાઈ આટલા દિવસ ક્યાં હતો?”

“કલકત્તે.”

“આટલે વરસે અમે તને યાદ આવ્યાં ભાઈ! અમને તજ આટલો વખત તારાથી રહેવાયું કેમ?!”

“શું કહું માજી! તમારો આટલો લાંબો વિયોગ કેમ ખમી શકાયો તે માફ મન જાણે છે. પણ કરવું શું? નોકરી મૂકીને તે કાંઈ અચાય છે? મારા સાહેબ પાસે મેં પાંચ સાતવાર રજા માગી પણ તે મને છોડેજ નહિ! મારા સિવાય તેનું કામ ચાલેજ નહિ એટલે તેપણ શું કરે બિચારા! અંતે હું જ્યારે છેક છેલ્લે પાટલે બેઠો ત્યારે ન છૂટકે રજા આપી!”

તારલિકા બાઈ આનંદમાં આવી બોલી “એમ કે? વાઈ તને ત્યાં શું પગાર મળતો હતો?”

“સવાસો રૂપીઆ.”

“શાબાસ, શાબાસ! અમે તો જાણતાં હતાં કે એ પરદેશમાં શું કરતો હશે? કેને ત્યાં જમતો હશે? કેને ત્યાં સુતો હશે? તારા માટે રોજ માફ શેર લોહી બળી જતું હતું.”

એટલામાં વિલાસચંદ્ર આવી પહોંચ્યો. તેણે કહ્યું “શું વાતમાં વખત ગુમાવે છે. મદન માટે શું જમવાનું કરવું તે તારાને કહે કે તે

ઝટ કરવા માટે.” તારલિકા મોઢું મરડી બોલી “શું એટલીએ તેની અક્કલ પહોંચતી નથી? હું કહું તોજ રાંધે? મૂર્ખી તારા, આમ આવ. તારાં માથાપે કંઈ વિવેક વિચાર શીખવ્યો છે કે નહિ. તારા પતિરાજને પગે લાગ.”

તારા ઝટ આવી પતિને પગે લાગી. તેના ચરણોને બંને હાથે સ્પર્શી, તે હાથ આંખે લગાડી બીડી ઉભી થઈ અને પૂછવા લાગી કે “આ શાની રસોઈ કરવી છે?”

“આનંદના પ્રસંગે કયું ભોજન થાય એટલુંએ જાણતી નથી? આવી કમ અક્કલ મારા મદનને પાસે કયાં બંધાઈ! જા, જા, કંસાર બાણી નાખ, ટળ અહીંથી.”

તારા એક પણ ઉત્તર વાળ્યા સિવાય રસોડામાં પેઠી. પતિ આવ્યાના આનંદમાં સાસુએ કરેલું અપમાન કાંઈપણ ગણકાર્યું નહિ. એવાં અપમાન તેને હંમેશા ખમવાં પડતાં તેથી ધૈર્ય ધારણ કરી કરીને હૃદય નમ્ર થઈ ગયું હતું. પૂર્વનો તેનો તીખો સ્વભાવ-એક પણ ખોટો શબ્દ નહિ ખમી શકવાની તેની પ્રકૃતિ અહીં રહીને બદલાઈ ગઈ હતી.

મદનરાય સ્નાન, ભોજન વગેરેથી પરવાર્યો, એટલે દિવાનખાનામાં ગામના શિષ્ટ-વિ-શિષ્ટ લોક એક પછી એક આવી બેઠા હતા, તેમની પાસે જઈ બેઠો. સર્વજન મદનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

બ્રાહ્મણમંડળી પૈકી કેટલાક અતિ લોભી બ્રાહ્મણોએ મહારૂઢ, શત્રૂચંડી કે પછી અંતે ચંડીપાઠ કરાવવાની આશામાં મદનને વખાણી વખાણી આકાશ જેટલે ઉંચે ચઢાવી દીધો હતો. તેમના વખાણનો સારાંશ આ:—“મનુષ્યમાં મદનરાય જેવું તેજ હોવું જોઈએ. મદનરાય બહાદુર ખરા! ગયા પણ નામ કરી આવ્યા. આજકાલના તરુણ પુરુષોમાં આવું પાણી જણાવું દુર્લભ. એકસો પચ્ચીસ રૂપીઆનો મહીનો કમાવો કંઈ હાંસીખેલ નથી!” ઇત્યાદિ.

એકની સ્તુતિ સાથે બીજાની નિંદા થાય છેજ. એ નિયમને અનુસરી મદનની સ્તુતિ સાથે કેટલાક અન્ય માણસોની નિંદા પૂર

જેરમાં ચાલી. બી. એ.ની પરીક્ષા પાસ થઇ ગામમાંના કેટલાક હાત્રી ભાગી તરુણ મુંઝઈ જઈ જનરલ પોસ્ટ ઓફિસમાં પચ્ચીસ ત્રીસ રૂપીઆમાં રખડતા હતા, અને એક બે એમ. એ.ની પરીક્ષા પાસ કરી ફેળવણી ખાતામાં પચાસ રૂપીઆનો પગાર લેતા હતા, તેમનો ત્યાં એકલા મંડળે વાકુપ્રહારથી સારો ઉદ્ધાર કર્યો !

એક વૃદ્ધ ભટ્ટજી બોલ્યા “એ બધું ભાગ્ય આધીન છે. પૈસા અને સૌખ્ય બી. એ. કે એમ. એ. થવાથીજ મળે છે એવું કંઈ નથી.

એક નવા મતનો અનુવાદક હતો તે બોલ્યો “નસીબ તો ખરું. પણ તેની સાથે યુદ્ધિ અને ઉદ્યોગની પણ જોડ જોઈએ. ”

એટલામાં એક જોશી મહારાજે પોતાના ઉદ્દગાર કાઢ્યા “તે ખરું મહનરાયમાં યુદ્ધિ અને ઉદ્યોગની કાંઈ ન્યુનતા નથી. નાનપણમાં એવા તીખા હતા સાહેબ ! ”

“તેનું કંઈ નહિ; જેટલા મહાપુરુષો થઈ ગયા છે તે બધા તાનપણમાં એવાજ તીખા હતા.” વાણીઆભાઈ નવનીત લગાડતા બોલ્યા “થોડી ઉંમર જાય છે એટલે સારાસાર સમજતા થઈ પુખ્તપાઈ આવે છે. અસ્તુ. અમને ઘણો આનંદ થયો.”

“મહનરાય, અમે પરમેશ્વર પાસે એટલુંજ માંગીએ છીએ કે દિવસે દિવસે તમારો પગાર વધે અને તમારા સાહેબની સંપૂર્ણ મહેરબાની થાઓ. અમારો તમને આશીર્વાદ છે. તમે સુખી થઈ બીજાને સુખી કરો, અને દાનધર્મમાં તમારી નામના વધે.” એમ બ્રાહ્મણ વર્ગમાંનો એક પુઢારી શુભાશીષ આપી ઉભો થયો એટલે સૌ પોતપોતાને સ્થાનેથી ઊઠી માંહોમાંહે વાતની ગડબડાટ કરતા ઘેર ગયા.

બીજે દિવસે સવારે સૂતો ઊઠી પ્રાતઃકાળનાં કૃત્ય આટોપી મહનરાય પોતાની બેન શોભનાને બોલાવી તેની સાથે હાસ્યવિનોદ કરતો કરતો બોલ્યો, “તારે માટે હું ચુંચું લાવ્યો છું તે તું જાણે છે કે? કહે જોઈએ ?

“ ભાઈ મારે માટે કંઈ લાવ્યા હો ? લાવો બતાવો જોઈએ ? વાળું આણ્યું છે કે અગનગાડી ? કહો કહો ભાઈ ? ” વગેરે પ્રશ્નાવલિથી મદનને ગભરાવી મૂક્યો. મદને પોતાની ટૂંકમાંથી રબરની વાગતી ઢીંગલી, કાચની પૂતળી અને ચાવીવાળી મોટરગાડી કાઢીને આપી. શોભના નાયતી નાયતી તેની મા તારલિકા પાસે ગઈ. તારલિકા પણ મદનની ટૂંકમાં શું છે તે જોવાના કુતૂહલથી પાસે આવીને ઉભી, એટલે મદન શોભનાને સંબોધીને બોલ્યો બેન, તારે માટે પાંચ તોલાની સોનાની બંગડી લાવ્યાં છે તે જોઈએ છે કે ? ”

શોભનાના બોલ્યા પહેલાં તારલિકા બોલી પડી. “ ક્યાં છે બતાવ જોઈએ. મારી શોભનાને ઘણા દહાડાંથી બંગડીની હોંસ હતી. ”

“ પેલી ‘કેશ-બોક્ષ’ તમે બોલીમાં મૂકી છે તેમાં છે. ”

“ મારે માટે કંઈ દાગીના લાવ્યો કે ભૂલી જ આવ્યો ? ” અર્ધારપણે તારલિકાએ પૂછ્યું.

“ માજી, તમને તે ભૂલી જવાય, તમારે માટે વીસતોલા સો ટકા સોનું લઈ ચંદનહાર કરાવ્યો છે. ”

“ લાવ બતાવ જોઈએ, કેવોક ઘાટ ઘડ્યો છે ? ”

“ ઘાટમાં શું પૂછવું. મુંબઈગરા કુશળ સોનીના હાથની કારીગરી છે. લાવો પેલી ‘કેશ-બોક્ષ’ ! ”

તારલિકા ઉતાવલે ઉતાવળે બોલીનું તાળું બોલી અંદર ગઈ. સોનાની બંગડી મળવાના આનંદમાં આવી ગયેલી શોભના પણ રાજી થતી તેની મા પાછળ દોડી. માત્ર તારા ટગર ટગર મૂંઝે મોંઢે એક બાળુ ઉભી રહી જોયા કરતી હતી. તેનો કોઈ ભાવ પૂછવું ન હતું. તેમ તેને માટે જાણસ આણી કે કેમ તે તેના તરફથી કોઈ પૂછે એમ ન હતું.

તારલિકા ‘કેશ-બોક્ષ’ ઉપાડી લાવી. તે ઘણી ભારે હતી તેથી એ હાથે ઉપાડી લાવતાં કમરમાંથી અર્ધી પાંકી વળા ગઈ હતી.

મદન આગળ ટૂંક મૂકી. મદન તેની ચાવી શોધવા લાગ્યો. પરંતુ તે વહેલી મળી નહિ, આ ખીસું, તે ખીસું, કેટ જાકીટ વગેરેનાં ગળવાં તેણે ત્રણ ત્રણવાર તપાસ્યાં. છેવટે ટૂંક પણ ઉથલપાથલ કરી જોઈ પણ ચાવીને પતોજ લાગ્યો નહિ.

મદન ગભરાઈ ગયો. તેનું મોં ઉતરી ગયું. વિષણુ ભાવથી તેણે કહ્યું “હવે શું કરવું ? આ બદનના ખીસામાં મેં તે ચાવી મૂકી હતી, એ નકી. આગગાડીમાંજ પડી ગઈ !”

એમ કહી કપાળપર હાથ મૂકી માથું નીચું ધાલી ઉદાસ થઈ બેઠો.

તારલિકા બધું તેને સાંત્વન આપતી બોલી “ચાવી ગુમ થઈ તેથી આટલી ઉદાસી આણવાની જરૂર શી છે ?” પેટીમાંનો માલ તો સુરક્ષિત છે ને ? થયું ત્યારે. ચાવી અહીંજ ખોવાઈ હશે, તો ગમે ત્યારે મળશે અને નહીં મળશે તો ટૂંક ફાડવી પડશે એટલુંજ ને ? છે આપણા કામમાં ધનજી લુવાર. ”

વિવાદપૂર્ણ હાસ્ય કરી મદન બોલ્યો “માણ, આ પેટીની કિંમત કેટલી છે તે જાણો છો ? પીસતાળીસ રૂપીઆ બેઠા છે પીસતાળીસ. એ કંઈ સાદી પતરાંની પેટી નથી. મુંબઈ જઈ એની ચાવી આજ્યા સિવાય ગતિ નથી. પણ અરેરે મેં કેવી મૂર્ખાઈ કરીકે તમામ પૈસાટકા પણ અંદર રાખ્યા. હાથ ખરચ જોટલાએ પૈસા બહાર નથી રાખ્યા ? ”

“ કંઈ ફિકર નહિ. લે આ દસ દસ રૂપીઆની બે નોટ તારી પાસે રાખ, એ તારા હાથ ખરચના કામમાં વાપરજો. ”

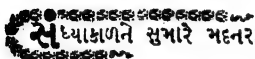
તારલિકાએ ચંદનહારના લોભમાં ઉદારતા વાપરી.

પ્રકરણ દસમું.

પિતાની આજ્ઞા.

માનવ જીવનમાં જે વિષય, હંમેશ ઘોળાએ,
છેલ્લી ઘડીએ મરણની, પ્રત્યક્ષ તે થાએ.

સધ્યાકાળને સુમારે મદનરાય ગામ બહાર એ ત્રણ માઇલ પર આવેલી અમરાઇ અને આસોપાલવની ઘટામાં ફરી આવી ઘરમાં પ્રવેશતાંજ તેની માતુઃશ્રી તારલિકાબાઈ ઉર્ડે ત્રાટિકાબાઈનો કડકડાટ તેના સાંભળવામાં આવ્યો. મદનરાયને જોઇ તારલિકાબાઈને શર ચઢ્યું. તેણે પરવારતા લેખકની ડાયરી પ્રમાણે સવારથી બનેલા ‘ઇતિહાસ’નો ચોપડો તેની સામે ચટ ચટ વાંચી સંભળાવ્યો. આખા દિવસમાં તારાએ થું થું કર્યું, કઈ કઈ ચૂક કરી, વગેરે વિષય પર તારલિકાએ લાંબુ લચક વ્યાખ્યાન આપ્યું.

મદનરાય પરગામથી આવ્યો તેને બીજો દિવસથી આજદિન સુધીના કાર્યક્રમમાં માતાનું વ્યાખ્યાન રોજ મૂકે મોટે સાંભળવું, એ પણ તેનો એક વિષય થઇ પડ્યો હતો.

મદનરાય કંઈપણ પ્રત્યુત્તર ન આપતાં ઉભો થઇ રહ્યો.

“આવી અપલક્ષણો વેળ કોણ જાણે કયા કુળમાંથી તારા પિતા એ પકડી આણી ? એ ખુડપગી જ્યારથી આપણા ઘરમાં આવી છે ત્યારથી ઘરનું ધંધોળીઉં થઇ ગયું છે ! જરૂર એ અવદશાજ આપણા ઘરમાં પેડી છે. ” તારલિકાએ પોતાની ચર્પટપંજરી ગતિમાન કરી કંઈકે સ્વરે ગર્જના કરી.

મદનરાય રોજના કંઠાશથી કંટાળી ગયો હતો. તેના મગજમાં સજ્જડ સંતાપ ભરાયો. તેની આંખમાં અગ્નિ વરસી રહી. તે ઉતાવળે પગલે ઘરમાં જઇ કપડાં ઉતારવા લાગ્યો એટલામાં તેની બેન શોભના

તેની પાસે આવી તેની કંમરને વળગી પડી બોલી “બાપ, બાપ, બાબી રડયા કરે છે હોં !”

“બહુ સારું” આંખ કાઢી ધમકાવીને મદને કહ્યું, એટલે શાબનાની આંખમાંથી ચટ દધિ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. તે ફરી હિંમત ધરીને બોલી “ખરું કહું છું બાપ, બાબી સારી છે. આપણી મા રાજ તેને કંઈને કંઈ બોલે છે. પણ તે એક અક્ષર સુધાં બોલતી નથી. માત્ર રડીનેજ તેનું મન સમાધાન કરે છે.”

મદનનો ક્રોધ જરાએ શમ્યો નહિ. “ચૂપ કર લવારો તારો.” કહી તેણે જેવી સોટી ઉગામી તેવી તે નાસી ગયો. મદને તારા પર ત્રાજ ઉતારી, એટલી મારી કે શરીર પર લીલાં ઝામટાં પડી ગયાં. નિર્દોષ તારાએ વગર ગુનેહ માર ખાધો. ખુણે બેસી તે ચોધાર આંસુએ રડવા લાગી. તેની સ્વર્ગસ્થ મા સાંભરી આવ્યાથી તેનું હૃદય વધારે વિદીર્ણ બન્યું. તે મનમાં વિચારવા લાગી કે જો મારી સગી મા જીવતી હોત તો આ મારી સાસુ આખી ન્યાતમાં લડાકમાં લડાક તરીકે પંકાય છે તેને પાલવે મને બાળી જોઈને ન ખાંધત. સાવકીએ કોણ બાળે કયા જન્મનું વેર વાળ્યું! એમ નવી નવી વાત યાદ લાવીને વધારે વધારે રડવા લાગી. પણ અરણ્ય રુદનવત્ તેનો કંઈપાંત કોણ સાંભળે એમ હતું.

આસપાસના પાડોશી દોડી આવ્યાં અને તારાને શાંત રાખવા મંડ્યાં. તેમનામાંનાં દરેકે દરેક તારાને શાંત પાડી તારલિકાનેજ દોષ દેતાં હતાં. પાડોશી તારાને સમજવતાં, છાની રાખતાં, તે પણ તારલિકાને ગમતું નહિ. તેથી જ ક્રોધ આવતાં તેમને ત્રાટિકા પ્રસંગ ઉપસ્થિત ફરી લડીને કાઢી મૂકતી.

રાત્રે સૂવાનો વખત થયો. તારા બેઠી અને પોતાના માળપરના સૂવાના ઓરડામાં દીવો લાઇ ગયો. પોતાના પતિ માટે પથારી પાથરી તૈયાર કરી મૂકી. નિત્ય નિયમાનુસાર પતિ માટે પાનની ખીડી તૈયાર કરી મૂકી. પથારી નીચે બેસી પોતાને હથભાગિની કહી મનમાં મનમાં રડવા લાગી. ઘરનાં સૌ સૂઈ ગયાં, પણ હજી પતિ આવ્યા નહિ તેથી

તે વધારે ગભરાવા લાગી. તેના મનમાં એ ચિંતા પેહી કે આગળ જેમ વિલાસચંદ્ર સાથે લડવાથી રિસાઈ ચાલ્યા ગયા હતા તેમ આ વેળા ચાલ્યા તો નહિ જાય! એટલામાં દાદરપર ચઢવાનો અવાજ સંભળાયો. તારાએ પોતાનો કુતર્ક અટકાવ્યો. મદન કંઈપણ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય પથારીપર આવી સૂતો. તારા પા કલાક રડતી બેસી રહી. મદન સૂઈ ગયાનો ઢોંગ કરી ચૂપકીથી તેની ચિકિત્સા જોતો હતો. તારાથી વધારેવાર મૌન રખાયું નહિ. તૈયાર કરેલી પાનની બીડી લઈ પથારી ઉપર તેના પડખામાં જઈ બેઠી. મદને જાણે ઘોર ઉંઘમાં પડ્યો હોય એવો ડોળ કર્યો. તારાએ તેના હાથ તકડી ધામેધામે ઢંડોળવા માંડ્યો. હજી મદનનો ક્રોધ ઉતર્યો ન હતો. તેણે બે ત્રણ તમાચા તારાના ગાલપર સજ્જડ ચોંટાડ્યા. તારાને પારાવાર દુઃખ થયું. મૂગે મોઢે તે સહન કર્યું. તેની આંખમાંથી અશ્રુધારા અસ્ખલિત પડતી હતી, છતાં તેનું હૈયું વારંવાર ભરાઈ આવવાથી ખાલી થતું ન હતું. પતિનું મન શાંત કરવા તેના પગ દબાવવા બેઠી. પ્રથમ તો મદન પગ દબાવવાનીએ આનાકાની કરી પણ અંતે તેના મનમાં કોઈ વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી દબાવવા દીધા. પાએક કલાક પગ દાખ્યા પછી તે વિનંતી કરી બોલી “મારો આજે કંઈજ વાંક ન હતો. હું રસોડામાં બેસી રસોઈ કરતી હતી તમારાં માતૃશ્રી રસોડામાંથી દૂધી લઈ જઈ આગલા ખંડમાં બેઠાં. થોડી વાર પછી તેમણે ત્યાંથી કહ્યું કે “તારા પાળી લાવ” હું તવાપર રોટલી શેકાતી મૂકી તરતજ પાળી લઈ ગઈ. પાળી જોઈ એકદમ મારા પર ત્રાડી બિડ્યાં કે ‘રાંડ અવદશા મેં તારી પાસે પાણી માગ્યું કે પાળી ? શું પાણીને બદલે પાળી આપી માફ લુંડું તારું છે ?’

હું વિચારમાં પડી ગઈ. થોડી વારે મને સમજ પડી એટલે તરતજ મેં કહ્યું કે “મારી સાંભળવામાં ભૂલ થઈ, ક્ષમા કરો બા,” એમ બે હાથ જોડી બોલી, અને તરતજ પાણી આણી આપ્યું. તે પાણીનું પવાલું મારા પર ફેંકી માર્યું અને કહ્યું કે “જા રાંડ કુભારજી મારે તારા હાથનું પાણી નથી પીવું.” આટલી ગડબડ થઈ એટલે તવા-

પરની રોટ લી બળવા માંડી, તેની વાસ તેમને જતાંજ એકદમ ઊઠ્યાં, અને મારો કાન પકડી રસોડા તરફ ધસડી ગયાં. રોટલી બળતી જણાઈ તે બતાવી અને અસંખ્ય મેણાં માર્યાં. મારી મરેલી માને પણ નહિ મૂકી. કહો એમાં મારો શો વાંક છે ?”

મદનરાયનો ક્રોધ હવે શાંત પડ્યો હતો. તારા નિર્દોષ જણાઈ તારલિકાનો સ્વભાવ તે મૂળથીજ જાણતો હતો. તેમ તારા ઘેર આવી ત્યારથી અનુભવે હતો. વળી તારાને હાથપર લેવાનો તેનો વિચાર હતો; કારણકે એનાં દર્શન કુંજપુરમાં પુનઃ થયાં તે તારાને પોતાની સાથે લઈ જવાની ખાતરજ.

વિલાસચંદ્રને અર્ધાંગવાયુનો રોગ કેટલાંક વર્ષ થયાં લાગુ પડ્યો હતો. રાત્રિના પાછલા પહોરમાં રોગનો ઉછળો પૂર જોરમાં ઉપડ્યો. આ ઉછળો ત્રીજી વારનો હતો. વિલાસચંદ્રને નક્કી લાગ્યું કે હવે આ મૃત્યુ કોકમાં થોડાજ દિવસ નહિ, પણ કલાક કાઢવાના છે. છતાં ‘જીવન આશા હુંગર જેટલી’ હોવાથી પ્રાણમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી ઔષધોપચાર કરવાનો સાચો નિશ્ચય કર્યો, અને તે ગામમાં ‘આર્ય ભિષક’ના નામથી વિખ્યાત થએલા ભિષગવર્યને તત્કાલ બોલાવ્યો. વિલાસચંદ્રના શરીરમાં પળે પળે વિક્રિયા થતી અને તે મૃત્યુની દાઢમાં જેમ બને તેમ ઉતાવળે લઈ જઈ હોમવાને પ્રયત્ન કરતી હતી. ખૂટીજવા આવેલા તેલના દીપક પેડે તેની ચેતના ક્ષીણ થતી ચાલી.

“પિતાશ્રી સાંભળ્યું ? પિતા, ઓ પિતા. આટલું ઔષધ પીએને” પલંગ પાસેની ખુરસીપર બેસી અત્યંત કરણ સ્વરે મદને કહ્યું.

વિલાસચંદ્રે કંઈ પણ સાંભળ્યું ન હતું; કારણકે તેનો જીવ આ વેળા અતિ ઘોર ઉંડાણમાં હતો. તે આંખ ઉઘાડીને તેની સામે જુએ તેટલી શુદ્ધિજ નહોતી. ભિષગવર્ય પલંગ પાસે ખુરસી નાખીને બેઠા. પોતાના હાથમાં વિલાસચંદ્રનો હાથ લીધો. નાહી તપાસી મોઢું ઉતારી એકત્ર મળેલા આપ્ત વર્ગ તરફ ઘંગિત.

કરી સૂચવ્યું કે સ્થિતિ નિરાશાજનક છે. સૌનાં મોંપર ઉદાસીની છાંયો પ્રસરી.

ભિષગ્વર્ય બોલ્યા. “હવે એમની જીવવાની આશા વ્યર્થ છે; પરંતુ તમારે કંઈ એની સાથે અંતિમ વાતચિત કરી લેવી હોય તો હું માત્રા આપી શુદ્ધિમાં આણું.”

“હા, વૈદરાજ, અચાનક ગુંગ થઈ જવાથી, પિતાજી કંઈપણ બોલી શક્યા નથી, મનનો ખુલાસો કરી શક્યા નથી, માટે સવેળા આપી દો.” મદનરાયે અધિરા થઈ કહ્યું.

બીજા આસપાસ બેઠેલાઓએ પણ સંમતિ આપી. આગળના અતિ પરિચયને લીધે પ્રસંગોપાત વિલાસચંદ્રના ઘરમાં મક્ત આપધ આપવું પડતું હતું તે સર્વનો ખંગ વાળી લેવાની તક આવી તણી ભિષગ્વર્ય મોઢા થયા. એમણે સ્પષ્ટ કહી દીધું કે “જુઓ, આ મારી “મૃતસંજીવની” માત્રા અમૂલ્ય છે. કોઈ રાજવંશીનું ઘર હોત તો પાંચસો રૂપીઆ મુકાવતઃ પરંતુ અહીં કંઈ પારકું છે? માત્ર એ માત્રા તયાર કરતાં મને જે લાગત બેઠી છે તેજ હું તમારી પાસેથી લઈશ, અને તે આ એક પડીકી ઉપર પંચાવન રૂપીઆ, પાંચ આના અને પાંચ પાછ છે, કેમ છે કમુલ?”

ગરજવાનને અક્કલ હોતી નથી. એટલે અક્કલ હોય છતાં જાણે એટલું સમજી જવાની શક્તિ નથી એ દર્શાવવું પડે છે તેમ મદનરાયે ઉપલક્ષ્ય ખુશી બતાવી કહ્યું. “વૈદ કાકા, તમે કંઈ અમારી પાસેથી વધારે લો એવા છો? તમારી લાગત અમને કમુલ છે” પણ મનમાં તેણે નિશ્ચયજ કરી દીધો હતો કે “આપવું નહિ આપવું મારા હાથમાં છે ને. પછી તો “વિવાહ વિત્યા ને મોર થાંભલે.”

ભિષગ્વર્યે પ્રસન્ન મને પડીકી ઉંઘાડી. ચમચામાં પાણી મંગાવી તેમાં માત્રા નાખીને ઘોળી. મદનરાયને કહ્યું ‘લે, ધીમે રહીને એમનું મોંદું ઉઘાડ અને પેટમાં જાય એવી રીતે પાછ દે.”

મદનરાયે માત્રા પાછ. ઘણું માણુસો ભેગાં મળ્યાં હતાં છતાં તે સમયે એટલી નિઃસ્તબ્ધતા પથરાઈ હતી કે એક ધુમચી પડે તો-

એ સર્વના સાંભળવામાં આવે. સૌ પુતળાંની મારક અનિમિષ થઈ બેઠાં હતાં. વિલાસચંદ્રે પાસું મરડ્યું. સૌ ઉત્કટ થઈ કૈતિક ભરી નજરે જોવા લાગ્યાં.

અચાનક આંખ ઉઘાડી વિલાસચંદ્ર બોલ્યા, “મદન, આમ આવ, મને બેઠાંકર.”

મદને તરતજ ખીજ સ્નેહીની મદદથી હળવે હળવે તેને બેસાડ્યો, અને આળુઆળુ તકીઆનો આશ્રય આપ્યો.

“મને જરા દૂધ આપ. ગળું સુકાય છે.”

તરતજ પાસેના પ્યાલામાંથી ચમચે ચમકે દૂધ પાડ્યું.

“મદન મારી પાસે આવ.” જમણા હાથ પથારીપર ઠોકી જગા બતાવતાં વિલાસચંદ્રે કહ્યું.

મદન આશ્ચર્યમગ્ન થઈ બતાવેલી જગાએ બેઠો.

“બેટા, તું સારી નોકરી લઈ ઠંકાણે પડ્યો, અને પુનઃ આવી ગયો, તેથી તારા તરફથી એક ચિંતાતો મટી. પણ હજી તને એક ખીજ સુદામ વાત કહેવાની રહી છે. એ વાત હું કહું કહું દરતો રહી ગયો હતો. એ વાત તને નહિ કહું તો મને સુખે મરણ આવશે નહિ.”

“પિતાજી !” આંખમાં આંસુ લાવી મદનરાય બોલ્યો.

“બેટા હવે રડવું મિથ્યા છે. તને સાંત્વનના શબ્દ કહેવાને મારામાં શક્તિ રહી નથી. હું હવે એટલુંજ પૂછું છું કે મારી અંતકાળની આજ્ઞા પાળશેને ?”

“પાળીશ, અવશ્ય પાળીશ.”

વિલાસચંદ્ર સમાધાન ચિત્તે બોલ્યો “તારી માતું ભવિષ્યમાં શું થશે, એ એકજ પ્રશ્ન મને સુખે મરવાદે એમ નથી. તને તારી માનો સ્વભાવ માહિત છે ?

“શું” ?

“એ એકદમ સંતાપી બાઈ છે, અને એકવાર એના માથામાં સંતાપ ધુસ્યો કે પછી એને સારાસારનો ભેદ જણાતો નથી. એના

મનમાં એકવાર ભૂત પેહું, કે તે નીકળવું મુશ્કેલ. એનું એકજ ઉદાહરણ તને આપું છું:—

વિલાસચંદ્રે બોલતાં બોલતાં આંખો બંધ કરી વિચાર કરવા માંડ્યો. થોડીવારે આંખો ઉઘાડી કહ્યું “લાવ, બેચાર ચમચા દૂધ પા. ગળું છોલાય છે.”

મદનરાયે પોતાને હાથે ત્રણ ચમચા દૂધ પાચું. ચોથો ચમચો પાવા જાય છે એટલે તેનો હાથ રોકી કહ્યું “બસ.”

આસપાસ વિંટાઇ બેઠેલાં સંબંધી અનેક શંકામાં ગરક થઇ એકમેક સામે એકી નજરે જોયાં કરતાં હતાં અને વિલાસચંદ્રના છેવટના ઉદ્ગાર સાંભળવાને કાન માંડી રહ્યાં હતાં.

તારલિકાના કોધ યુદ્ધ યુદ્ધ હૃદયમાંથી એક પછી એક ઉત્પન્ન થઇ તેની જીમને ટેરવે આવી અટકતા હતા, પણ આજે પ્રભુએજ તેની જીમ પર સવામણનું તાળું માર્યું હતું.

વિલાસચંદ્રે બોલવાનું શરૂ કર્યું. “જો સાંભળ, તું બહારગામ ગયો હતો ત્યારે એક હુલ્લક વાતમાં બિચારી તારા પર આભ તોડી માડ્યું હતું. તે જોઇ હું જરા કરડાકીમાં બોલ્યો તે વેળા પાસે પાથરેલા ખાટલાના પાયા સાથે ધડધડ માર્યું અક્ષાળી ઘડીમાં રામનું રામાયણ કરી નાખ્યું. તેથી કપાળ ફૂટ્યું અને ત્રણ મહીનાનો ખાટલો ભોગવ્યો એની આવી પ્રકૃતિ બદલવાને મેં અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ લડાવી જોઇ, પણ ધૂળપર લીંપણ. માટે મારા છેવટના બોલ એજ છે કે તારી માતાની પ્રકૃતિ સહન કરજે, અને મેં નીભાવ્યું તેમ નીભાવજે. ધરનું ધધેળીઉં કરતો નહિ. તારી માતાનું અંતઃકરણ કંઈ એટલું નહાડું નથી, કોમળ છે. પરંતુ બહારથી તે મોટું કડોર અને ઉચ્ચ દેખાય છે. એ એકવાર બડબડવા લાગી કે અન્નજ્યાને એમજ લાગે કે આ સ્ત્રીને કંઈ દયામાયા છે કે નહિ? માટે તને ફરીફરીને ઠહું છું કે તારી માતાનો સ્વભાવ સહન કરજે. બેટા તારા ! આજ

આવ, મેં જે આ કહ્યું તે તારે પણ ચાદ રાખવાનું છે. તું જેમ અત્યાર સુધી સહન કરતી આવી છે તેમ સહન કરજે. પરમેશ્વર તારું કલ્યાણ કરશે. ” “ તમે ત્રણે એક ‘અન્ન ખાઈ હળીમળી એકમતે રહેજો. સુખે ચાલતો સંસાર કેટલાકથી જોઈ રહેવાતો નથી. તે છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય તેટલા માટે દુષ્ટ મનુષ્યો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. તમારામાં ભાગ પાડવાનો પ્રસંગ આણુતા નહિ; કારણ કે ભાગ પડવા માંડ્યા, એટલે તો પ્રચંડ પર્વત પણ ધૂળમાં મળી જાય છે ! અસ્તુ. લે ભાઈ હવે મને સુવાડી દે. હવે મારો જીવ સુખે જશે. ”

મદને ધીમે રહીને વિલાસચંદ્રને સુવાડ્યો. સુવાડતાંજ અચેતના ભરાવા લાગી. ભિષગ્વર્યે નાડી તપાસી કહ્યું “હવે એમને પલંગપરથી ઉતારી તમારે જે અંતિમ વિધિ કરવી હોય તે કરવા માંડો. માત્ર આ કલાકના મેમાન છે.”

ઝટપટ સૌ ઉભાં થઈ ગયાં. ભિષગ્વર્યાઆદિ કેટલાકે ચાલવા માંડ્યું. કેટલાકે મળી પલંગપરથી ઉતાર્યા ને સ્નાન વિધિ કરાવી. આ પ્રસંગે સૌની આંખમાં ઓછા વર્તાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં હતાં. કેટલાકે મૃત્યુ સંસ્કાર જોએલા નહિ તેઓ કંપતે હૃદયે દિગ્મૂઢ બની જોયા કરતા હતા.

મદનરાયે ધર્મદાનવિધિ કરાવી ગંગોદક પાતું. એક વૃદ્ધ અચાનક ખેલી ઊઠ્યો. હવે શું જોઈ રહ્યા છો. રામરામ ભજો. તરતજ રામરામનો સતત ધ્વનિ આખા ઘરમાં ગાજી રહ્યો. પછી અદ્ય સમયમાં વિલાસચંદ્રનો પ્રાણવાયુ ગંભીર અનન્ત આકાશમાં મળી ગયો !

પ્રકરણ ૧૧ મું,

નિરાશા.

બી રોપીએ જે જાતનાં તે જાતનાં ફળ થાય છે.

આશા તણા વૃક્ષે નિરાશા ફળ ધણાય જણાય છે !

નીલવર્ણ આકાશમાં ઉજ્જવલ તારાસમૂહો રત્નદીપ પ્રમાણે શોભતા હતા. પશ્ચિમ સમુદ્રની શીતળ લહરીએ

કામઠામ પ્રસરવા માંડ્યું હતું. સૂર્યકિરણે આખો દિવસ સૈને સંતપ્ત કરી મૂક્યાથી રાત્રિનું શીતપણું સૈનાં અંતઃકરણને આલ્લસ ઉપજાવતું હતું. તિમિરનો ખુરખો ધારણ કરેલી રાત્રિ અસ્તંગત થએલા દિવસની પાછળ પડી હતી, એવો ભાસ થતો હતો. ઉષ્ણકાળમાં રાત્રિનો સમય વિશેષ આનંદપ્રદ લાગતો હતો.

વિનીતરાય અઘાપિ ઘેર આવ્યા ન હતા, સરલાસ્વયંપાકગૃહમાં જોજન વિધિ તૈયાર કરતી હતી. અગાસીમાં મધુસૂદન અને કાંતા એજ બે હતાં. મધુસૂદન સાથે કાંતાને એકલી રાખવામાં સરલા કે વિનીતરાય લેશ પણ બાધ ગણતાં નહિ; તેમને નિઃશંકપણે હરવા રરવા દેતાં; કારણ કે તેઓ મધુસૂદનના અતિ ઉચ્ચ ગુણોથી માહીતગાર થઈ ચૂક્યાં હતાં. મધુસૂદનને તેઓ પુત્રવત્ માનતાં હતાં. મધુસૂદન કાંતાને પોતાની સગી બેન તુલ્ય માનતો હતો. અને પોતાની તારા બેનથી વિયોગી રહેવાનું દુઃખ તેને જોષ વિસારતો હતો.

પ્રદોષ તારાના ઉદય સમયથી મધુસૂદન ને કાંતા અગાસીમાં આવી નભ મંડળનું નિરીક્ષણ કરતાં હતાં અને તે સંબંધી તેમનું વારંવાર સંબાષણ ચાલતું હતું. મધુસૂદન પ્રમુખ પ્રમુખ તારા અને નક્ષત્રોની સમજ આપતો તેથી કાંતાને તે સંબંધી થોડું બહુ ગાન થયું હતું. જેનું તેજ એક સરખું સ્થિર ચળક્યા કરે છે તે ગ્રહ અને જેનું તેજ

કેલાજાની દીવા દાંડીપરના દીપકની પેઠે પલકારા મારે છે તે તારા; એટલું તો કાંતા સમજતી થઈ હતી. આજે કાંતાને ધ્રુવ દર્શનનો પાઠ શીખવવાનો હતો. પ્રથમ, મધુસૂદને આગળ બે, પાછળ બે, અને પાછલા એક છેડાથી સહેજ વક્રાકારમાં ચળકતા ત્રણ તારા દેખાડી કહ્યું કે એતું નામ સપ્તર્ષિ-એ સપ્તર્ષિમાંના આગલા બેની ઉત્તર તરફની સીધી લીટીમાં થોડેક છેટે જે તારો જણાય છે, તે ધ્રુવ; એમ કહી મધુસૂદને તે તરફ આંગળી કરી. કાંતાને તે જણાતાંજ ‘જય ધ્રુવ નારાયણ’ કહી નમસ્કાર કર્યા. કેટલાક ગ્રહ, જીવનશૂન્ય સ્થિતિમાં છે, અને કેટલાક જીવંત સ્થિતિમાં છે; તે સમજાવ્યું. આકાશમાં શોભનારો શુભ્ર રંગી પટો ખતાવી કહ્યું કે અપરિણત સ્વરૂપમાં એટલે ‘નેપ્ચ્યુલા’ના રૂપમાં જે આ પટો દેખાય છે, તે આપણા પુરાણ વાહનમાં પ્રસિદ્ધ થએલી આકાશ ગંગા છે. આકાશમાં સૂક્ષ્મરૂપે જણાતા કિંવા બીલકુલ ચર્મચક્ષુગોચર ન થતા, પણ દુર્ભિન્નમાંથી દેખાતા અસંખ્ય ગોળ, તે અસંખ્ય જગત હોઈ તેમાં આપણી પૃથ્વી પ્રમાણેજ જીવ વનસ્પત્યાદિનું ભરણું છે, અને બ્રહ્માંડની વ્યાખ્યા દેવનાતીત છે, તે વિષે મધુસૂદને કાંતાના મનપર પ્રકાશ પાડ્યો.

સંભાષણનો ઓછ ખગોળશાસ્ત્રના વિષય તરફ વળવાથી કાંતાને નવીન દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા સરખું લાગ્યું. જાણે તારકોનો ધૃતસ્તત પ્રસરેલો ઇંદ્ર એ વ્યોમપટપરનો ગૂઢાર્થદર્શક અક્ષર લેખ હોઈ કાંતા તે વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય એમ જણાયું. મધુસૂદનનું જ્ઞાન અને તેનો પ્રેમાળ સ્વભાવ જોઈ કાંતાનું અંતઃકરણ નિકટવર્તી થતું ચાલ્યું, કાંતાના ઉજ્જગતા પ્રેમાવેશે તેની વાણી પર અંકુશ મૂક્યો. કાંતા બોલતી બંધ થઈ.

“કેમ કાંતા, કંઈ બોલતી નથી?” મધુસૂદને સ્મિત પૂર્વક પૂછ્યું. સ્વપ્નાવસ્થામાંથી જાગૃદાવસ્થામાં આવે તેવી કાંતાની સ્થિતિ થઈ. “હું હું હમણા આકાશી પદાર્થો વિષે કંઈપણ વિચાર કરતી નથી.” એમ ચોરાતી વાણીમાં બોલી, તારાના તેજથી પ્રતિબિંબિત

ચએલા મધુસૂદનના સિંગવ નેત્ર તરફ કાન્તાએ પોતાની ઐતસ્ય-પૂર્ણ એક સરખી દૃષ્ટિ માંડી.

“તો પછી આટલો વિચાર શાનો ચાલ્યો છે?” મધુસૂદને પોતાના નિર્ધ્યાન સ્વભાવને અનુસરી હલકા સ્વરે પૂછ્યું.

“આકાશમાંના ઝહેનો નહિ, પણ પૃથ્વી પરના—આ આપણી પૃથ્વીપરના—ગૃહો સંબંધી મારા મનમાં વિચાર ચાલ્યો છે.”

“ધર સંબંધી શો વિચાર ચાલ્યો હતો? શું તમને આ તમારા ધરનું સુખ ગમતું નથી? એથી વિશેષ સુખ કયા સ્થાનમાં મળે એમ છે?”

“આ ધર તો મને પ્રિય છેજ. પણ ‘ધર’નો ખરો અર્થ જોને લાગુ પડે છે તે ધરનાં સુખનો વિચાર ચાલે છે. માતા, પિતા, બંધુ અને બગિનીના પ્રેમ કરતાં સ્ત્રીઓને આ જગતમાં બીજા પ્રેમની પણ તીવ્ર આંકાક્ષા હોય છે.”

“આ બીજા પ્રેમને માટે તો તમારાં માતાપિતા તમને વારંવાર પરણવાનું કહે છે, મોટા મોટા લક્ષ્મીનંદનોનાં માગાં આવે છે, પણ તમારા ‘ન’કારથીજ તેઓ પાછાં ફેરવે છે!”

“પરંતુ મેં તો એક પતિ વરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરી મૂક્યો છે. તેના વિના અન્ય મારા બંધુ સમાન છે તેનું કેમ?”

“તે કયા શ્રીમંતનો પુત્ર?”

“હું નિરક્ષર—અક્ષર શત્રુ-શ્રીમંત પુત્રને બીલકુલ ચહાતી નથી. તેમના તરફ હું તુચ્છકારની દૃષ્ટિએ જોઉં છું. તેમની કિંમત વિજયા દક્ષમીના શણગારેલા બળદ કરતાં લેશ પણ વધુ આંકતી નથી.” “તો તમારા હૃદયસ્વામીનું નામ?” મધુસૂદને પૂછ્યું.

કાંતાએ સરિમત થઈ પોતાનું મોં બાજુમાં ફેરવી લીધું, ઉત્તર કેમ આવે તે જો તેને સમજાય નહિ. પોતાની જામનો પણ તેને વિશ્વાસ રહ્યો નહિ. માત્ર તેણે અધાવન થઈ પોતાનો હાથ મધુસૂદનના હાથમાં મૂક્યો.

મધુસૂદનના અંતઃકરણમાં પ્રાસકો પડ્યો. “કાંતાનો અશુદ્ધ ભાવ કંઈક તે સમજ્યો. પણ પાછો તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે

“આવી ભળતીજ કલ્પના મનમાં કરવી એ મોટું માનસિક પાપ છે. હું જે આનો અર્થ ધાડું છું તે અર્થ કાંતાના મનમાં ન હોય તો મારા જેવાં કોઇ બીજાને પાપી નહિ.”

કેટલોક સમય ઉભય પૈકી કોઈજ બોલ્યું નહિ.

મધુસૂદનને હવે તે જાણવાની તીવ્રજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઇ.

કિંચિત્ કંપિત સ્વરે પુનઃ પૂછ્યું. “કેમ બેન બોલોને ? કયું નામ ?” કાંતાએ ચરમાતાં ચરમાતાં કહ્યું “મધુ.”—

“બસ, બેન, એટલેથીજ. અટકો હું સંપૂર્ણ સમજી ગયો. એ વાત કદી બનનાર નથી.” તારાએ અંતઃકરણમાં બહુ કાળ પર્યંત ઘાબી મૂકેલી વૃત્તિ ખાલી કરતાં મધુસૂદનને તેને જમીન દોસ્ત કરી.

અચાનક દાદરપર પગલાંનો અવાજ થયો. વિનીતરાય આવ્યા જાણી કાંતા અગાસીમાંથી ઉતરી પડી. ચોરી કરતાં કોઈ આવી પડે અને ચોરની જે સ્થિતિ થાય, તે સ્થિતિ આજે કાંતાની થઇ હતી.

તેની છાતી ધડક ધડક થતી હતી. જે તે વખતે વિનીતરાયે કાંતાને કોઇ પ્રશ્ન ક્યો હોત તો કાંતાથી ઉત્તર દેવાત નહિ. જે તે કિતર આપત તો તેની કંપિતવાણી વિનીતરાયને કદાચ શંકાશીલ બનાવત.

મધુસૂદન અનેક તર્ક વિતર્કની જાળમાં સપડાયો. તેની શરીર યષ્ટિ બળવાન છતાં સંકંપ થઇ. તે ત્યાં ઉભો ઉભો કોઈ નિશ્ચયપર આવ્યો હોય એવો જણાયો. તેની આંખમાં અડગ સંકલ્પ પ્રકાશવા લાગ્યો.

વાળું કરવાનો સમય થયો. સરલાએ મધુસૂદનને બોલાવ્યો, પણ ઉત્તર ન વાળ્યો. વિનીતરાયે ‘અગાસી પાસે જઈ બોલાવ્યો, ત્યારે તે એકાએક બાનમાં આવીને નીચે ઉતર્યો.

સરલાએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું, “આજે કંઈ નબ નિરીક્ષણમાં બહુ મગ્ન થઈ ગયા હતા કે શું ?”

“હા પણ હવે મને તેનો બહુ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. મારી પરીક્ષા માથે ઝઝુમી રહી છે છતાં કેટલીકવાર આકાશનું અવલોકન કરવામાં અને કેટલીકવાર ગપાટક જોડવામાં હું મારા મૂર્ખ પણાથી મિથ્યા કાળ-બ્યય કરું છું. હવે મારે એ વ્યવસાય છોડી દેવા જોઇએ. આવા

વિદ્યાર્થીના ઢંગ ન હોય. મેડીકલ હોસ્ટેલમાં જન્મવાનો અને સુવાને. અંદોબસ્ત થાય એમ છે માટે કાલથી હું ત્યાંજ રહીશ. પ્રસંગોપાત હું અહીં આવતો જતો રહીશ.” મધુસૂદને મોઢાપર ગ્લાનિ લાવી કહ્યું.

આ સાંજળતાજ કાંતાના હૃદયમાં ચરર ચિરાડો પડ્યો, પણ તે કોને બતાવે !

“તમારું કહેવું વાસ્તવિક છે મધુસૂદન !” વિનીતરાય બોલ્યા. “મને પણ તમારો વિચાર કિંમતી લાગે છે. જે અભ્યાસ કોલેજમાં રહી થાય છે તે ઘરમાં કદી થતો નથી. ત્યાં સરખે સરખી વયના મિત્રો સાથે રહી અનેક ફૂટ પ્રશ્નો ઉકેલતાં, છૂટથી હૃદય ખોલી વાર્તાલાપ કરતાં, અને અભ્યાસમાં આવી પડતી ગુંચવણોનો ત્યાં ત્યાં નાશ થતાં જે આનંદ થાય છે તે આનંદ ઘરમાં એકાકી રહી અભ્યાસ કરવાથી સ્વપ્ને પણ મળતો નથી. ત્યાંના વિદ્યામય વાતાવરણમાં રહેનાર ભાગ્યશાળીજ સમજવા. કાંતા બેન પણ તમારી વાચન શૈલી શીખી ગઇ છે એટલે રાત્રિના વાચનમાં એ તમારી ગરજ સારશે. કેમ કાંતા બેન ખરું છે ને ? આજે અમારી કાંતા બેન વાંચશે, તમે પરીક્ષા કરજો.”

કાંતા કે મધુસૂદન કોઇ કંઇ પણ બોલ્યું નહિ.

વાળુ કરી રહ્યા પછી કાંતાએ વાચન ‘અપૂર્ણ’ હતું ત્યાંથી શરૂ કર્યું. તેના મન તરંગોમાં આજે અત્રૌકિક વિધિનિષેધ થતો હતો. એક તરફ તેને મધુસૂદન આગળ પરીક્ષા આપવાની હતી, બીજા તરફ તે મધુસૂદનથી વિરક્ત થનાર હતી. છતાં તેણે મધુસૂદનની વાચન શૈલીનું આમેહુજ અનુકરણ કર્યું અને સૌને વિસ્મિત કરી નાખ્યાં.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળ થતાં હંમેશના નિયમ પ્રમાણે સૌ ઊઠ્યાં, પોત પોતાની વિધિ આટોપી સ્વસ્થ થયાં. મધુસૂદને સૌને નમસ્કાર કરી આજ્ઞા માગી. વિનીતરાય અને સરલાએ અંતઃકરણ પૂર્વક આશીર્વાદ આપ્યો. માત્ર કાંતા અશ્રુમિંદુ ટપકાવી મનમાં કુશળ ઇચ્છતી મૌન્ય ધારણ કરી રહી. મધુસૂદને કાંતાની દુઃખાવસ્થા જોઈ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો, પણ જાણ્યું અજાણ્યું કરી મેડીકલ કોલેજની વાટ પકડી.

પ્રકરણ બારમું.

વિદ્યાર્થી જીવન.

સ્વાવલંબી પુત્ર કોને બારણ થતો નથી;
સૂર્ય કોનું તેજ લઇને દીપ્તિ ભોગવતો નથી.

મધુસૂદન એક માર્ગથી બીજો માર્ગ વટાવતો એક મોટા

રાજમાર્ગ પર આવીને ઉભો. ત્યાં ટ્રામ, મોટર, વિક્ટોરિઆ અને જનમંડળની પુષ્કળ આવજા જોવા લાગ્યો. રાજમાર્ગની બંને બાજુએ ચિત્તાકર્ષક કારીગરીથી બાંધેલી, ગગનચુંબિત ઈમારતોએ તેને છકંકરી નાખ્યો. પુનઃ રાજમાર્ગ પર દૃષ્ટિ પડતાં તે મનમાં નેમનમાં બોલવા લાગ્યો કે “અહાહા પુરાણ પ્રસિદ્ધ અકલ્યા દેવી જે પ્રમાણે ગાતમ મુનિના શાપથી શિલા થઇ પડી હતી, તે પ્રમાણે આ માર્ગ પણ કોઇ તપોધન મહર્ષિના શાપથી, સદા સર્વદા નિદ્રિતાવસ્થા ભોગવનાર એકાદ લાંબા લચક અજગર પ્રમાણે અનેક વર્ષ થયાં જડાવસ્થામાં પડી રહ્યો છે. એના ધૈર્ય અને શાંતિના ગુણ ખરેખર કોઇ મહાકવિએ વર્ણન કરવા યોગ્ય છે.

એ સર્વકાળ સ્થિર અને અવિચળ છે, નાનપણમાં બાળકો ઘણા ચપળ અને ચંચળ હોય છે, પણ એ બાળપણમાં સુદ્ધ હાલ છે તેવોજ જડ અને સ્થિર હતો. આશ્ચર્યની વાત છે કે એ આટલો સ્થિર છતાં એને વિશ્રાંતી નથી ! જે જે કાંઈ બને છે તે તે આંખ મીચીને મૂંઝે મોઢે જોવાનુંજ એના નસીબમાં લખ્યું છે !

રાત્રિ દિવસ-અટ પ્રહર-ચોવીસ કલાક પદ શબ્દ ! પદ શબ્દ ! તેમાં વળી ટ્રામની ઘંટડીના ખણખણાટ, મોટરના વાયુ ક્ષેપક બળુગાં, વિક્ટોરિઆના ઘોડાના પાદાધાતથી થતા ટપટપ અવાજની ધમાલ, આટલું છતાં એ જડ નિદ્રામાંથી ઊડતો નથી. એની કાયા કંઈ

અનેક કુંભકર્ણની બનેલી છે કે વિષ પાનથી પાતાળમાં અચેતન થઈ પડેલા વ્રકેકોદરની ઘડેલી છે ? !

આ જગમાંની કોઈપણ સંપૂર્ણ વાત સાંભળવાનું તો એના ભાગ્યમાં મળેજી ઝાંથી ! કેટલાં વર્ષોથી લોકો ગાયન, ગોષ્ઠી, હાસ્ય વિનાઈ સંભળાવતાજ હશે પણ તે સંપૂર્ણ સાંભળવાનાં તો સ્વપ્નાં. કોઈ વાર અર્ધી વાત, તો કોઈવાર ગાયનની ટેક; કોઈવાર હાસ્ય-વિનાઈનો અપૂર્ણ ચૂટકો તો કોઈવાર એકાદ સુખદુઃખની કહાણીનો અસ્પાંશ માત્ર સાંભળવો મળતો હશે.

એ કોઈનું પણ સાધ્ય નથી પણ સર્વેનું સાધન છે. એ કોઈનું ઘર નથી, પરંતુ એ પોતાની અનેકાનેક, શાખાદારા સર્વેને ઘેર પહોંચાડનાર પરાપકારી છે; છતાં કોઈ નવાસવા ભૂલા પડેલાની ગાળ ખાવાનું પણ એના ભાગ્યમાં લખીજી મૂક્યું છે.

પરંતુ એટલું તો ખરું કે એની સંભાળ લેનાર એને માથે છત્ર રૂપ છે, માત્ર હુંજ છત્ર વિનાનો થયો છું. એના શરીરને કંઈ પણ ખોડ ખાપણુ લાગતાં તત્કાળ ચાંપતા ધલાજ લેનાર એના હિતચિંતકો તત્પર છે, ત્યારે મારી સંભાળ લેનાર આજે દુનીઆમાં એકે નથી ! ખરેખર આ રાજમાર્ગ એકંદરે મારા કરતાં સુખી છે. ”

મધુસૂદને અચાનક વિનીતરાયના ઘરમાંથી પગ કાઢ્યો તે માત્ર કાંતાની પ્રેમચાચના ખાતરજ. તેણે કાંતાને પોતાની સગી બેન સમાન ગણી હતી. તેજ પ્રમાણે તેણે નિર્વિકારી મનથી તેની સાથે વર્તન રાખ્યું હતું. વિનીતરાય અને સરલાએ તેને પોતાના પુત્ર સમાન માન્યો હતો. તે પોતાના આશ્રયદાતાનો વિશ્વાસઘાત કરવાને, તેનું લૂણુ હરામ કરવાને, પોતે પૂર્વથી એક પત્નીવ્રત પાળવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો, તેનો સંહાર કરવાને, જરાએ ચલાયમાન થાય એવો નિર્જળ મનનો ન હતો. તે નિરાધાર હતો, પણ તેનું હૃદય સ્વતાંત્ર હતું. તેની સંસારિક સ્થિતિ દુર્જળ હતી, પણ તેની માનસિક સ્થિતિ સખળ હતી, અને તેથીજ એ આવા અણીના પ્રસંગે વિજયી થવા માગ્યો હતો. કાંતાનો તેનાપર ધણોજ ઉપકાર હતો છતાં કાંતાની

આવી નિંદા માગણી પાળી તેનો બદલો વાળવાનું તેને અતિ નીચ-
માં નીચ કર્મ લાગ્યું, અને તેથીજ તેણે એ રીતે સાદું વાળવાનું
નાકાર્યું. તેણે મેડીકલ હોસ્ટેલમાં રહેવાનું તો ધાર્યું. પણ ભોજનને
માટે જોઈતા પૈસા ક્યાંથી મેળવવા તેનો મોટો વિચાર આવી પડ્યો!
અનેક તર્ક વિતર્ક કરતો અંતે એવા નિશ્ચય પર આવ્યો કે ત્યાંના
વિદ્યાર્થીઓની ભોજન માટે જુદી જુદી બંધાએલી કંપનીઓમાં જ
કરકસરથી ખર્ચ કરતી હતી હોય તેમાં જોડાવું.

તે હોસ્ટેલમાં પહોંચ્યો. ત્યાં પોતે ધારેલી કંપનીના આગેવાન
યુવકોને પોતાનો વિચાર બતાવ્યો. સર્વેએ અનુમતિ આપી. એના
એક સહાધ્યાયી મિત્રે એની દીન સ્થિતિનું સૌ આગળ વર્ણન
કરીને કહ્યું કે “એને માથે ભોજનનો કોઈ પણ ખર્ચ ન ચઢાવતાં
મદત જમાડવાની મદદ કરવી જોઈએ.” સર્વેએ ખુશીથી હા પાડી.
પરંતુ મધુસૂદને તદ્દન મદત ખાવાની ના પાડી. જે મંડળ પૈસાની
તંગીને ખાતર પોતાનો ભોજન ખર્ચ કરકસરથી નિભાવે છે, તેને
ભોજન રૂપ થઈ પડવાનું તેને અયોગ્ય જણાયું. તેણે કહ્યું “તમારી
કંપનીમાંથી હાલ જે વાસણ માજનાર નોકર જતો રહ્યો છે તેને
બદલે હું કામ કરીશ. તેને જેમ તેના મહેનતાણા બદલ જમાડતા
હતા તેમ હું જમીશ; પરંતુ તમારા ઉપકારનું સાદું વાળી આપ્યા
સિવાય તમારું અન્ન નહિ લઉં.”

“આવું હલકું કામ તને અમારાથી સોંપાય ?” એક મિત્રે
ખિન્ન થઈ કહ્યું.

“શું આ હલકું કામ છે ?”

“અતિશય હલકું. જુદી જુદી વર્ણના સૌ બંધુઓનાં ઉચ્છિદ્ર
ખાત્રો અજવાળવાં એ તારા જેવા બહેલાને જાણે ? એ તો અધર્મ
કહેવાય !” મધુસૂદને કહ્યું “અધર્મ ? ! ભૂલ છે. એ અંધમાન્યતા તમારી
નહિ પણ આપણા વડીલો પાસેથી વંશ પરંપરા પ્રાપ્ત થએલી તમામ
હિંદી વિદ્યાર્થીઓની છે. માત્ર ધર્મ, ધર્મ કહેવાથીજ કોઈ ધાર્મિક
થતા નથી. ધર્મનો સંબંધ મનુષ્યના વ્યવહાર અને જીવનની સાથે

છે. તમારું અન્ન ખાઈ તેનો બદલો વાળી ન આપવો, તમારા પૈસામાં મારો કોઈ પણ પ્રકારનો હક ન હોવા છતાં તેમાં મારી માલીકી ગણાવવી, એને શું તમે ધર્મ કહો છો ? ધર્મ એટલે શ્રેય. તમે જેમને સહાય આપો છો, તેનો હરકોઈ પ્રયત્ને મારે બદલો ન વાળવો એ શું મારી શ્રેય ગણાય કે ? તમારા અન્નની સાથે મારી મહેનતનો વિનિમય ન કરું તો મેં મારી શ્રેય અદા કરી કહેવાય કે ? માટે તમે ધર્મને ચહાનારા થઈ મારી પાસે અધર્મ કરાવવા માગો છો ? આપણા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્માના મુખમાંથી બ્રહ્મણો ઉત્પન્ન થયા, બાહુમાંથી ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન થયા, ઉદરમાંથી વૈશ્ય ઉત્પન્ન થયા અને ચરણોમાંથી શુદ્ર એટલે મનુરીઆત વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. બ્રહ્માનું અંગ તે આપો જનસમાજ છે. એ સમાજના મુખ રૂપ બ્રહ્મણથી ગણુતાં શુદ્ર, સમાજના ચરણ રૂપ હોઈ એકજ અંગનો ભાગ સાબિત થાય છે. સુઘ પુરુષો પોતાના પગને કદી વખોડતા નથી, એવો કોઈ “ પાણીમાં જોતું સાબર ” જેવા મનુષ્યોજ પોતાના પગની અવગણના કરે છે. આપણો કેટલોક અગ્રાની જનસમાજ એ કમ અકલ્લ સાબરની પેઠે ચરણ રૂપ શ્રદ્ધે, -મનુરીના ધંધાને નિંદે છે. બ્રહ્માના ચરણોદ્ધ લેવાનું શાસ્ત્રમાં ફરમાવ્યું છે એજ જણાવી આપે છે કે ચરણ રૂપ શ્રદ્ધ-મનુરી-પણ પૂજ્ય છે. નિંદા નથી. ”

સૌને મધુસૂદનની વાત વાંજળી લાગી, તેથી તેની ઇચ્છાને તેઓ અનુસર્યા.

મધુસૂદને પાત્રમાર્જનનું કામ કરવા માંડ્યું. તેણે જ્યારથી એ કામ માથે લીધું, ત્યારથી વાસણોનો ચળકાટ, નવાં કરતાંએ વિશેષ જણાવા લાગ્યો. નોકરો ઘણે ભાગે માથાકિતાર કામ કરનારા હોય છે, તે તેણે ખંતાવી આપ્યું. મધુસૂદને પોતાની ખોરાકીનો આ રીતે બદાબસ્ત કર્યો, હવે કપડાં લત્તાં વગેરે અગત્યની વસ્તુને માટે નાણું પ્રાપ્ત કરવાની તેને ચિંતા પેડી; પરંતુ તે ચિંતા તેણે ટુંક સમયમાં દૂર કરી. તે મુંબઈની ગોદી કે જ્યાં સવારથી સાંજ સુધી ગાડાના બડબડાટ અને મનુરોની ખૂમરાણથી કાને પડ્યો અચાજ સંભળાતો.

નથી. ત્યાં જઈ મળુરોના મુકાદમને મળ્યો અને દર રવિવારે આવી બંદરપર સવા ૩પીઆને રોજે મળુરી કરવાનું કરાવી તે મુળજી જવા લાગ્યો.

માણસ અમુક નીતિનિયમને દૃઢ અવલંબે છે, ત્યારે તેના માર્ગમાં અનેક વિઘ્નો આવીને ખડા થાય છે, એ વિઘ્નોને જે વિઘ્નો માને છે તે અંતે નીતિભ્રષ્ટ થાય છે, અને જે તેને મિત્રો માને છે તેજ વિજયી નીવડે છે. મધુસૂદને કાંતાની અભિલાષાને ઉત્તેજન આપ્યું હોત, વિનીતરાય અને સરલાનો વિશ્વાસઘાત કર્યો હોત, તો તેને પાત્રમાર્ગનનો અને ગોદીપર જઈ મળુરી કરવાનો પ્રસંગ ન આવત. કાંતાનો અદ્વિટિત વિચાર 'સાંભળતાંજ પોતાને અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલા સુખને ઠોકર મારી તત્કાળ ત્યાંથી નીકળ્યો, તે એટલાજ વિચારથી કે કાંતાને મધુસૂદનના સ્વભાવની સંપૂર્ણ જાણ પડે અને પોતાના અયોગ્ય વિચારને ફેરવે. એકાંત સમયે કાંતા અને મધુસૂદન વચ્ચે ચાલતી વાતોનું આ પરિણામ થવા પામ્યું, એમ મધુસૂદનને લાગ્યું.

“ ઘરમાં રહેવાથી એકાંત પ્રસંગો મળશે અને કાંતા તેનો લાભ લઈ અનેક કનડગત કર્યા સિવાય રહેનાર નથી. મેં કાંતાને એકાંતમાં વાર્તા કરવાની તક આપી તેથીજ એના મનમાં વિચિત્ર વાસનાએ જડ થાલી. માટે વાસ્તવિક જોતાં કાંતા અપરાધી નથી પણ દુનંદ અપરાધી છું. તેની શિક્ષા મારેજ ભોગવવી જોઈએ.” આવા આચાર અનેક વિચાર કરીનેજ તેણે વિનીતરાયનું ઘર છોડ્યું હતું.

પરંતુ તેણે તદ્દન પગ બંધ કર્યો ન હતો, પ્રસંગોપાત વિનીતરાયની ઘરમાં હાજરી હોય તે સમયે આવતો જતો. કાંતાના વિચારો બદલાયા છે કે નહિ તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરતો, પણ જેમ મધુસૂદન એક પત્નીવ્રત પાળવાનો નિશ્ચય લઈ બેઠો હતો તેમ કાંતા ‘વર તો મધુસૂદનનેજ વર.’ એજ નિર્ણયપર આવી હતી, કાંતાનો મનો-ભિલાષ પૂર્વવત જાણી મધુસૂદન ખિન્ન થતો, અને મધુસૂદનનો અડગ નિશ્ચય જોઈ કાંતાની વિચારશ્રેણી છિન્ન ભિન્ન થતી. મધુસૂદનના

હૃદયમાં નિર્મળ પ્રેમ વિરાજતો હતો. કાંતાનો પ્રેમ પણ કંઈ પંખીની માફક આ ડાળથી તે ડાળ અને તે ડાળથી પેલી ડાળ પર એ સે એવો કનિષ્ઠ ન હતો. તેના પ્રેમની ગણુના પણ ઉચ્ચ પ્રેમમાં જ થાય એવી હતી પરંતુ તેના ઉચ્ચ પ્રેમમાં ન્યુનતા એજ હતી કે તે મધુસૂદનને વિવાહિત થએલ જાણ્યા છતાં, તે એક પત્નીવ્રત ધારી છે એમ સાંભળ્યા છતાં તેને આહતી હતી, અને તે માટે મેડીકલ હોસ્પિટલમાં પણ પાછળથી આવળ કરતી હતી.

પ્રકરણ તેરમું.

પાસા પોખાર.

કુટીલરામ સંધ્યા સમયે રમાનો આવવાનો સમય સાધી

જૂએ પીડાતો હોય એવો ડોળ કરી, ચટાઈ પર લાંબો છટ થઈને પડ્યો હતો. બારણું અડધાવી મૂક્યું હતું; પરંતુ તેની નજર બારણા તરફ જ ચોંટી રહી હતી. પવનનો સપાટો આવ્યાથી બારણું જરા હાલ્યું અને તેથી બારણાની સાંકળ સહેજ ખખડી, એટલે રમા આવી એમ જાણ્યું, અને એકદમ મોહું નિસ્તેજ કરી નાંખી આંખ મીચી દીધી. થોડીવાર એવી સ્થિતિમાં પડી રહ્યો, પણ બારણું હથડયાનો કેરમાના પગલાંનો અવાજ સંભળાયો નહિ. આંખ ઉઘાડી પ્રતીતિ કરી જોઈ. અંતે નિશ્વાસ મૂકી હતાશ થયો.

પાંચ દિવસ પર્યંત પ્રત્યેક સંધ્યાકાળે કુટીલરામ આશાભગ્ન થયો હતો, ને તદ્દન અંધારો બની ગયો હતો. પોતે રચેલી બાજી પર પ્રથમ તેને જોડેલો વિશ્વાસ બેઠો હતો તેટલો અવિશ્વાસ આવ્યો. રમા આગળ તેણે જૂખ્યા રહેવાની ખોટી વાત અડાવી હતી. પણ તે કંઈક

અંશે ખરી પડવા લાગી. જેવાર રસોઈ કરીને જમવા તો ખેસતો. પણ તેનું ઉદ્વિગ્ન મન તેને ધરાઈને જમવા દેતું નહિ. તે કુંપડી પાસેની નારિએળીની પેઠે ઉચ્ચ શ્રીવાએ જમતો, પણ તેનું પેટ પોલુંજ રહેતું. રમાની વાત સાંભરતાં તેનું ચિત્ર તેની આંખમાં આબેહુળ આજેખાતું, શરીરમાં કંપ છૂટતો, હૃદયના ધમકારાની ચાલ ચપળ થતી અને વિચાર શૂન્ય થઈ જતો.

છઠ્ઠે દિવસે સાયંકાળે ઉપરિનિર્દિષ્ટ અવસ્થામાં પડ્યો હતો. એટલામાં અચાનક ખારણું ખખડ્યું, અને ઉઘડી ગયું. કુટીલરામે મીંચમીંચ કરતી પાપણો ફફડાવી રમાને જોઇ લીધી; અને ગાઠ નિદ્રામાં પડ્યો હોય એવો આડંબર આદર્યો. નાકનાં નકસોરાં ધરરર ધરરર બોલવામાં તે નિષ્ણાત હતો, તેથી તેણે ધોરવા માંડ્યું. બોળી રમાએ તેને બર નિંદમાં છે, એમ જાણ્યો. “ઉઠાડું કે નહિ ઉઠાડું? અને ઉઠાડું તો નામ દમને કે ઢંઢોળીને?” એમ મનને પ્રશ્ના પૂછતી હતી. તેણે મનસોક્તિ અનુસાર કુટીલરામને ઢંઢોળ્યો. કુટીલરામ અર્ધ જાગૃત જેવો થઈ જાણે માખી ઉડાવતો હોય, તેમ આંખ મીચેલી રાખી હાથમાંના ડોટીના કકડાથી પોતાનું શરીર ઝાપટ ઝાપટ કરવા લાગ્યો. ચાર પાંચવાર માખી ઉડાવી, પાછો ઉઘી ગયા જેવો થઈ ગયો. મિનિટ બે મિનિટ પછી જાણે સ્વપ્નાવસ્થામાં લવતો હોય તેમ ઠાવડું મોં રાખી બોલ્યો. “નહિ આવી! અરેરે મને ભૂખે ભૂખે મારી નાખ્યો. હે બોળા શંભુ, તમે મને નાહક ફાંસી ખાતો અટકાવ્યો? ફાંસી ખાઈ મરવું સાઈ, પણ ભૂખે રિખાઈ રિખાઈને મરવું ત્રાસદાયક છે! તમારું ત્રિશળ ઉગામો. લો આ મસ્તક નમાવું છું. મારો, મારો, એમ કહી એકદમ હાંફળો ફાંફળો ઉભો થઈ ગયો. રમા પણ બચબીત થઈ આધી ઉભી રહી. કુટીલરામ આંખ ચોળી રમાને જોઈ, મોઢાપર આશ્ચર્યની છાંયા પ્રસારી બોલ્યો.

“કેણુ રમા?”

“હા હું તેજ” ઓશિંગણુ થઈ રમા મંદ સ્વરે બોલી.

“મને વાચદે ઉડાવી ઠીક મારી રેવડી દાણા દાંણુ કરી!”

“ શું, કંઈ ! મને માસિક પ્રતિબંધ નડ્યો ! ”

“ એમ ! ત્યારે તો હરીચ્છા વલીયસી ! ” પોતાના ફેકેલા પાસા પોખાર પડશે એમ ખાત્રી થવાથી ગંભીરપણે કુટીલરામ બોલ્યો.

“ ત્યારે આજે પણ મને રાંધીને જમાડવો છે કે ભૂખે મારવો છે ? ”

“ તમે બ્રાહ્મણ થઈ મારા હાથનું જમશો ? તમારા એક ભવના એ ભવ કરશો ? ” રમાએ પોતાની ધર્મ ભાવના દેખાડી કહ્યું.

કુટીલરામે હવે પોતાની કપટકળા રમા આગળ વિસ્તારતાં કહ્યું “ રમા ? હું મારી સત્યકથા તમારા આગળ જણાવીશ પણ તે વટ કહ્યું નહિ થાય એવું વચન આપતાં હો તો હું મારો ભેદ બોલું. ”

“ કોઈને નહિ કહું. તમારી સાચી વાત શી છે ? ” રમા ઉત્કંઠિત થઈ બોલી,

“ તો સાંભળો ” કુટીલરામે પોતાનું કપટ પ્રકટ કરતાં કહ્યું “ હું તમારીજ જાતનો ક્ષત્રિય છું, મારા પિતા એક મોટા ગર્ભશ્રીમંત છે. તેમના લાલન પાલનમાં હું ઉછર્યો છું. મેં મારી આટલી જીંદગીમાં એક સળી સુદ્ધાં અહીંથી ઉંચકી ત્યાં મૂકી નથી; પરંતુ દેવના કારમાં વજ્રપાતથી મારી સ્ત્રી સ્વર્ગસ્થ થઈ. શંકરે આપેલી આશામાંને આશામાં હું મારા માઆપ, ભાઈભાંડુ, ઘરખાર, અને ધનદોલત છોડી પરભાર્યો અહીં ચાલ્યો આવ્યો. અહીં આવી વિચાર કર્યો કે મને કોઈપણ હુન્નર ઉદ્યોગ આવડતો નથી, તેમ પૈસો પણ કંઈ લાભ્યો નથી તો મારે અહીં રહી રમા મળે ત્યાં સુધી મારો ઉદરનિર્વાહ સાચી ચલાવવો ? વિચાર કરતાં કરતાં બ્રાહ્મણનો વેશ લેવામાં મને અનહદ લાભ જણાયો. એ વેશ લેવામાં ખર્ચ પણ જણાયો નહિ, આખું ગામ નમતું આવે, સીધું સામગ્રી ભરચક લાવે, દક્ષણા આપી મુઠ્ઠી ભરાવે, બોજનના નિમંત્રણ કહાવે, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ કેટલા લાભ વર્ણવું !! આથી હું ક્ષત્રિયનો બ્રાહ્મણ થયો, જો હું બ્રાહ્મણ ન થયો હોત તો તમારોને મારો મેળાપજ ક્યાંથી થાત ! એજ મોટો લાભ ગણોને ? ” મારું અસલ નામતો કુટીલરાય છે. માત્ર રાય મટીરામ બન્યો એટલો ફેર.

“ હવે રાંધવાની સામગ્રી કાઢી આપો. ” કુટીલરામની વાગ્ધારા અચાનક અટકાવી રમાએ કહ્યું, “હજીએ બૂખખૂક લાગી છે કે નહિ?”

“ તમારું મુખદર્શન થયું તેથી બૂખ ને ખૂક સર્વે જતી રહી છે. હવે તો રાંધો તોએ વાહવાહ અને નહિ રાંધો તોએ વાહ વાહ ! ” આડંબરી શૈલીમાં અસ્તિત્વકધુનન કરી કુટીલરામ બોલ્યો.

રમા સ્મિતપૂર્વક બોલી “ પારકાંને ચણાના ઝાડ પર ચઢાવી દેવાની ઠીક યુક્તિ આવડે છે ! ચાલો જાડો અને મેહડું થશે તેનો કંઈ વિચાર છે કે ? ”

કુટીલરામે બોજનની સામગ્રી આગળ આગળ તૈયાર કરી આપી. રમાએ ચૂસો સળગાવી સ્વયં પાકવિધિ શરૂ કરી. કુટીલરામે મૂછમાંને મૂછમાં હસીને કહ્યું “ હવે એવી રસોઈ થવી જોઈએ કે દાઢમાં સ્વાદ રહી જાય. ”

રમાએ એનો કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર ન વાળતાં કુટીલરામ સામે જોઈ નજર સાથે નજર મેળવી માત્ર હસી. રમા રાંધતી હતી, તેની સન્મુખ કુટીલરામ પગ પર પગ ચઢાવી બેઠો, અને ખીડી પર ખીડી પી, ધુન્નના ગોટે ગોટ કાઢવા લાગ્યો. હસ્તુ મોં રાખી કુટીલરામ બોલ્યો “ હવે આપણે પુનર્વિવાહ ક્યારે થશે ? આપણું જીંદગીનું દુઃખ ક્યારે જશે ? ”

“ શું તમે બળવું જોલો છો ! કોઈ સાંભળશે તો શું કહેશે ? આપણી ન્યાતમાં કોઈ ઠેકાણે વિધવાનાં લગ્ન થયાં સાંભળ્યાં છે ? ” દાળમાં કડછી હલાવતી રમા બોલી.

“ કુટીલરામ વિદ્વતાનો ડોળ કરી મૂછ પર તાવ દેતાં દેતાં બોલ્યો. “ આ તમારું અચાન દૂર કરવાને મારે તમને કેટલુંક જ્ઞાન આપવું પડશે. હું કાશીરામેશ્વર ગયો હતો. ત્યાંના શાસ્ત્રી પંડિત પુનર્વિવાહ અશાસ્ત્ર છે એમ કહેતા નથી. તેઓ શાસ્ત્રની સંમતિ હિપરાંત કહે છે કે ‘ પતિ મૃત થયો તેમાં તે બિચારી વિધવાને કાંઈ દોષ છે શું ? જે પ્રમાણે પુરુષની સ્ત્રી મરવી એ સૃષ્ટિકર્મ પ્રમાણે

થાય છે, તે પ્રમાણે જ સ્ત્રીને પતિ મરવો એ પણ સૃષ્ટિકર્મ પ્રમાણે જ થાય છે. સ્ત્રી પોતાના પતિને ખાસ મારી નાંખે છે એવું કંઈ બનતું નથી; અર્થાત્ જ્યારે તેનાથી પતિ મરણ પામતો નથી, તો પતિના મરણથી તેના સર્વ હક્ક છીનવી લેવા, એ ક્યાંનો ન્યાય ? પ્રાચીન પેઢીઓમાં વિધવાની સાથે જેવા પ્રકારનું સમાજનું વર્તન હતું, તેવા પ્રકારનું વર્તન હાલ નથી. વિધવાને વર્તવાની બાબતમાં હાલની આપણી સમાજમાં અધિક અનુકંપા, અધિક દયાર્દ્ર બુદ્ધિ, અને અધિક માણસાઈ આવી છે. તેનું ઉત્તમ ફળ એ થયું છે કે વિધવાનાં કેટલાંક દુઃખ હલકાં અને ઓછાં અસહ્ય થયાં છે. તો પણ અધ્યાપિ પુષ્કળ દુઃખ સિલકમાં રહ્યાં છે. એ પુષ્કળ દુઃખમાંનું અતિ તીવ્ર દુઃખ એ છે કે જેનો પતિ મૃત થાય છે તે સ્ત્રીના કપાળમાં કંકુ સરખું એ રહેવા દેતા નથી !

હવે વાસ્તવિક જોતાં પતિએ સ્ત્રીને માત્ર મંગળ સૂત્ર આપેલું હોય છે. કંકુ એ કાંઈ પતિએ આપેલું નથી. ચાંદલો એ કેવળ હિંદુત્વની નિશાની છે. પતિ સાથે તેનું મંગળ સૂત્ર જાય એ યોગ્ય છે. જે પ્રમાણે પત્ની મરવાથી પુરુષનાં પોશાક, તિલક, કેશરચના વગેરે બાહ્ય સ્વરૂપમાં કંઈપણ ફેરફાર થતો નથી, તે પ્રમાણે જ પતિ મરણ પામવાથી સ્ત્રીના બાહ્ય સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરવાની શી જરૂર છે ? પત્ની પરલોકમાં જવાથી જોવા પુરુષોનો મંગળ પ્રસંગે હળવામળવાનો હક લોપાતો નથી, તેવો પતિમત થવાથી મંગળ પ્રસંગે જવા આવવાનો સ્ત્રીનો હક હડાવી દેવો ન જોઈએ. મંગળ કૃત્યમાં વિધવાનો બહિષ્કાર કેમ કરવો જોઈએ ? ”

‘વિધવાના બાહ્ય સ્વરૂપમાં જે ભિન્નતા ન જણાય તો વિધવા ઓળખાય શી રીતે ?’ રમા પ્રાચીન શિક્ષકારના પક્ષમાં બોલી.

કુટીન્નરામ આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો. ‘વિધવાને ઓળખીને શું કરવું છે ? લોકોની તિરસ્કારની નજર જાગૃત કરવા ? તેના દુઃખ પર હામ દેવા ? વિધવાનાં દુઃખ સદૈવ જાગૃત કરનારી એ દુષ્ટ નજર

નહિ વત્ત નહિ થવી જોઈએ ? અને તો લાગે છે કે સ્ત્રીના કપાળ પર શીભનારો કંકુ ત્રીજા વર્ષથી મરણ પર્યંત કાયમ રહેવો જોઈએ; અને દરેક મંગળ પ્રસંગે જવાનો તેનો હક પણ અબાધિત ચાલુ રહેવા દેવો જોઈએ. ”

“ વિધવાનું બાહ્ય સ્વરૂપ :જે આજ પર્યંત સમાજમાં રૂઢ થયું છે તે આપણુ કેમ બદલીએ ? પૂર્વથી ચાલતી આવેલી રૂઢિ આપણે કેમ તોડીએ ? ” રમા સુલામાં સરપણ ઉસ્કેરતાં બોલી.

કુટીલરામ હસીને બોલ્યો. “ તાતસ્ય કૂગોડવમિતિ જુઠાણાં : । ક્ષારં જલં કા પુરુષાઃ પિપંતિ ॥ મારા બંધુ વર્ગે અને ભગિની-વર્ગે પૂર્વની રૂઢિનાં બંધનોમાંનાં કેટલાંક તોડી નાખ્યાં છે તો માત્ર આજ રૂઢિને સોપ કરતાં ડરવું ? પુરુષોએ પોશાક વગેરે બાહ્ય સ્વરૂપમાં કંઈ થોડો ફેરફાર કરી મૂક્યો છે ? વળી સ્ત્રીઓએ પણ એવા ફેરફાર કરવામાં કંઈ બાકી રાખી છે ? હાથભર બંગડી અને કપાળભર કંકુ, એમાં પૂર્વની સ્ત્રીઓ ધન્યતા માનતી હતી. હવે હાથમાં એકાદ બંગડી અને કપાળમાં સોયની અણી જેવડી કંકુની ખીંદડીનો પ્રચાર નથી થયો ? પૂર્વથી ચાલતી આવેલી રૂઢિ જેમ પુરુષો તોડતા જાય છે તેમ સ્ત્રીઓ પણ તોડતી જાય છે. દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે રૂઢિ બદલવી પડે છે, એવો શાસ્ત્રધારોનો મત છે તો પછી જ્યાં ત્યાં રૂઢિને કેમ આગળ કરવી ? શાસ્ત્રો શા માટે નિર્માણ થયાં છે ? દેશ બંધન, નીતિબંધન અને સમાજબંધન સરળ રીતે ચલાવવા શાસ્ત્રો છે. એટલે જનસમાજ માટે શાસ્ત્રો છે; શાસ્ત્રો માટે જનસમાજ ખાસ નથી. કોઈપણ બાબતમાં આડ નાખવા બેસીએ તો પુષ્કળ નખાય અને તે દૂર કરવા બેસીએ તો તેમ પણ થાય.

પરમેશ્વરની એવી ઇચ્છા જણાય છે કે જેટલું ધણામાં ધણું સુખ મેળવી શકાય તેટલું સુખ પ્રાણી માત્રે મેળવવું અને ભોગવવું, એજ નિયમને અનુસરીને સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે અને તેનો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રત્યેક માણસની અહર્નિશ ખટપટ ચાલી રહી છે. એવી સ્થિતિમાં બિચારી વિધવાએજ પાછળ રહેવું અને પોતાનું દુઃખ

નિવારણ નહિ કરી સુખને હંમેશને માટે અર્ધચંદ્ર આપવો એ શું એાછી દુઃખસ્થિતિ છે ! વિધુરે પુનર્લગ્ન કરવું, અને વિધવાએ પોતાનો સંસાર ધૂળમાં મેળવવો એ કેવો ન્યાય !

સ્વતંત્ર્ય એ માનવ જાતિનો જન્મસિદ્ધ હક છે. જે સ્વતંત્રતા માટે લોકો અતિશય પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તે સ્વતંત્રતા સ્ત્રીઓને આપવામાં વિદ્નો નાખવાં એ પાતકી માણસોનાં કર્મ છે.

શરીરનાં દુઃખ મટાડવા લોકો અનેક પ્રયત્નો કરે છે અને તેથીજ આપણી સમાજમાં વૈદ્ય, હકીમ, ડાક્ટર, નર્સ વગેરે તૈયાર થયાં છે, જ્યારે શરીરનાં કષ્ટ નષ્ટ કરવાને આટલા આટલા તૈયાર છે ત્યારે માનસિક કષ્ટ નાશ કરવાને કેમ ઉદાસીન રહેવું જોઈએ ? હૃતભાગ્ય વિધવાને પુનઃ વૈવાહિત સ્થિતિમાં લાવનારને હું મહા ભાગ્યશાળી સમજી છું. તમારા વૈધવ્યનું દુઃખ, મારા જેવા સ્ત્રીઓનું દુઃખ જાણનારથી કેમ સહન થાય ! તમારી કમળ જેવી કાંતિ દુષ્ટ રૂઢિના પગ તળે કેમ રીખાવાય ? રમા, જ્યાં શાસ્ત્રો સંમત છે, દેશકાળ સંમત છે, અને આપણી કલ્પના પણ સંમત છે; તો વિધવાવિવાહ કરવામાં શો બાધ છે ? લોકો બે દિવસ બોલીને રહી જશે. દુનીઆને મોઢે કંઈ ઢાંકણું છે ?”

રમા હવે તદ્દન મ્હાત થઈ ગઈ હતી. પુર્લગ્ન કરી સંસાર સુખ ભોગવવા ઉશ્કેરાઈ હતી, કુટીલરામની વાણીમાં તેને એવો રસ પડ્યો હતો કે ત્યાંથી ઊઠવું ગમતું નહિ. પણ સમય ધણો વ્યતિત થયો જાણી તે ગભરાઈ. આજે તે પોતાની બેનપણીને મળવા જવાનું કહી ઘેરથી નીકળી હતી; પરંતુ મળવાના વખત કરતાંએ ધણું મોડું થયું જાણી ગઈ.

રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ હતી, તે બતાવી રમાએ કુટીલરામને કહ્યું “ હવે મને રજા આપો. મારી માતા વાટ જોતી હશે. ”

“ રમા, આખો સમુદ્ર તરાવી ખામોચીઆમાં ડુબાવો છો ? મને એકવાર તમારા હાથથી જમાડો. બહુ વાર નહિ લગાડું. ” કુટીલરામ દયામણું મોઢું કરી આગ્રહ પૂર્વક બોલ્યો.

રમા શરમાઈ, કુટીલરામનો કરુણાજનક ચહેરો જોઈ રમાને દયા આતી. તે ડાખા હાથે ત્વરાદર્શક ચપટી વગાડી બેઠી “ ચાલો જોડો, અબોટીયું પહેરો ” પાટલો માંડી ઝટપટ બાથું પીરસવા લાગી.

કુટીલરામ તૈયાર થઈ પાટલો આવી બેઠો. હાથમાં જળ લઈ ભોજનથાળની આસપાસ ધ્યાનમગ્ન થઈ જળતું વર્તુલ કાઢ્યું. પુનઃ હથેલીમાં જળ લઈ કંઈક બડબડ બડબડ કીધું. પછી તેનું આચમન લઈ જમવા માંડ્યું. જમતાં જમતાં દાળનો ટડકો મારી બોલ્યો. “ વાહ વાહ ! અમૃત સમાન દાળ બની છે. આજની રસો-ધના શા વખાણુ કરું. મારી મરનાર પત્નીની રસોઈ કરતાં ચાર ચંદા સરસ બની છે. “અહા ! જાણે સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણાના હાથનીજ રસોઈ ! લાવો ખીજ દાળ લાવો. ”

વખાણુથી કુલાઈ જઈ રમાએ ઉકળતી દાળ વાટકામાં રેડી. સ્વાદની લહેજત લેવાને અધીરા થઈ ગએલા કુટીલરામે જેવો વાટકામાં હાથ નાખ્યો તેવોજ તે દાઝ્યો. એકદમ આંગળાં મોંમાં નાખી ચૂસવા લાગ્યો. રમાને તે જોઈ હસવું આવ્યું.

કુટીલરામે તે જોઈ કહ્યું. “ શું કરું, તમારી ઉતાવળે મારાં આંગળાં અને જીભ ચટક્યાં તમારે માટે આટલું દુઃખતો શું પણ એકવાર આકાશ તૂટી પડે તોએ તે ખમવાને તૈયાર છું પરંતુ તમારા મનનો ગળ કંઈ સમજતો નથી. ”

“ હવે હું બજાર આવીશ ત્યારે જણાવીશ. તમે શાંતિ રાખજો. ચિંતા રાખવાની કંઈ જરૂર નથી. પરમેશ્વર સૌ સારા વાનાં કરશે. ” રમા જતી જતી બેઠી.

કુટીલરામ પોતાના પાસા પોત્તાર પડ્યા જાણી ઘણાજ હરખાયો. રાત્રિના નવનો સુમાર થયો હતો. પાસેની પુષ્કરિણીના નિર્મળ જળમાં જેમ શ્યામતા પથરાઈ હતી, તેમ આજે રમાના અંતઃકરણમાં વિકારી વાસનાની કાજળ ફેલાઈ હતી.

પ્રકરણ ચૌદમું.

પંચ કે પ્રપંચ ?

૧૬ રમા પોતાના ઘર આગળ આવી પહોંચી. ઘરમાં રંગરાય ત્રાડી ત્રાડીને બોલતો સંભળાયો. રમાના મનમાં ધ્રાસકો પડ્યો. તે ચોરને પગમે દાદર પર ચઢી, તે વેળા અસુયાવતી રડતી જણાઈ. રમાને જોતાં તે ક્રોધથી બોલી “ તારા પાપમાં મારે મહેલું સંભળવાં પડે છે, મારા જમાઈ મરી ગયા તે કરતાં તું કેમ ન મરી ગઈ ! ”

“તેજ છોકરીને લાડમાંને લાડમાં ચઢાવી મૂકી છે. વિધવા છોકરીને વશ રાખવી અને નાગણને વશ રાખવી બરોબર છે. રાતના નવ નવ વાગ્યા સુધી જીવાનજમાન છોકરીને પારકે ઘેર રખડાવવી ક્યા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે ? એનો તો બહાર નખ નહિ દેખડાવવો જોઈએ નખ.” રંગરાય ક્રોધ ઉતારી બોધ કરતો બોલ્યો.

“ ત્યારે તો એમજ કહોને કે એને ઘરકુકડી કરી રાખવી. એક નિર્જીવ પદાર્થની માફક ઘરપુતળી બનાવવી ! એનો કંઈ જીવ છે; એને કંઈ સંસાર વહાલો છે; એને કંઈ સુખ ગમે છે ? ખીજું તો બધું દીક, પણ બે ઘડી દેવદર્શન કરવા જવાનુંએ શાસ્ત્ર ના પાડે છે ? તમે હા કહો કે ના કહો. હું તો એને દર્શન કરવા મોકલવાની, મોકલવાની ને મોકલવાની. ” મદિરામાં ચકચૂર થએલી અસુયાવતી મમત કરતી બોલી.

આથી રંગરાય વધારે સંતાપી બિડ્યો. તેના મધ્વરિ-મધુરાક્ષસની હસ્તકેશીથી તે ગર્જના કરી બોલ્યો “ મોકલવાની ? હડીલી તારી હડમાં ને હડમાં મેં મારાં બે બાળકોને રખડતાં, નિરાધાર બનાવ્યાં અરેરે તેઓ ક્યાં ગયાં તેની દરકાર પણ નહિ રાખી. તેઓનું શું થયું હશે જીવતાં હશે કે આપઘાત કરી મૂક્યાં હશે

તેં તેમની જિંદગી અગાડી તેમ એની જિંદગી અગાડવા બેડી છે. તારી મમતમાં ને મમતમાં મેં મારી કીર્તિ કલંકિત કરી છે. દુનીઆમાં મોટું દેખાડવાનું રહ્યું નથી, તો આ રમાને વહેતી મૂંઝી શું કરવા ધાર્યું છે ? મને જીવનો રહેવા દેવો છે કે નહિ ? ”

અસૂચાવતીનો એવો સ્વભાવ હતો, કે લલતી વેળા કોઈ જોટલા જોરથી બોલે તેનાથી દુપટ કંચે સ્વરે તેનો ઉત્તર વાગે. તેથી તે રંગરાયથી દુપટ ગળીને બોલી, “ હુંજ તમારી કીર્તિને કલંકિત કરનારી કેમ ? હું અને મારી છોકરી તમારી આંખમાં બહુ ખુંચી રહ્યાં છીએ. તમને અમારો કંટાળોજ આવતો હોયતો રજા આપો. મારા બાઈ અમારું પોષણ કરવા તૈયાર છે. તમારે ત્યાં રહી હું શું સુખ પામી ? તમારાં છોકરાંઓ મને સંતાપતાં ઓછાં થયાં, ત્યારે તમે મારી પૂજા હાથ પગ ઘોષ્ટને મંડ્યા. આવો રાક્ષસી સ્વભાવ મારાથી સહન નજ થાય. સમજ્યા ? ”

છેલ્લા શબ્દોએ તેના હૃદયમાં અંગારા વરસાવી મૂક્યા. તે એકદમ કંકડીને બોલ્યો “મારો રાક્ષસી સ્વભાવ છે ? પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી તો તું છે; કારણ કે મારાં વહાલાં છોકરાંનો તેં વિયોગ પડાવ્યો છે. ” બોલતાં બોલતાં રંગરાયની આંખમાં ઝગઝગીયાં ભરાઈ આવ્યાં. “ તું મારે ત્યાં સુખ નહિ પામી હોય, તો, તો જા, તારા બાઈને ત્યાં જઈ સુખ પામ. મને મારાં છોકરાં વિના ચાલ્યું તો તમારા વિના પણ ચાલશે. ”

“એમ ? જો જો પસ્તાશો.”

“હું તો નહિ પસ્તાઉં, પણ તુંજ પસ્તાશે. દુઃખી થશે.”

“હવે તમારે ત્યાં કંઈ દોલત રહી છે કે તે મને નહિ મળવાથી પસ્તાઉં ? ”

“મારી પહેલાંની સારી સ્થિતિમાં સુખ ભોગવવું મીઠું લાગ્યું ને હવે મારી પડતી દશામાં દુઃખ ભોગવવાનું કડવું લાગે છે. ત્યારે તું દોલતનીજ સગી છે. હવે મારી પાસે દોલત પણ નથી ને તું મારી સગી પણ નથી. જા.”

“જઈશ, જઈશ. હવે તમારા ઘરમાં રાખો તોએ નહિ રહીશ.”
ચાલ રમા, તૈયાર થા. હવે આ ઘરમાં પગ મૂકવો હરામ છે.”
અસ્યાવતી રમાનો હાથ પકડી દાદર પરથી ઉતરી પડી.

આસપાસનાં ભોકે ભેગાં મળ્યાં. અસ્યાવતીને સમજાવી, જતી
અટકાવવા ઘણી મહેનત કરી. પણ વ્યર્થ ! કોઈનો પણ શુદ્ધ નહિ
રાખતાં તેજ ગામમાં તેના ભાઈ હુંપદરાયનું ઘર હતું ત્યાં જતી રહી.

રંગરાયને આખી જિંદગીમાં કદી પણ ન થએલો શોક થયો.
નાદાન બાળકની પેઠે તે છૂટી પોકે રડ્યો. મધુસૂદન અને તારાને
સંભારી અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો. અસ્યાવતીની અકબ્રે ચાલવાથી
નમાયાં બાળકો અને વડીલોપાર્જિત ધનની દુર્દશા કરી, તે તેને
સ્પષ્ટ સમજાવવા લાગ્યું. જેમ જેમ તેને આવી વાત સાંભરતી ચાલી,
તેમ તેમ તેણે અશ્રુપાત ભેગાં નિઃશ્વાસ પર નિઃશ્વાસ નાખ્યા.
વાળુ. વાળુને ઠેકાણે રહ્યું, નહિ એન પડે કે નહિ ઉંઘ આવે. અંતે
તે એવા નિશ્ચય પર આવ્યો કે “હવે એ લાખ રૂપીઆની થઈને
આવે તો પણ મારે મન કોડીની !” એનો પ્રેમ આવો ઉપલટીઓ
છે તે મેં અંધ બની અત્યાર સુધી કંઈજ જાણ્યું નહિ !

મધુ તિષ્ઠેતિ જિહ્વાગ્રે હૃદયેતુ દલાહલમ્ એ મેં આજેજ અનુભવ્યું.
ધન જેમનેજ મને વરી હતી. ત્યારે એ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે
એ મારી પત્ની નહોતી પણ ધનની પત્ની હતી ! અરેરે આવું પ્રથમ-
થી જાણત, એના પોકળ પ્રેમને પહેલેથી પારખત તો મારાં લાડકાં
સંતાનોને ઘરમાંથી બહાર ન કાઢત ! એ દુષ્ટાની ભંભેરણી હું કદી
ન માનત ! પણ અરેરે મારા બાવિએ મને સજ્જડ બૂલાવ્યો ? હવે
મને એક પણ આરો જાણાતો નથી. દુઃખના અગાધ સમુદ્રમાં આવી
પડ્યો. હું શું જાણું કે એ જીમને પૂછી પૂછીને રોજ નવી નવી વાની-
નું ભોજન બનાવે છે તે મને ધૂળને ઢગલે બેસાડવાને ! હું શું જાણું
કે એ ઉઘામાં ઉંચી મદિરા મંગાવી મને પાય છે ને પોતે પીએ છે
તે અને ખુવાર મેળવવાને ! હું શું જાણું કે મારાં મધુસૂદન ને તારા-
ની નિત્ય દરિઆદ લાવે છે તે તેમનો પગ કઢાવવાને ! અને પોતે

નિષ્કંટક થઈ સ્વચ્છ મહાસુવાને ! અરેરે હું એટલો બધર બન્યો કે મેં મારાં બાળકોની દીનવાણી જરાએ નહિ સાંભળી ! અરેરે હું એટલો અંધ થયો કે તે પાપિણીની વાત સાંભળી પણ તે નજરે નજર જોઈ ખાતરી સરખીએ નહિ કરી ! અરેરે હું એટલો મૂઢ બન્યો કે તેનું સ્ત્રીચરિત્ર પણ નહિ સમજી શક્યો ! દુનિઆમાં મારા જેવા પણ કોઈમતિહીણ હશે ? દુનિઆમાં મારા જેવા પણ કોઈ સ્ત્રીની મતિએ ચાલનાર હશે ? બાળકોને નિરાધાર બનાવનાર હશે ? આ સંઘળું એ કુભાર્યાંને પગલેજ થવા પામ્યું છે માટે હવે તેનો બાઈ આવી તેની માફી માગી જાય, કે આખી પંચ મારી વિરુદ્ધ પડી મને હેરાન કરવા તૈયાર થાય, પણ હવે એ મારે મોઢે ચઢીને બોલનારી, માફ અપમાન કરનારી, મારાથી પુનઃ નહિ સંઘરાય તે નહિજ સંઘરાય. “ અત્યારે રંગરાયની આંખમાંથી અશ્રુ સુકાઈ ગયાં હતાં. અશ્રુને બદલે ક્રોધાગ્નિ વરસતો હતો. રાત્રિએ આખી પૃથ્વીપરની દિવસની ધમાલ ઉપાડી લઈ રંગરાયના હૃદયમાં ભરી દીધી હતી. એ અનેકાનેક ધમાલે તેનું હૃદય વિદીર્ણ કરી નાંખ્યું હતું.

અસૂયાવતીએ પોતાના બાઈ હુંપદરાયની સંપૂર્ણ કાનબંભેરણી કરી. ખીજેજ દિવસે સવારમાં પંચના આગેવાનોને ઘેર હુંપદરાય ફરી વળ્યો, સૌને ભેગા કરી એક ઉજાણી આપી, તેમનાં પેટ ભર્યા, અને ખીસાં પણ ભારે કર્યાં. તે આગેવાનોમાંનો એક પ્રપંચરાય નામે સુખ્ય આગેવાન કે જે સૌમાં વયોષ્ઠ હતો અને જેણે કેટલાકનાં ઘર જોડવા અને કેટલાકનાં ઘર તોડવાના કાવા દાવામાંજ પોતાનું આખું જીવન ગાળ્યું હતું તેને આ સૌના સરખી તક જણાઈ. તે ખાનગી રીતે રંગરાયને મળ્યો. જાણે તેને હુંપદરાય મળ્યોજ નથી એવું દર્શાવી, રંગરાયના પક્ષમાં ભળવાનો ડોળ કરી તેણે રંગરાય પાસેથી લાંચના મન માનતા રૂપીઆ કઢાવ્યા. પછી પોતાને ત્યાં સૌ આગેવાનોને બોલાવી મંગાવી ન્યાય કરવા બેઠો. તે વેળા ત્યાં હુંપદરાય પણ હાજર હતો. પ્રપંચરાય પંચમાં એક હત્યુ : કારભાર ચલાવતો હતો. પંચના નીમેલા ખીજા આગેવાનો ધણે પ્રસંગે તેની હામાં હ

બાણતા. પંચનો ન્યાય, પ્રપંચરાયના ધરમાંજ થતો, અને તે આખી પંચ એકત્ર કર્યા વિના, તેમ પ્રતિવાદીની વાત સાંભળ્યા વિના થતો. પ્રપંચરાય બોલતા તે ‘ વેદ વાક્ય ’ મનાતું. કોઈથી તેનો અસ્પર્શ સરખો પણ ફેરવી શકતો નહિ. જે પ્રપંચરાયની દાઢમાં આવતો તે કદી કાળે છટકી જવા પામતો નહિ. તેના સંબંધમાં તે ન્યાયા-ન્યાય જોતો નહિ. તેણે પોતાના ધરમાં પંચના ઘણા ગરીબ માણસોની હાય લીધી હતી, તેથી તેનું ધર ન્યાય મંદિર નહિ પણ ‘ હાય મંદિર ’ હતું. તેણે આજ દિન સુધી ઘણી એકત્ર કરેલી ‘ હાય ’ માં આજે એક બેનો ઉમેરો કરવાનો દિવસ હતો. તે હુંપદરાયને આજે લઈ જઈ કહેવા લાગ્યો “ મને તપાસ કરતાં લાગે છે કે એમાં રંગરાયનો જરા પણ વાંક નથી, પણ તારી બેન અસુયાવતીનો વાંક છે. માટે કહે મારે શું કરવું? ” હુંપદરાય ઓચિંતો ચમક્યો અને મનમાં બોલ્યો કે આ દોકરો સૌ આગળ કંઈ આડું અવળું ભસી મરશે તો મારી બાજુ ચુંથાઈ જશે. માટે એને કકડી રોટલો નાખલો પડશે !! તેણે ખીસામાંથી પચાસ રૂપીઆની નોટ કાઢી કોઈ ન જાણે એવી રીતે પ્રપંચરાયના હાથમાં મૂકી અને કહ્યું “ વાંક હોય કે નહિ હોય પણ તમારા જેવા વૃદ્ધ મુરખાની તો અમારા પર દયા જોઈએ. ”

નોટ ખીસામાં મૂકી પ્રપંચરાય બોલ્યો “ વાર ચાલ ફિકર નહિ, પણ તારી ઓળખાણમાંથી સારું ઉંચું ઘાડવાનું ધી રૂપીઆ પાચ સાતનું આજે મોકલી આપજો. રૂપીઆ હું અહીંથી આપી દઈશ. ”

“ ફિકર નહિ, ફિકર નહિ. હું જતાની સાથે મોકલાવી દઈશ. બેફિકર રહો. ” મનમાં ઘાઝે બળતો પણ ઉપરથી ખુશી બતાવતો હુંપદરાય બોલ્યો.

પ્રપંચરાયે સૌ આગેવાનો સન્મુખ વાત નાખી અને તેનો નિકાલ એવી રીતે આપ્યો કે “ રંગરાયે પોતાની સ્ત્રીને રાતને સમે લઈ લઈને કાઢી મૂકી તેના દંડ તરીકે તે બસેને એક રૂપીઆ આપે અને અસુયાવતી તથા તેની છોકરી રમાને માસિક વીસ રૂપીઆ ખોરાક

પોશાકીના આપે, જે એમાંની એક પણ સરતનો ઇન્કાર કરે તો એ ન્યાત બહાર, અને જ્યારે ન્યાતમાં મળવા આવે ત્યારે પાંચસોને એક રૂપીઓ દંડ આપે. ”

સર્વે આગેવાનોએ એકે મતે પ્રપંચરાયની દરખાસ્ત મંજૂર કરી અને પંચના દરારની જાણ થવા પંચના કોટવાલને રંગરાયને ત્યાં અને આખી ન્યાતમાં સંદેશો-દુવાઈ ફેરવવા મોકલ્યા.

પ્રપંચરાય આટલાથી તૃપ્ત ન થયો. તેણે ધામે રહીને હુંપદરાયને કહ્યું “ જે બાઈ અમે હજી એક બાળુ તપાસી રંગરાયને યોગ્ય શિક્ષા ફરમાવી, પણ બાળુ બાળુ તપાસતાં તેમાં તારો મોટામાં મોટો ગુનોહ માલમ પડે છે. તે એક આબરુદાર માણસનું ઘર ભંગાવવામાં પુષ્ટિ આપી છે. છોકરીના સ્નેહીઓની ફરજ છે કે તે પોતાને સાસરેથી લઢી વઢીને આવી હોય તે વખતે તો તેને તરતજ સાસરે પહોંચતી કરવી જોઈએ. એમ નહિ કરવામાં આવે તો છોકરી પોતાને સાસરે હંમેશ લડતી થાય, અને જરા આડું પડે કે પોતાના પિતાને ત્યાં આવીને ભરાય. આવી રીતે થાય તો ન્યાતનાં ઘર કેમ મંડાય ? માટે હુંપદરાય તમે રંગરાયનું ઘર ભંગાવવામાં મદદગાર થયા માટે તમે પણ શિક્ષાને પાત્ર છો. બોલો શું કહો છો ? ”

આ વખતે હુંપદરાયનું હુંપદ ગળી ગયું હતું. તે વિચાર શૂન્ય બની ગયો હતો. તેની અંતરની ‘હાય’ નિશ્વાસ ભેગી બહાર પડતી હતી. પરંતુ સંજ્ઞાડ સપડાયો હતો. તેણે બે હાથ જોડી કહ્યું “ તમારી દૃષ્ટિએ જે ન્યાય થતો હોય તે ખરો. તમે કંઈ મારા અહિત કર્તા છો ? પરંતુ ભીંત જોઈને મુકંડી મારજો. તમારો ગુણ નહિ ભૂલીશ. ”

પ્રપંચરાય મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે દાવમાં સપડાએલો ક્યાં જવાનો છે. મારો જીવનગાળો આવા ગુનેહગારો ઉપરજ છે. પંચના એવા આસામીઓ તો મારા વજ્ર છે. લાગમાં આવેલાને

છોડું ત્યારે મારા પગપર હુંજ કુવાડો મારું એમજ થાય ને ? હુંજ મૂર્ખ ગણાઉંને ? માટે આ સોનાની ચલ્લી હાથમાં આવી છે. એને કેમ ઉડવા દઉં. એમ નિશ્ચય કરી બોલ્યો “ હુંપદરાય હું કંઈ તમારો શત્રુ નથી પણ ન્યાયને ખાતર તમારો ઓછામાં ઓછો એકસોને એક રૂપીઆનો દંડ કરું છું.” બીજા તેની હામાં હા મેળવનારા આગેવાનોએ પણ તેને પુષ્ટિ આપી. પછી સૌ પોતા-પોતાને ઘેર વિદાય થયા.

હુંપદરાયને કંઈ એવું પડે નહિ ! તે પ્રપંચરાયને એકાંતમાં બોલ્યો, અને કહ્યું તમને પાંચપચાસ રૂપીઆ જોઈએ તો લો. પણ એક પાછતો દંડ કરશો તો મારી આખરે પાણી ફરી વળશે. મારી સાત પેઢીમાં કોઈને દંડ થયો નથી અને મને થાય તે મરજી કરતાં અધિક દુઃખદ લાગે. માટે મારી સામે નહિ તો મારા આપદાદાની સામે જોઈ દંડનું નામ નહિ કાઢો.”

પ્રપંચરાયે હાથકે મોઢે કહ્યું “વાર તો પચાસ રૂપીઆ આમ મૂકી દે. બાકીના એકાવન માંડી વાળું છું. જા. કોઈને એ વાત નહિ ફરવાની શરતે તને દંડમાંથી મુક્ત કરું છું.”

હુંપદરાયે તેજ વખતે પચાસ રૂપીઆ ગણી આપ્યા અને પચાસ રૂપીઆનો લાભ થયો તથા દંડેલમાં તેનું નામ નહિ ગણાયું જાણી પ્રપંચરાયને નમસ્કાર કરી ચાલતો થયો.

પંચની આવી અનેક ભાંજઘડ એ આપખુદ સત્તાધારી પ્રપંચરાય કરતો અને બંને પક્ષમાંથી દલાવાય તેટલા રૂપીઆ કદાવતો. આમાં તે તેની ન્યાયપરાયણતા માનતો. કેટલીકવાર તો ન્યાતનો સુપ્ત વિધિ-નિષેધ, ઉભય પક્ષને આંગળી કરી કરીને જાગૃત કરતો અને તેમાંથી પોતે ધીકણાં કરતો.

આવી આપખુદી સત્તા, આવો એક હથ્થુ કારભાર, ન્યાયને નામે સમ્રાજ્ય ભોગવતો અન્યાય, અશિક્ષિત વર્ગમાં ઘણું અંશે જોવામાં આવે છે. તેમને ખબર નથી હોતી કે દરેક વ્યક્તિ આખી પંચનું

અંગ છે માટે ન્યાતના દરેક ઝણડામાં પોતે પણ ન્યાય આપવા બંધાએલ છે, દરેક કાર્યમાં અભિપ્રાય આપવા અધિકારી છે. ન્યાતના ઉછરતા યુવકે પંચના કાર્યમાં સત્યાસત્યનું તોલન કરી અભિપ્રાય આપવાનો છે. તેમને તો પંચના પ્રસંગોમાં વૃદ્ધો કરતાંએ વિશેષ માથું મારવાની જરૂર છે; કારણ કે તેમણે ભવિષ્યમાં વૃદ્ધોની જગા સાચવવાની છે. વૃદ્ધ કારભારીઓની પણ ફરજ છે કે તેમણે નવા યુવકોને પોતાના યોગ્ય અભિપ્રાય આપવાની છૂટ મૂકવી જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ તેમને એવા કાર્યમાં રસ લેતા કરવાને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ, તેમને ન્યાતની બાબતોનો અભ્યાસ કરતાં શીખવવું જોઈએ. મુંચવણી-આ પ્રશ્નો વૃદ્ધોથી ન ઉઠેલાય તે કદાચ યુવકો પણ સહજે ઉઠેલી શકે; કારણ કે ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુર્ણાષુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ ।

પ્રકરણ પંદરમું.

પલાયન.

તારલિકાનો તારા પ્રતિ રોજનો કંકાસ ચાલુ હતો. સુપાત્ર

તારા તે સર્વે સહન કરતી હતી. તારલિકા એવો વહેમ ખાઇ બેઠી હતી કે તારાનાં પગલાંથીજ મારા પતિ મરણ પામ્યા. તેથી તે તારાને દૃષ્ટિ આપવામાં કંઈ પણ ન્યૂનતા રાખતી નહોતી છતાં તારા ધૈર્ય ! ધારી, દુઃખ ખમતી હતી. તેમાં વળી અધૂરામાં પૂરી પોતાની સાવકી માતા અસુયાવતી પિતાથી લઢી જતી રહ્યાની તેમજ ત્યાંની પંચે પિતાપર અન્યાય કરવાની વાત જાણી, પિતાને આવી દુર્દશામાં સપડાએલા સાંભળ્યા ત્યારથી તારાની આંખનાં આંસુ સૂકાતાં નહોતાં, પણ શું કરે પરવશ હતી—ના ઇલાજ હતી. મદનરાય જે કે પત્નીપ્રેમી નહોતો છતાં તેની માતાની અન્યાયજનક આપત્તિ તારાપર ગુજરતી જોઈ તે પણ કંટાળ્યો હતો. તેના પિતા વિલાસચંદ્રે આપેલી શીખામણુ તેના તામસ ભરેલા મગજમાં ન સચવાઈ. તેની પ્રકૃત ઉદ્ધત હોવાથી તે સહન નહિ કરાઈ. વળી શોભના પોતાના બાઈ મદનરાયે આણેલી બંગડી પહેરવા આતુર થઈ રહી હતી, તારલિકા મુંબઈથી આણેલો વીસ તોલાનો ચંદનહાર જોવા અધીરી બની ગઈ હતી. બંને માદીકરી મદનરાયને દિવસમાં પચ્ચીસ વાર ટોકતી હતી. અને સવેળા મુંબઈ જઈ ટૂંકની ચાવી લાવવા કહેતી હતી. તે પ્રમાણે આજે પણ રાત પડી અને શાંતિ વરસવા લાગી કે તારલિકાએ શાંતિ સામે યુદ્ધ આરંભ્યું અને અશાંતિ કરવા માંડી. તારલિકાએ પ્રથમ તારાની કુથલી કરી કરીને મદનરાયને સંતાપ્યો. પછી પોતાનો ચંદનહાર અને શોભનાની બંગડીની વાત કાઢી પૂરો ઉઠાવ્યો.

મદનરાયની વૃત્તિ હવે બદલાએલી જણાઈ. તે પૂર્વવત્ પોતાના સ્વભાવપર ગયો, પણ વખત વિચારી ગયો. તેણે બોલી બગાડ્યું નહિ. તેણે ધીમે રહીને મીઠા વચનમાં કહ્યું “ માણ ! મારી પત્નીથી હું અને તમેજને દંટાળી ગએલાં છીએ. વળી તમારી પેડે મને પણ એનાં પગલાં હિનભાગી જણાય છે, માટે એમ કરો અને થોડા મહીના એના બાપને ઘેર મોકલો. એચાર મહીના જે દુઃખ ગયું તે એણું. હું કાલે સવારે મુંબઈ જઈ છું તો સાથે સાથે મૂકતો આવીશ. એવી નઠારાં પગલાંની આપણા ઘરમાં ન જોઈએ; પરંતુ એને ધરેણાં ગાંઠાં ધાડ્યા સિવાય મોકલવી એ આપણા ઘરને લજ્જાસ્પદ લાગે, મારી માસિક સવાસો રૂપીઆની કમાઈપર પાણી ફેરવાય, માટે લાવો એનાં જે ધરેણાં હોય તે કાઢી આપો.

તારલિકાને દાગીના આપવાની દૃષ્ટિ તો નહોતી પણ પોતાના છોકરાને મોટાઈની ખાતર માનમાં ફૂલી જઈ જણુસે કાઢી આપી. મદનરાયે વહાણું વાયા પહેલાં ઉપડી જવાનું નક્કી કરી, પોતાની કંથ-બોક્ષ, ટ્રંક વગેરે પોતાની આણેલી તેમજ કેટલીક ધરની ઉપયોગી વસ્તુઓ તારલિકાના જાણવામાં ન આવે એવી રીતે સંતાડી. તેણે વાટખરચ તથા મુંબઈના ખરચ બદલ પોતાની માતા પાસેથી રૂપીઆ પચાસ લીધા. રાતના સૌ સૂતાં, પણ મદનરાયને ઉંઘ આવે નહિ. પોતાના સુવાના ઓરડામાંથી મીણબત્તી સળગાવી તારલિકાની પથારી નીચે મૂકેલો કુંચાનો ઝુમખો લીધો તેની મદદથી પેટારો ઉઘાડ્યો અને તમામ દાગીના તથા રોકડ સિલક લઈ પોટલી બાંધી. પછી તે ધીમે રહી ટ્રંકમાં મૂકી; અને પોતાના ઓરડામાં આવીને સૂતો. તે પથારીમાં પડ્યો પડ્યો ક્યાં ક્યાં જવું અને ત્યાં શું કરવું તેનો મનમાં ક્રમ ગોઠવતો હતો. મદનરાયના મનમાં અચાનક આનંદને બદલે ચિંતા ઉત્પન્ન થએલી જણાઈ. તે ખિન્ન મુખે પોતાની બોલીમાંના પલંગપર પડ્યો હતો. બારીમાંથી શીતલ વાયુની લહરી, વાડામાં હોલેલા ફુલઝાડની અને કુસુમલતાની સુગંધ લઈ આવતી હતી, તે લહરીથી પણ મદનરાયના હૃદયમાંની ખિન્નતા ખસતી નહોતી !

થોડી વાર પછી તારા ત્યાં આપી. મદનરાયના મોઢામાંથી એક શબ્દ પણ કુટતો નહોતો. વચ્ચે વચ્ચે તે માત્ર દીર્ઘ મુસ્કાર નાખતો હતો.

તે જોઈ તારાને મોઢું આશ્ચર્ય લાગ્યું; કારણ કે મદનરાયને આવી સ્થિતિમાં તેણે કદી પણ જોયો નહોતો. તેની પાસે જઈ તેણે મૃદુ સ્વરે પૂછ્યું “ આજે એવો તે કયો વિચાર આલ્યો છે કે જે તમારું અંતઃકરણ બાળી રહ્યો છે ? ”

એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી મદનરાય બોલ્યો “ વિચાર ? અનેક દુઃખની વાતો બદલ મારા વિચાર ચાલી રહ્યો છે ” !

પોતાના પ્રિય પતિના મનને એવા દુઃખ દેનારા વિચાર કયા છે તે જાણી લેવાની તે તારાને ચટપટી લાગી. થોડા સમય પછી તેણે પૂછ્યું “ આપના મનને એવું તે કયું દુઃખ થાય છે ? ”

પત્નીના મુખચંદ્ર તરફ જોઈ મદનરાય બોલ્યો “ તે જાણશે તો તને ઘણું દુઃખ થશે, અને મારા પરનો વારો પ્રેમ અને તારી તમામ ભક્તિ એક ક્ષણમાં નાશ પામશે. ”

તારા ગંભીરતાથી બોલી “ પતિ પરથી પત્નીની ભક્તિ અને પ્રેમ કદી નાશ પામતાં હશે કે ? તે સદા સર્વદા, ગમે તેવી અવસ્થામાં કાયમજ રહેવાનાં. ”

તારાના મુખ તરફ મદનરાય અનિમિષ નેત્રે જોઈ રહ્યો. શીતલ વાયુલહરીથી તારાના મૃદુ કેશ થોડા થોડા હાલતા હતા. તેના નેત્રદ્વયમાં એકલી સરલતા ભરાઈ હતી.

થોડીવારે જાગૃત થયા જેવું કરી મદનરાયે કહ્યું “ સરલા, હું અધમાધમ છું. મેં પાપીએ તમને સર્વેને છેતર્યાં છે. ”

વિચારી તારાને પતિના આ ભાષણનો કંઈજ અર્થ સમજાય નહ. તે ગભરાઈ જઈ મદનરાયના મુખ તરફજ જોઈ રહી.

મદનરાય થોડીવારે બોલ્યો “તું આવી વ્યાકુલ થઈ ગઈ તે ઠીક છે. હું હવે તને ખરેખરી વાત કહી નાંખું છું. કલકતામાં મારી નોકરીએ નથી અને મારો સવાસો રૂપીઆનો પગાર પણ નથી.”

આશ્ચર્યચકિત થઈ તારાએ પૂછ્યું “તો પછી તમારી નોકરી ક્યાં છે ?”

“કોઈ ઠેકાણે નથી ! સુરતમાં એક વણિક શેઠને ત્યાં મારી નોકરી હતી; પરંતુ ત્યાં તેમની સાથે નહિ બનવાથી નોકરી છોડી દીધી છે. ત્યાંનો એક ધનંજય નામે શ્રીમંત શેઠ મુંબઈમાં શેરસદામાં સાફ કમાયો છે. તેણે મને મુંબઈ બોલાવ્યો છે. તે મને શેરસદામાં દાખલ કરી જરૂર આશ્રય આપશે. ત્યાં ખાવાપીવાની મને અડચણ પડે નહિ માટે હું તને અહીં બોલાવવાજ આવ્યો હતો. માતાને ચંદનહાર અને શોભનાને સોનાની ખંગડીની લાલચ આપી મોટાઈ બતાવી, ગામમાં મોટી મોટી વાતો કરી અને મોટો પગાર બતાવી પોકળ નામના મેળવી, પણ જુદાણું કેટલી મુદત નભે ! હવે વધુ દિવસ રહેવામાં સાર નથી. આખરેજેર અહીંથી ઉપડી જવામાંજ બાંધી મુઠ્ઠી રહે એમ છે. તેથીજ મેં સવારમાં જવાનો વિચાર અચાનક કરી નાંખ્યો છે. વળી તને તારે પીયેર પહેંચાડવાની યુક્તિ નહિ અડાવી હોત તો મારી મા તારા દાગીના તને નહિ આપત અને મારી સાથે મોકલત પણ નહિ.”

ટુંક સમય પૂર્વે “પતિ પરથી પત્નીની ભક્તિ અને પ્રેમ કદી નાશ પામતાં હશે કે ?” એવો પોતાના મનની અગાધ સરલતાને લીધે અને પતિ પરના અગાધ વિશ્વાસને લીધે તારાએ પતિને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો; પરંતુ અરુણોદય થતાં નિશા દેવીનો અંધકાર ક્યાંનો ક્યાં પલાયન કરી જાય છે તે પ્રમાણે મદનરાયે પોતાનું અંતઃકરણ ખુલ્લું કરી પોતાનું ખરૂં ઝોળખાણ કરી આખ્યાથી તારાની ગાઢ પતિભક્તિ અને પતિ પ્રેમ બંને ક્યાં લોપ પામ્યાં તે બિચારીના ધ્યાનમાં પણ નહોતું ! મદનરાયના પ્રકૃત પરિચયથી તારાના કોમલ અંતઃકરણમાં જળરદસ્ત ધક્કો લાગ્યો, ઊભ ઉપડતી અંધ પડી, તેની આંખમાં અશ્રુબિંદુ આવીને બિંમાં રહ્યાં.

પત્નીના સ્કંધસ્થલ પર પોતાના બંને હાથ મૂકી મદનરાય ભગ્ન હૃદયે બોલ્યો “હવે મારી આગર તારા હાથમાં છે.”

તારાના કોમલ હૃદયોંગણમાં અનેક તર્કવિતર્કનાં સ્વસ્તિક પૂરાયાં. તેને પોતાનું ભવિષ્ય દુઃખદારક જણાયું; છતાં તેણે પતિને દિલાસો દેતાં કહ્યું “ગભરાઓ છો શું કામ, હું તમારી વાત પ્રાણાંતે પણ કોઈને નહિ કહીશ. હું તમારા દુઃખની ભાગીદાર બનીશ.”

તારાના આ શબ્દો મધુસૂદનના ક્ષુબ્ધ હૃદય પર અમૃત વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. કંટકપૂર્ણ વનમાં તેને મધુર અને મુંદર ફળ જણાવા લાગ્યાં. આ સૌખ્યના વિચારથી તેના હૃદયમાં શાંતિ પ્રસરી અને તેથી તેને મીઠી ઉંઘ આવી.

તારાને માત્ર ઉંઘ આવતી નહોતી. તેને ઘડીમાં પોતાના દુઃખી પિતાના વિચાર આવતા, ઘડીમાં તેને મધુસૂદન સાંભરી આવતો; પરંતુ મુંબઈ જવાથી તેનો મધુસૂદન મગથો એમ જાણી ઘડી ભર દુઃખના ઉભરાને સમાવતી હતી. પોતાના મનને પોતેજ દિલાસો આપતી હતી. તેણે બારથી ત્રણ વાગ્યા ત્યાં સુધી દરેક કલાકના ટકોરા સાંભળ્યા, છેવટે ઉડાણમાંથી કુકડાનો અવાજ સંભળાયો એટલે ચાર વાગ્યાનો સુમાર થયો જાણી તેણે મદનરાયને જાગૃત કર્યો.

મદનરાય અને તારા, તારલિકાને પગે પડી ઘરની બહાર નીકળ્યાં. તે વખતે આશુ ચંદ્રચંદ્રું છટકી રહ્યું હતું. ચંદ્રમા અસ્તાચળ પર જવાને ઉતાવળે પગલે ચાલી રહ્યા હતા. જેમ ચંદ્રની ગતિ જોઈ વિશાખા નક્ષત્રની તારલી અનુસરતી હતી તેમ તારા મદનરાયની પૂઠે પૂઠે માથે ટૂંક અને કાખમાં નાનું પોટલું લઈ ચાલતી હતી. મદનરાયે કેશ-બાંધ ઉપાડી હતી. ગામ વટાવ્યા બાદ મદનરાયે કેશ-બાંધ નીચે મૂકી તેને ઉઘાડી અને તેમાં પથરા ભરેલા હતા, તે કાઢીને ફેંકી દીધા.

તારાએ પૂછ્યું “આ શું ?”

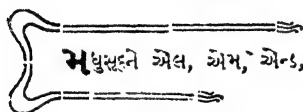
મદનરાય બોલ્યો “મેં જણુસો, રૂપીઆ તથા કિંમતી સમાન આમાં ભરેલાં છે તેનું વજન ખતાવવા આ પ્રપંચ રચ્યો હતો.”

તારા તો દિડમૂઢજ બની ગઈ, અને એકપણ અક્ષર બોલ્યા સિવાય મદનરાયની પાછળ ચાલવા લાગી. મધુસૂદને તેની સાવકી માતા અસૂયાવતીના સંબંધમાં તારા આગળ ઉચ્ચારેલો શ્લોકાર્થ “સ્વભાવો મૂર્ધ્નિ વર્તેતે !!” યાદ આવ્યો, અને તે પોતાના પતિના સંબંધમાં પણ બંધ બેસતો જણાયો. તે પગલે પગલે પ્રભુને સંભારતી હતી, અને પોતાના પતિનું શ્રેય ધૃષ્ટી હતી.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

અણુધાયો મેળાપ.

મધુસૂદને એલ, એમ, એન્ડ, એસની પરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ

થઈ પોતાનું સ્વતંત્ર દવાખાનું અમદાવાદમાં ઉઘાડ્યું હતું. તે પહેલાં પોતાના આશ્રયદાતા વિનીતરાયને પોતાનો વિચાર જણાવવા ગયો હતો, ત્યારે વિનીતરાયે તેને મુંબઈમાંજ દવાખાનું કાઢવાની સલાહ આપી હતી, પણ મધુસૂદને અમદાવાદ દવાખાનું કાઢવામાં અનેક લાભ જણાવ્યા તેથી વિનીતરાયે પોતાનો આગ્રહ છોડ્યો હતો, તેને મુંબઈમાં દવાખાનું કાઢતાં માત્ર એકજ પણ જર્જરદસ્ત અડચણ જણાતી હતી. તે એકે-જ્યારે તે મુંબઈ મેડીકલ હોસ્ટેલમાં રહેતો હતો ત્યારે કાંતા તેના ઉપર વારંવાર ખાનગી પત્રો લખતી તેમજ ફરવા જવાને મિથે તેને મેડીકલ હોસ્ટેલ રૂમમાં મળવા આવતી તે તેને ખીલકુલ ગમતું નહિ; છતાં કાન્તાના ઉપકારને લીધે તેનાથી તેનું અપમાન કરી શકાતું નહિ. તેને આ બાબતની બચંકર શંકા હતી કે મુંબઈમાં રહેવાથી કોઈ દિવસ કલંક ચઢશે.

કાન્તા પોતાની પ્રત્યેક યુક્તિપ્રયુક્તિમાં છેવટે નાસીપાસ થઈ હતી અને તેના આઘાત તેના હૃદય પર થયો હતો, આથી તે દિનપ્રતિદિન ગળાતી ચાલી અને વ્યાધિગ્રસ્ત થતી ચાલી.

મધુસૂદને અમદાવાદમાં ટુંક સમયમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી. પૈસાનો પ્રવાહ પણ દિનપ્રતિદિન મોટો થતો ચાલ્યો. તેને હવે ધન-વિષયક સુખ મળ્યું પણ તેને પોતાના આત્મસ્નેહીઓનું દુઃખ હતું. પિતાશ્રી શી સ્થિતિમાં હશે ? ભાગિની શું કરતી હશે ? પત્ની મનોરમાએ પણ યૌવન પ્રાપ્ત કર્યું હશે ? પણ તેનો પત્નો ક્યાં હશે ? આ પ્રશ્નોનો કોઈ તેને ઉત્તર આપે તેમ ન હતું ! વળી કાન્તાનું દુઃખ તો ઉજીળ હતું !

અમદાવાદમાં પ્રેક્ટિસ કરતાં આસરે એક વર્ષ થયું હશે. એટલામાં એક રાત્રે તેના જીવલગ મિત્ર શ્રીધરે બહારથી ફરી આવીને કહ્યું “ મધુસૂદન તમારે માટે હું એક કેશ લાવ્યો છું, જે તે સારો કરશે તો તમને થોડો ફાયદો થાય એમ છે. તે કેશ શ્રીમંતના ઘરનો છે. તમને મેળવી આપવા માટે મેં તે ગૃહસ્થને વચન પણ આપ્યું છે. ”

મધુસૂદને સ્મિતપૂર્વક કહ્યું “ તમે નહિ મેળવી આપત ને તે ગૃહસ્થ અહીં આવત તો હું તેને ઔષધ નહિ આપત ? ”

“તે રમેશચંદ્ર મોટા વકીલ છે, એટલે કદાચ નહિ આવે. જતાં ધારો કે તે આવે; કારણ કે “ દર્દી ને ગરજ સરખા ”, પણ તેમાં તમારો ફીનું નુકસાન થાય, તે અહીં આવે ત્યારે તો દવાનાજ પૈસા આપે, કંઈ વિઝિટનો ચાર્જ ચઢવાનો હતો ? વળી મોટાનું ઘર, અને મોટાનો મંદિરાલ એમાં જોણે હાથ નાખ્યો તે નીકળેજ નહિ.”

બીજે દિવસે સવારે શ્રીધર સાથે મધુસૂદન ભદ્રમાંના એક પ્રશસ્ત હુદ્યાનમાં સારો રોનકદાર બંગલો હતો, તે તરફ આંગળી કરી શ્રીધર બોલ્યો “આ બંગલો તે વકીલ સાહેબનો છે. એમનાજ ઘરનો કેસ છે.”

દરવાજામાંથી અંદર પ્રવેશ કરતાંજ શ્રીધરે એક નોકરને કહ્યું. “જા, વકીલ સાહેબને ટાકર આપ્યાની વર્દી આપી આવ.”

થોડીવારમાં વકીલ સાહેબ અંદરથી બહાર આવ્યા. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે તેમનો આદર સત્કાર કરી, પાસેના મોટા દિવાનખાનામાં બેસવાનું કહી, મધુસૂદનને કહ્યું “ ચાલો આપણે માળ પર જઈએ. ”

વકીલ સાહેબ અને મધુસૂદન માળ પર ગયા.

એક શણગારેલી ઝોરડો પાસે જઈ વકીલ સાહેબે “મનોરમા!” કહી હાંક પાડી “ અંદર આવો મોટાભાઈ ” બોલીમાંથી ક્ષીણ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો. અંદર દાખલ થતાં એક સુંદર પલંગ પર પાથરેલા શુભ્ર પાથરણા ઉપર એક રંગુ યુવતી પડેલી જોઈ. તેને જોતાંજ તે લાંબી મુદતથી હ્રોગથી પીડાતી હોવી જોઈએ, એવી મધુસૂદનને શંકા થઈ. તેના દેહ અસ્થિપિંજરમય થયો હતો. તેના મુખપરતું તેજ ઉડી જઈ પિળાશ મારતું હતું, શરીરમાં રક્તનો છાંટો જણાતો નહતો. એક નોકરે પલંગ પાસે બે ખુરસી આણી મૂકી. તે પર તે બંને બેઠા. મનોરમાનો હાથ પકડી વકીલ સાહેબ બોલ્યા “ તને જે કંઈ થતું હોય તે સર્વે એને મન મોકળું કરીને કહે. ”

અત્યાર સુધી તે તરુણીએ મધુસૂદન સામે જોયું નહતું; પરંતુ પોતાના ભાઈના બાપણ પછી તેણે તેની દૃષ્ટિ મધુસૂદન તરફ વાળી, અનેની દૃષ્ટિ એક થતાંજ મનોરમાના અંગ પર પ્રસ્વેદ છૂટ્યા જેવું જણાયું. તરતજ તેણે પોતાનાં નેત્રો મં.ચ્યાં. મધુસૂદન વિસ્મિત થઈ તેના તરફ જોવા લાગ્યો, ત્યારે તેની અંગવદિ કંપિત થતી તેના જોવામાં આવી. મનોરમાના હૃદયના ધબકારા ત્વરિત ગતિએ થતા હતા. આવી સ્થિતિ જોઈ વકીલ સાહેબ ગભરાઈ મનોરમાને કહેવા લાગ્યા, “ મનોરમા! બેન મનોરમા! ”

થોડીવાર પછી મનોરમા સાવધ થઈ.

મધુસૂદને વકીલ સાહેબને પૂછ્યું “એમની આવી સ્થિતિ થવાને કેટલા દિવસ થયા ? ”

“લગભગ વર્ષ થવા આવ્યું. મારા પિતાનો એના પર પુષ્કળ પ્રેમ હતો. તે મરણ પામ્યા પછી એની આવી સ્થિતિ થઈ. મુખ્યમંત્રી મોટા મોટા ડાક્ટરોએ એને જોઈ-તપાસી પણ એના રોગ પર કોઈનું જ આપણ ઉપયોગી થયું નહિ; હમણાં મેં ઘણા ખર્ચે મેંદે તમારી કીર્તિ સાંભળી તેથી શ્રીધરને મળી તમને જોલાવ્યા. હવે મારી બેનનો તમામ જીવનનો હું તમને સોંપું છું. એને માટે થાય તેટલો ખર્ચ કરવાને હું તૈયાર છું ! ”

મધુસૂદન જોલ્યો. “મારે હાથે બનશે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ. પછી પ્રજાની મરજી. મનુષ્યના હાથમાં શું છે ? ” એમ કહી દવા આપી નીચે ઉતર્યો અને શ્રીધર સાથે રસ્તે પડ્યો.

રસ્તા પર આવ્યા પછી શ્રીધરે પૂછ્યું “કેમ મધુસૂદન, તમને કેમ કેવો જણાય છે ? ”

“બીજી રાખવાનું કંઈજ કારણ નથી, એમ મને લાગે છે. તેની પ્રકૃતિ સુધરશે, પણ હળવે હળવે. વકીલ સાહેબની પોતાની બેન પર ઘણી મમતા જણાય છે. ઘણોજ સારો માણસ જણાય છે. ” એમ કહી તરત તેણે શ્રીધરને પૂછ્યું “બાપ શ્રીધર મનોરમાના હજી લગ્ન થયેલાં જણાતાં નથી, ખરું કે ? તને કેમ લાગે છે ? ”

શ્રીધર હસીને જોલ્યો. “કેમ ? તમને લોકોની છોકરીઓનાં લગ્નની આટલી બારીક ચોક્કસાઈ શું કરવા જોઈએ ? સંભાળજો બાપ ! નહિ તો છેવટે દવા કરવા આવી:-”

આગળના શબ્દો તેને જોલવા ન દેતાં “બંને હાથે મધુસૂદન શ્રીધરનું મોં દાખ્યું.”

મધુસૂદનની ચિકિત્સાનું રજા કહો કે ગૃહસ્થા પલટાઈ તેનું રજા કહો પણ તે દિવસથી મનોરમાની પ્રકૃતિ સપાટાબંધ સુધરતી ચાલી. તેની માંદગીમાં મધુસૂદન પ્રથમ, દિવસમાં બેવાર તેને જોવા જતો હતો. વારંવાર જવા આવવાથી મધુસૂદન અને વકીલ સાહેબનો ઘણો જ પરિચય થઈ ગયો. વકીલ સાહેબ અત્યંત ખુદશા દીક્ષના અને

શુદ્ધ અંતઃકરણના બધા ગૃહસ્થ જણાયા. મનોરમા પણ તેના સ્વ-ભાવને અનુરૂપજ હતી. તે સુશિક્ષિત હોઈ સહાયી અને મધુર બાળણ કરનારી હતી. તેના સહવાસથી મધુસૂદનેનો સમય આનંદમાં જતો હતો.

એક દિવસ શ્રીધરની હંગામી બદલીનો હુકમ આવ્યો તેને એક મહિનો જઈ આવવાનું હતું; તેથી તે અને મધુસૂદન, રમેશ વકીલને મળવા ગયા. રમેશે વાત પર વાત નીકળતાં પોતાની વાત કાઢી.

“મારી જીવનરૂપી રંગભૂમિ પર એકવાર એક ચમત્કારિક પ્રદ-સનનો પ્રયોગ થયો.

એલ, એલ, બી, ની પરીક્ષામાં પાસ થઈ મેં પહેલોજ કાર્ય-ક્રમ શરૂ કર્યો. રીઝીરોડ પરની એક જુની પદ્ધતિની બાંધેલી બબ્બે ધમારતને બીજો માળે મેં મારી ઓફીસ કાઢી, અને તે શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કરી ભપકાદાર બનાવી. રસ્તા પર પડતી બારીના નીચલા ભાગમાં પિત્તળના અક્ષરો જરેલું સુશોભિત પાટોડે લટકાવ્યું; પરંતુ આ સર્વ ભપકાનું પરિણામ વંત્યાક પારખું અશીલ પર થયું હોય એવું મને જણાયું નહિ. ઓફિસ કાઢવાને છ મહિના થયા તો પણ મને એક પાઇની સુધ્ધાં પ્રાપ્તિ થઈ ન હતી.—વિશેષ તો શું—એક પણ અશીલે મારી ઓફિસમાં પગ મૂકી માત્ર દાઢમાં સુધ્ધાં જોયા ન હતા!

મારા એક મિત્ર સુપ્રસિદ્ધ વકીલ હતા. મારું ઘર તેના રસ્તા પરજ હોવાથી, તે કોર્ટમાં જતી વખતે પોતાની ગાડીમાં મને દર-રોજ લઈ જવાની મહેરબાની કરતા હતા. કોર્ટમાં ગયા પછી આ ચેંબરમાંથી પેલી ચેંબરમાં માત્ર મધ્યાહ્ન પર્વત કાળ વ્યતીત કરવા આવ જ કરતો હતો! પછી પદરના પંસા ખરચી હોટલમાં ટિશિન હડાવી કલાક બે કલાક ત્યાંની લાયબ્રેરીમાં બેસી ચાર સાઠાચારને સુમારે શુષ્ક મુખે ખાલી ખીસા સાથે ઘેર આવતો.

મેં જ્યારે એલ, એલ, બી.ની પરીક્ષામાં પાસ થવાનું વાંચ્યું હતું ત્યારે મારો આનંદ ગગનમાં પણ માતો ન હતો! તે દિવસે

મને લાગ્યું કે લક્ષ્મી દેવીના અનંત ભંડારની કુંચી આજથી મારા એકલાના તાબામાં આવી, ! હવે એ ભંડાર પર મારા સિવાય અન્ય કોઈનો પણ અધિકાર રહેનાર નથી ! પરંતુ અમદાવાદ આવી કાર્યાલય ઉઘાડ્યા બાદ કલ્પનાકાશમાં અને સત્ય કાર્યક્ષેત્રમાં આકાશ પાતાળનું અંતર છે, એ સિદ્ધાંતનો મને પારિપક્વ પ્રત્યય આવ્યો.

તે સમયની મારી દુઃખદ સ્થિતિનું વર્ણન આ કરતાં અધિક કરવું ઇષ્ટ નથી; કારણ કે તેથી મારા જેવા અનેક ‘બ્રીફેસ’ વકીલ-એસિસ્ટન્ટની “ હુંગર દૂરથી રળિયામણા ” જેવી જણાતી સ્થિતિના અમતું ભોપાણું ફૂટે એમ છે. આ પ્રચંડ વકીલસમૂહનું પોકળ જોઈ શકું, તો તે બિચારાઓના મનને ઘણુંજ માહું લાગે ! અન્યને માહું લગાડવું એ મોહું પાતક છે; માટે એ પાપ માથે વહોરવાને હું તૈયાર થતો નથી “ કન્ટકે નૈવ ક્ષુટકમ્ ” અથવા ‘કુહાડીનો હાથો’ થવાનો દોષ લેવા હિંમત કરતો નથી; પરંતુ એટલું તો કહેવાની મને આવશ્યકતા જણાય છે કે વકીલની દીકરી મેળવતાંની સાથે મેં હેટ, કોટ, ખૂટ, નેકટાઇ કોલર વગેરે જે ઉપાધિ સ્વીકારી હતી; તેથી મારી દુઃસ્થિતિ અધિકજ દુઃસહ થઈ હતી ! નિર્દય હૃદયે તેનો ત્યાગ કરવાની એકવાર ‘નોટીસ’ પણ આપી હતી; શ્વશુરના પૈસાથી અભ્યાસ કરી પરીક્ષાઓમાંથી ઉત્તીર્ણ થયો, એટલાર પોપાકની પુરેપુરી હોંસ ફેડી; પરંતુ હવે તેમના પૈસા પર નિભાવ કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. ગુજરાત જેવા ઉજ્જ્વલ કટિબંધના મુલકમાં શર્ટ અને ગળાપરનો કોલર એક દિવસ કરતાં અધિક સમય સુધી સ્વચ્છ રાખવા શક્ય છે ? વાર, અમે જો કપડાં દરરોજ સ્વચ્છ ન રાખીએ તો અમે ‘સાહેબ’ લોકમાં અને ધાંચકો જોલામાં અંતર શું ? પોશાક સ્વચ્છ રાખવાને ‘વોશિંગ કંપની’ ની બંડી બીલબુકના નાણાં ભરવાં પડતાં. વળી વારંવાર ધોવડાવી ધોવડાવી દાટનારા કપડાંને સ્થાને કપાટમાં પુનઃ પુનઃ ભરતી કરવા પૈસાની તંગી પડતી. તેની ભરતી કરવાને પૈસા આણવા ક્યાંથી ! જો વકીલાતના શિક્ષણ ઉપરાંત, આવો લઘુ ખર્ચ, પૈસા સિવાય કેવી રીતે નિભાવવો

તે સંબંધી પણ શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરી હોત તો મારા જેવા અસંખ્ય વકીલોને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડત, એમ મને તે વેળા લાગ્યું હતું.

આ પ્રમાણે મારો 'શૂન્ય લખિંધ'નો આયુઃક્રમ ચાલુ હતો, તે વેળા એક 'અશ્રુત પૂર્વ' વાત બની, કેટલેક દિવસે લક્ષ્મીની સુપ્રસન્ન દૃષ્ટિ મારા તરફ વળી એમ મને લાગ્યું, અને અચર્જનીય આનંદ થયો. તે દિવસે સવારમાં મારા વકીલ મિત્રનો નોકર, એક ચિટ્ઠી લઈ આવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે "ગોમતીપુરના દેસાઈમાઈ જેરામાઈનો કોર્ટમાં મુકદ્દમો છે. પરંતુ મને હાલ બીલકુલ ધૂરસદ નથી, માટે મેં તે કેસ તમારા તરફ મોકલી આપ્યો છે. સદર્જી દેશ કંઈ ભાંજવડનો નથી. તમારે હાથે એ કેસ ઉત્તમ રીતે ચલાવશે એવી મને આશા છે." ચિટ્ઠી વાંચતાંજ મણે આકાશમાંનો ચંદ્ર હાથમાં આવ્યો હોયતી એમ મને લાગ્યું! મારામાં હોશિયારીની કંઈ કમતરતા નથી, તે બતાવી આપવાની માત્ર સંધિ મળવી જોઈએ, તે મળી, એટલે જગજગા સિવાય કદી રહેવાનો નથી; એવો મને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. મારામાં રહેલી વિલક્ષણ હોશિયારી લોકોને બતાવી તેમને છક કરવાની આ અમોલી તક મળી, તેથી મને હર્ષાતિરેક થાય તેમાં નવલ શું !

તે દિવસે રવિવાર હતો. દેસાઈમાઈ બે વાગે મારી ઓફિસમાં પોતાનો કેસ સમજાવવા આવવાનો હતો. તે દિવસે મારા સંબંધમાંનો ઉત્તમ પોશાક પહેરીને હું બેડો. પાંચ સાત મોટાં મોટાં કાયદાના પુસ્તકો અને મારા વકીલમિત્રની ફાઇલોમાંની દસપંદર જુની 'કેસિસ' ટેબલપર મૂકી 'ટાઇમ્સ' 'ગેઝેટ' 'એડવોકેટ' વગેરે ઇંગ્લિશ વર્તમાન પત્રોના અંક ખરીદી ટેબલપર અસ્તાવ્યસ્ત પસારી મૂક્યાં. હાથમાં પીંછી લઈ પુસ્તકો અને કપાટના કાયપરની ધુળ ઉડાવી દીધી. જ્યાં ત્યાં સાફસુદ કરી નાખ્યું. એ પ્રમાણે મેં ઘણો સમય ખર્ચી ઓફિસનું એવું સ્વરૂપ બનાવ્યું કે તે જોઈ કોઈપણ અંજન્યા સિવાય રહેજ નહિ. એટલુંજ નહિ પણ તેના મનમાં એવો બાસ થાય કે જાણે આતે કોઈ હાઈકોર્ટના વરિષ્ઠ ન્યાયાધિશનું મકાન એમ્મર છે. કેશુ! એ

દિવસે મેં મારા કેટલાક મિત્રોને બે વાગે મારી ઓફિસમાં આવવાને આમંત્રણ કરી મૂક્યું. તેનો હેતુ એ હતો કે મારી પાસે અસીલની હંમેશા આ પ્રમાણે બીડ હોય છે, એવો દેસાઈભાઈને વિચાર આવે. મારી ઓફિસમાં હંમેશાં જણાતી નિસ્તબ્ધતા તે દિવસે બે વાગે અસીલ આવી જાય તેટલા સમય માટે—બીલકુલ જણાઈ ન આવે, એવી મારી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી.

ઘડિઆળનો કલાક કાંટો જેમ જેમ બેના આંકડાની સમીપ સરકવા લાગ્યો, તેમ તેમ મારા મનની આતુરતા વૃદ્ધિગત થતી ચાલી. મારા હૃદયમાં ઘડઘડ થવા લાગ્યું. કિંચિત્ ઉદ્વેગ પણ થવા લાગ્યો. આ પહેલા અસીલ સાથે શું બોલવું, કેવી રીતે બોલવું, બોલવાની કેવી ઢબ રાખવી, વાણીમાં કેવી એંટ રાખવી, વગેરે વગેરે અનેક વાત હું મારા મન સાથે ઠરાવવા લાગ્યો. પ્રથમ દેસાઈભાઈ સાથે બેપરવાઈથીજ વર્તવાનો મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો. બે વાગવાને પાંચ મિનિટ બાકી હતી ત્યારે હું એકદમ એક મોટું લઠ્ઠુ કાયદાતું પુસ્તક કાઢી, પાસે ફુલિસ્કેપ કાગળ મૂકી, બ્લ્યુ પેન્સિલથી જાણે પુસ્તકમાંથી કંઈ (નોટસ) કાઢવામાં અત્યંત લીન થઈ ગયેલો હોઉં એવો આડંબર કરી બેઠો!

અત્યંત કાળમાં મારી ઓફિસમાંની ઘડિઆળમાં 'ટનટન' બે વાગ્યા. કાન લાંબા કરી મારું સર્વ લક્ષ બારણા તરફ રાખ્યું. દાદર પર કોઈનાં પગલાંનો ખખડાટ સંભળાયો. તે સાંભળતાંજ હું પુસ્તકમાંથી 'નોટસ' કાઢવા મંડી પડ્યો! મારી આંખ બે કે તે પુસ્તક ઉપર લાગી હતી, તોપણ નીચી દૃષ્ટિએ નજર લાંબાવી વચ્ચે વચ્ચે જોઈ લેતો. પરંતુ મારો એ અમ વ્યર્થ ગયો! કોઈ મારી ઓફિસમાં આવ્યું નહિ. તપાસ કરતાં બિલાડી દાદર પરથી પાછલા ભાગમાં ગએલી જણાઈ તે વેળા મને લાગ્યું કે મારી તમામ આશા આ પ્રમાણેજ નહિ જેવી થતી જવાની! છેવટે આ બધું મૃગજળવત્ થશે કે શું?

જે ઉપર પાંચ મિનિટ થઈ તોએ દેસાઈભાઈનો પતો જળાયો નહિ ! મનમાં ઘણો નિરાશ થઈ ગયો ! કાયદાના પુસ્તક પરથી 'નેટસ' કાઢવાનો જે અભિનય હું આટલીવાર સુધી કર્યો કરતો હતો, તેથી શરીર અને મન થાકી ગયાં જેવાં લાગ્યાં. મારો સર્વ ઉત્સાહ અસ્ત પામ્યો. આડંબર ચાલુ રાખવાને આશાજ નષ્ટ થઈ તો ઉલ્લાસ શી રીતે રહે ? પરંતુ “છટ છટ ! એવું શૈથિલ્ય હાનિકારક છે.” મન પર ધુરંદીને હું કહેવા લાગ્યો “પરીક્ષાનો સમય આજ છે. આ ધાતક શિથિલતાનો ત્યાગ કર !”

સવાળે વાગે આમંત્રિત મિત્રો પૈકી માત્ર જે મિત્રો ઓરિસમાં આવી દાખલ થયા. કેટલોક સમય ગપ્પાગોષ્ટી કરી ડઝન ચીઝ્ટની રાખેડી બનાવી તેઓ ચાલતા થયા. પોણા ત્રણ વાગવા આવ્યા, તોપણ દેસાઈભાઈ કંઈ જણાયા નહિ ! એક તો હિંદુ, અને તેમાં વળી અશિક્ષિત એટલે તેને નિયમિતપણાની કિંમત શી ? હિંદુ લોકના આનયમિત-પણા વિષે વિચાર કરતાં જણાયું કે દેસાઈભાઈનું શુભાગમન ચાર વાગ્યાની અંદર થવું અશક્ય છે. આ વાતે મારી આશાને શિક્ષિતજ-માં અસ્ત થતી અટકાવી, નિરાશાનો ઉદય મંદ પાડ્યો. આટલું સાવધ પાળું અભ્યાસ કરતી વેળા પણ રાખ્યું નહોતું.

અંતે એકવાર મારા જીવમાં જીવ આવ્યો ! મારું તપ્ત હૃદય ઠંડું પડ્યું ! આનંદથી મારું મન થન થન નાચવા લાગ્યું. નિરાશા તો ક્યાંની ક્યાં પલાયન કરી ગઈ. સાડા ત્રણને શુભારે એક મધ્યમ વયનો સાદાં કપડાં પહેરેલો એક સભ્ય ગૃહસ્થ મારી ઓરિસમાં હળવે હળવે આવીને મારી સામેની ખુરસી પર બેઠો.

તે ગૃહસ્થ આવી મારી સામે બેઠો તોપણ મેં પુસ્તકમાંથી આંખ ઉઘી કરી નહિ, તેમ તેની સાથે હું આદરના બે બોલ પણ બોલ્યો નહિ. “હું કંઈ છું તે યોગ્ય નથી. સભ્ય ગૃહસ્થને આવું વર્તન નહિ શોભે,” એવું મને એક બે વાર લાગ્યું. પરંતુ તત્કાળ મેં વિચાર કર્યો કે આ પ્રસંગે આવું બેપરવાઈનું વર્તનજ યોગ્ય છે.

પેપ્પો ગૃહસ્થ પણ મને ચમત્કારી જણાયો. તે આવ્યો છે એવું તેણે મને કોઇપણ પ્રકારે જણાવ્યું નહિ. તેણે કંઈ પણ ન બોલતાં ટેબલ પરનું વર્તમાનપત્ર લઈને વાંચવા માંડ્યું. મારા ચમત્કારી વર્તનથી તેને લેશપણ ખોટું લાગ્યું હોય એવું એક પણ ચિહ્ન મને જણાયું નહિ !

કેટલીક વારે હું ઉતાવળો ખુરસી પરથી ઉભો થયો અને ખીસ્સામાંથી સોનાની ઘડિઆળ કાઢી તેમાં જોતો હું બોલ્યો, ઓહો ! ચાર વાગી ગયા !

મને ઉઠેલો જોઈ તે ગૃહસ્થ પોતાના પાછીટમાંથી કેટલાક કાગળ બહાર કાઢવા લાગ્યો.

હું અધીરપણે કિંચિત્ તુચ્છતાદર્શક સ્વરે બોલ્યો “હું ટિફિન કરવા જઈ છું.”

મારા એ શબ્દો સાંભળી તે ગૃહસ્થ નિરાશ થએલા જેવો જણાયો. બહાર કાઢેલા કાગળો પુનઃ પોતાની બેગમાં ભરી જડ સ્વરે તે બોલ્યો “ઠીક છે તમે ટિફિન કરીને આવો ત્યાં સુધી હું અહીં બેસીશ.”

આ પહેલા અસીલને મારી આતિથ્યપરાયણતાથી ચકિત કરવાના હેતુથી હું હસતો હસતો બોલ્યો “ટિફિન કરવા હોટલમાં આવો છો ?”

મને લાગ્યું કે એ મારી સાથે આવવાને કદી પણ તૈયાર થશે નહિ; પરંતુ તેણે તો તરતજ નિમંત્રણને માન આપ્યું, અને મારી સાથે જ આવવાને ઉભો થઇ ગયો !

હું ટોપી પહેરી મોંથી સિસોટી દ્વારા ગાયન લલકારતો દાદર ઉતરવા લાગ્યો. પેપ્પો ગૃહસ્થ પણ મારી પાછળ પાછળ ઉતર્યો. રસ્તાપર આવતાંજ એક ખાલી વિક્ટોરિઆ મળી તેમાં અમે બંને બેસી ગયા.

“કિધર સાબ ?” વિક્ટોરિઆવાળાએ પૂછ્યું.

“હોટલ.”

અવ્ય સમયમાં હોટલ આવી. તેમાં દાખલ થઈ ટિફિન મંગાવી. તે વેળા મને તો તે ગૃહસ્થનું આહારનું પરિમાણ પૂર્ણ રાક્ષસી જણાયું. તે કમીમાં કમી ત્રણ દિવસનો ઉપવાસી જણાયો. તેના મોં પર તુમિનાં ચિહ્ન તો જણાતાંજ ન હતાં. અંતે હોટલવાળા પર દયા કરી તે ઊઠ્યો.

હોટલનું બીલ ચૂકવી વિક્ટોરિઆમાં બેઠા. ચિટ પીતાં પીતાં મેં પૂછ્યું “હું, હવે કહો જોઈએ. તમે ક્યું કામ લઈ આવ્યા છો?” કંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં ગૃહસ્થે કાગળ કાઢી મારી સામે નાખ્યા.

એક બે કાગળ વાંચી જોતાંજ પ્રથમ તો મને એમજ લાગ્યું કે મને નક્કી ભ્રમ થયો છે! પહેલાં મનને પડેલા શ્રમથી મસ્તિકમાં કંઈ વિકૃતિ થયા જેવુંજ લાગ્યું; પરંતુ બીજા કાગળો બારીકાઈથી વાંચી જોયા, તે ઉપરથી મને ખાતરી થઈ કે મને ભ્રમ થયો નથી, પણ પૂર્ણ શુદ્ધિમાં છું. “આ શું? આ તો જિંદગીના વિમાના કાગળ?” હું કર્કશ સ્વરે એકદમ ધુન્કીને બોલ્યો “આ સર્વ કાગળ મને શું કરવા બતાવે છે?”

“તમે એમ કેમ પૂછો છો? એ તો માફ દાખજ છે; વકીલ સાહેબ! મનુષ્યનું આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે. તેનું ક્યારે શું થશે તેનો નિયમ નથી. માટે પ્રત્યેક માણસે પોતાના ભવિષ્યની કાળજી રાખવી, એ તેનું કર્તવ્ય છે. તમે વિદ્વાન છો-બુદ્ધિમાન છો, આપણે સમાજમાં જન્મ લીધો છે, તો સમાજ સંબંધી પણ આપણું કંઈ કર્તવ્ય છે, એ હું આપને કહેવાને યોગ્ય નથી. પરમેશ્વર કરે ને અનિષ્ટ પ્રસંગ ન આવે-પરંતુ સમજો કે તમારું અકાળ મૃત્યુ થાય તો તમારા પર અવલંબી રહેનાર માણસોનું શું થાય? તેમને માટે તમારા જેવા જ્ઞાનીએ અગમચેતી રાખવાની નથી? તેને માટે વીમા કંપનીવાળાએ સવડ નથી કરી આપી? એ સવડથી કોઈ વાર એકનું દસ ગણું નથી મળતું? કદાચ તમે દીર્ઘાયુ થયા, તો તેમાં પણ ઝાઝું નુકશાન નથી. તમારા પૈસાના બળથી કેટલાંક દરિદ્રી લોકને અન્ન

મળશે, કેટલીક અનાથ વિધવાને પ્રસંગોપાત સહાય અપાશે, અને તેમનો આશીર્વાદ—”

હું એકદમ કર્કશ સ્વરથી વચ્ચેજ બોલી ઊઠ્યો “ચૂપ ચૂપ—એકદમ ચૂપ “ !—”

તે માણસનો વ્યવહાર જોઇ પ્રથમ તો હું આશ્ચર્યથી એટલો સ્તાંભિત થઇ ગયો કે તેણે જે લવારો કરવા માંડ્યો હતો તેમાંનો એક અક્ષર પણ મારા મગજમાં ધુસ્યો નહિ ! હું તદ્દન દિવાના જેવો થઇ ગયો. તેને અટકાવવાની પણ મને સમજ નહિ પડી ! મેં મૂંઝે મોઢે તેનું દીર્ઘ વદનૃત્ય સાંભળી લીધું.

છેવટે હું શુદ્ધિમાં આવ્યો. તરતજ મારા ધૈર્યનો કોટ તુટી ગયો. મેં અત્યંત અધીરતાથી તે ગૃહસ્થને પૂછ્યું “જામતીપુરના દેસાઇ ભાઇ જોરાભાઇ તમે નહિ કે ?”

તે ગંભીરતાથી બોલ્યો “નહિ સાહેબ ! હું ઓરિએન્ટલ લાઇફ ઇન્શ્યુરન્સ કંપનીનો એક એજન્ટ છું.”

હું હતાશ મુદ્રાથી પરંતુ ક્રોધકંપિત સ્વરે તરડાઇને બોલ્યો “તો એ વાત મને પ્રથમથીજ કેમ નહિ કરી ?”

“હું કહેવાનોજ હતો; પરંતુ તમે મને બોલવાનો વખતજ ક્યારે આપ્યો ?”

હા, બરાબર ! સોજો સોજો આના બરાબર ! તેનું કહેવું સત્ય હતું. મારોજ દોષ છે, એમાં શક નથી, ક્રિયિત્ લન્નિજત થઈ મંદ સ્વરે મેં તેને કહ્યું “દીક છે, તમે હવે પધારો. મને હમણાં અતિશય કામ છે.”

તે ગૃહસ્થ પોતાની ચર્પટ પંજરી પુનઃ શરૂ કરવાના બેતમાં હતો, પરંતુ મેં તેજ ક્ષણે જામદગ્ન્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી તેને ત્યાંથી દાળું મોહું કરી જવા કહ્યું. તે ખિન્ન હૃદયે, પરંતુ ઠંડે પેટે હજારે હજારે ચાલતો થયો !

મારું હૃદય લજ્જા, ક્રોધ અને સંતાપથી બળવા લાગ્યું. એ વાત તીવ્રતીવ્ર પ્રમાણે મારા મનમાં ખુંચવા લાગી !

પૈસાની તુચ્છતા બદલ નાના પ્રકારના વેદાંત વિચાર યાદ કરી મારા મનનું શાંતવન કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો. એટલામાં મારા વકીલ મિત્ર તરફથી ચિઠ્ઠી આવી “ કેટલાક અપરિહાર્ય કારણોને લીધે ગોમતીપુરના દેસાઈભાઈ આજે તમારી પાસે આવી શકવાના નથી, એવી મને હમણાં જ ખાતમી મળી છે.”

કપાળપર હાથ ઠોકી હું સ્વસ્થ બેઠો ! તે વેળા મને શનિની દશા હશે એમ લાગ્યું.

રમેશચંદ્રની મૂર્ખાઈ ભરેલી કર્મકથની સાંભળી મધુસૂદન અને શ્રીધરના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. પરંતુ સમય ઘણો વ્યતીત થયેલો જાણી રમેશની રજા માગી ચાલતા થયા.

કેટલાક દિવસ વિત્યા પછી વકીલ સાહેબને જરૂરી કામ સાર સુરત જવાનું હતું. તે મધુસૂદન પાસે આવી કહેવા લાગ્યા, “મધુસૂદન હું કેટલાક અગત્યના કામ સાર સુરત જઈ છું. ત્યાંથી પરવારીને આવું ત્યાં સુધી તમે વારંવાર અહીં આવતા જતા રહી સંભાળ રાખજો.

વકીલ સાહેબના ગયા પછી મધુસૂદન સવડ પ્રમાણે મનોરમાને ઔષધ આપવા જતો. મનોરમા મધુસૂદન સાથે મન મોકળું રાખી વાતચીત કરવાને હવે સંકોચ પામતી ન હતી. તેઓ બંને એકત્ર બેસી કલાકના કલાક વિવિધ વિષયો પર સંભાષણ કરતા, સુશિક્ષિત સ્ત્રીના સહવાસનો લાભ મળવાથી મધુસૂદનના શુદ્ધ હૃદયના રૂઢ થયેલાં દ્વાર આપો આપ ઉઘડ્યાં. પદાર્થવિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વગેરે વિષયો પર તેમનો વાદવિવાદ થતો. સાયંકાળે સાખર-મતીની શુભરેતી પર તાજી હવા લેવા નીકળતાં સ્વદેશની સઘઃ સ્થિતિ વિષે મધુસૂદન પોતાના વિચાર મનોરમા આગળ પ્રકટ કરતો હતો તે વેળા પ્રચંડ આ-વેગથી તેનું અંગ કંપિત થતું હતું. બોલતાં બોલતાં મધુસૂદન પોતાની ઘટ્ટ મુઠ્ઠીમાં મનોરમાનો કોમળ

હાથ પકડી રાખતો પણ શુદ્ધિમાં આવતાં તે તરત મૂકી દેતો. કદી કદી મધુસૂદનનાં નેત્ર અશ્રુથી ભરાઇ આવતાં અને ગળું દટાઇ જતું; તે વેળા મનોરમા પોતાની વ્યાકુળ દૃષ્ટિ તેના મુખ પર સ્થિર કરીને જોઇ રહેતી હતી. સમવેદનાથી કોઇ કોઇવાર મનોરમાના પણ નેત્રોમાં અશ્રુખિંદુની ચમક જણાઇ આવતી.

મધુસૂદન કાંતા સાથે શુદ્ધ પ્રેમ રાખતાં વિપત્તિમાં આવી પડ્યો હતો, તેથી તે વાત યાદ આવતાં તે મનોરમા સાથે સંકોચથી વાર્તાલાપ કરતો. તેને પ્રસંગોપાત પોતાની પત્ની ક્યાં હશે? તેનો વિચાર આવતો ત્યારે મનોરમા તેને પ્રશ્નો પર પ્રશ્નો પૂછતી તે વેળા મધુસૂદન કંઇજ ઉત્તર આપતો નહિ.

એક અઠવાડીઆમાં વકીલ સાહેબ સુરતથી પરત આવ્યા. બીજો દિવસે સંધ્યાકાળે દવાખાના પાસેના બાગમાં મધુસૂદન એકલો બેઠો હતો, પાસે સાબરમતીનો નિર્મળ પ્રવાહ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. તેના પર ચંદ્રની ધવલ કાન્તિ ચમકતી હતી. ચારે દિશામાં શાંતતા ઉતરતી હતી. સાબરમતી માત્ર ઇશ્વરનું સ્તુતિગીત મંજુલ સ્વરે ગાઇ તે સ્તબ્ધતાનો ભંગ કરતી હતી. મધુસૂદન તે તેનું હૃદયસ્પર્શી સંગીત સાંભળવામાં તન્મય થયો હતો. તે વેળા કોઇએ તેને મંજુલ સ્વરે કહ્યું “ દાકતર સાહેબ ? ” મધુસૂદને ચકિત થઇ પાછળ વળીને જોયું, તો તેની પાછળ મનોરમાને ઉભેલી દીડી. તેના મુખ પર ખિન્નતાની છાયા ઉમટી હતી.

આશ્ચર્ય ચકિત થઇ મધુસૂદને તેને પૂછ્યું “ આ શું ? તમે એકાએક અહીં કેમ આવ્યાં ? ! ”

“ મારા મોટાભાઈને અચાનક પુષ્કળ તાવ ભરાયો છે, દાકતર સાહેબ વહેલા આવો ! ”

મધુસૂદને તરતજ ઊડી પોશાક પહેર્યો, અને બનતી ઉતાવળે તેઓ વકીલ સાહેબ પાસે આવ્યાં. તેના પાયરણ પર બેસી મધુસૂદને પૂછ્યું “ ક્યારનો તાવ આવે છે ? ”

મધુસૂદનનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ વકીલ સાહેબ બોલ્યો.
“કાલે રાત્રે તમે અહીંથી ગયા પછી થોડીજવારે તાવ જણાયો.”

મધુસૂદને તેને તપાસ્યો. તાવ પ્લેગનો, અને તેપણ બચકર
લક્ષણથી યુક્ત, આવું જણાતાંજ મધુસૂદનના મનને ધણુંજ દુઃખ
થયું. તેણે દીર્ઘ સુસ્કારો મૂક્યો, પણ તે મનોરમાના જોવામાં ન
આવ્યો. તેણે ઉપચાર કરવાની શરૂઆત કરી, અને તેની પાસે બેસી
રહ્યો. તેની સ્થિતિ કઠિન થતી ચાલી. જેટલા ઉપચાર કરવા શક્ય
હતા તેટલા મધુસૂદને કર્યા.

રાત્રે બાર વાગ્યાને સુમારે વકીલ સાહેબે મધુસૂદનનો હાથ
પોતાના હાથમાં લઈ તેપર મનોરમાનો હાથ પોતાના ખીજ હાથે
મૂકી દીનવાણીથી કહેવા લાગ્યો “મિત્ર ! મારા પ્રેમની આ અમો-
લિક વસ્તુ તમારા હાથમાં સોંપી હું આ નશ્વર જગતને છેવટના
પ્રણામ કરું છું. તમારા વગર એને આ જગમાં ખીજ કોઇનોજ
આધાર નથી. તમે એતું સંગોપન કરજો !” સવાર પડતાં વકીલે
પ્રાણ તજ્યાં.

બે અઠવાડીયાં ખિન્નતામાં નીકળી ગયાં, વકીલ સાહેબે મનોરમા
ની જવાબદારી મધુસૂદનને સોંપેલી હોવાથી આગળ તેની વ્યવસ્થા
શી કરવી તેની ચિંતા તેના મનમાં હવે રાત્રિદિવસ ઘોળાવા લાગી.
મનોરમાને પોતાની સાથે રાખવાતું યોગ્ય નહિ લાગ્યું, એક દિવસ
મધુસૂદને મનોરમા આગળ એ સંબંધી વાત કાઢી, ત્યારે તે કેટલોક
સમય સ્તબ્ધ રહી કશ્ચાજનક મુદ્રા કરી બોલી “ડાકતર સાહેબ, મારે
આગળ શું કરવું, તેનો માર્ગ મને આપજ બતાવો. મને હવે ખીજ
કેનો આધાર છે ! મોટા ભાઈએ મને તમારાજ હાથમાં સોંપી છે.”

હવે મધુસૂદન તેનો શો ઉત્તર આપે ?! જે પૂર્ણપણે વિશ્વાસ
રાખી આશરે આવી, તેને આશરો નહિ આપવા તેનું મન તેને
સલાહ આપતું નહતું, અંતે તેણે વિશુદ્ધ મનોભાવથી મનોરમાને
પોતાને ત્યાં રહેવા કહ્યું. મનોરમાએ ઉપકાર સાથે તેનો સ્વીકાર કર્યો.

પ્રકરણ સત્તરમું.

ઘર સંસાર.

 મધુસૂદન મુંબઈમાં જ્યેષ્ઠો સમય વીનીતરાયને ત્યાં રહ્યો.

હતો, તેજ્યો સમય તેના ઘરનાં નીતિનિયમ મુજબ વર્તતો હતો. તેને તે નીતિનિયમો ઘણાં ગમ્યાં હતાં, તેમ તેને તેજ પ્રમાણે વર્તવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. તેણે પ્રાતઃકાળમાં ઊડી દેવપૂજા અને ગીતાપાઠ કરવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. મનોરમા પણ તેને અનુસરી. તે પણ મધુસૂદનના ઊઠવા આગમ્ય ઊઠવા લાગી, અને મધુસૂદનને પૂજા સામગ્રી આગળ આગળ તૈયાર કરી આપવા લાગી. તેની ટૂંકમાં એક ફોટો હતો તે બહાર કાઢતી, એકાંતમાં બેસી તેની આગળ ધૂપદીપ કરતી, કુસુમમાળા પહેરાવી છૂટાં પુષ્પો વધાવતી અને ઓંવારણાં લેતી; આ તેનો નિત્યક્રમ હતો.

એક દિવસ મધુસૂદનના મનમાં આવ્યું કે મનોરમા કયા દેવની પૂજા કરે છે, તે એક વાર જોવું જોઈએ. મનોરમા જે એકાંત સ્થળમાં બેઠી હતી ત્યાં તે ન જાણે એવી રીતે ગયો અને પાછળ આવી ઉભો રહ્યો. તે વેળા મનોરમા એક ચિત્રે બે હાથ જોડી વંદન કરતી હતી. પછી આરતી ઉતારવા લાગી. આરતીના પ્રકાશથી મધુસૂદનને ફોટો આમેલુય જણાયો. જોતાંજ તે આશ્ચર્યમગ્ન થયો. તેના મનમાં અનેક વિચારતરંગ ઉછળવા લાગ્યા. આરતી પૂર્ણ થવાનો વખત થયો એટલે તે ત્યાંથી ખસી ગયો, અને ફોટા સંબંધી ગાઠ વિચારમાં પડી ગયો. તેને એક વાર પુનઃ નિકાળવાની અભિલાષા થઈ. તે અભિલાષામાં તે અભિલાષામાં એટલો અધિર બની ગયો કે તેને કંઈ કામ કરવું સ્વપ્ન નહિ.

મનોરમા પૂત્રવિધિથી પરવારી તે ફેટાને ટુંકમાં મૂકવા ગઈ. મધુસૂદને તે ન જાણે એવી રીતે જોઈ લીધું. ટુંકની કુંચી મૂકવાનું સ્થાન પણ તેણે જોઈ લીધું.

વકીલ સાહેબ સાથેની વાતચીતમાં બન્ને એકજ જ્ઞાતિના હરવા થી મનોરમાને સ્વયંપાકવધિનું કાર્ય સોંપ્યું હતું. તે સ્વયંપાકગૃહમાં ગઈ એટલે મધુસૂદને કુંચી લઈ મનોરમાની ટુંક ઉઘાડી, તેમાંથી ફોટો લઈ, ધારી ધારીને જોવા લાગ્યો. તેના મનમાં આનંદે કલ્લોલ કરી મૂક્યો હતો. તેની કરમાએલી આશોર્મી નવજીવન પામતી હતી. તેની મનોદેવતા પ્રભુની અપાર લીલાનાં ગુણગાન ગાતી હતી. હવે તેનાથી રહેવાયું નહિ. તે ઉતાવળે પગલે ફોટો લઈ મનોરમા પાસે ગયો. તેણે અત્યાર સુધી જ્ઞાતિ સિવાય અન્ય ઉંડી બાળતોની પૂછપરછ કરી નહોતી; કારણ કે તેમ કરવાનું કંઈ ખાસ કારણ નહોતું. પરંતુ હવે તેની ઉંડી તપાસ કરવા માંડી. “મનોરમા, તમારી જન્મ ભૂમિ ક્યાં?”

“કુંજપુર.”

“કુંજપુરમાં ક્યે ઠેકાણે રહેતાં હતાં?”

“ગામના પાદર પર આવેલા તળાવની બાજુમાં, લીમડાના મોટા વૃક્ષની સામે.”

“તમારા પિતાનું નામ શું?”

“પ્રતીભાસાગર.”

“પૂર્વે તો તમારી દીન સ્થિતિ હતી ને?”

“હા પણ મારા મોટા ભાઈ બણીને વકીલ થયા ત્યારથી અમારો દિવસ ફર્યો.”

“તમે મને ઓળખો છો?”

“હા, તમારી પહેલી મુલાકાતેજ મેં ઓળખી કાઢ્યા હતા.”

“ત્યારે આ (સાથે આણેસે ફોટો બતાવી) માં કોણ કોણ છે?”

“હું અને તમે,”

“ એ કયે વખતે પડાવ્યો હતો ? ”

“ આપણા લગ્ન સમયે મારા પિતાજીએ પડાવ્યો હતો. ”

આ સમયે ખંન્નેના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. મધુસૂદન મૂકતા કંઠે પ્રભુનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. તેનો સંકોચ મટી ગયો. શૃંગારી પ્રેમના વાર્તાલાપ શરૂ થયો. તે દિવસે તેને ત્યાં સોનાનેશ્વરજી ગયો હતો. તેમનો હર્ષોદ્દિષિ ઉભરાઇ જતો હતો, આજે તેમનાં હૃદયમાં દુઃખનો અસ્પાંશ પણ રહ્યો નહોતો. તેમનાં હૃદયો-ધાનમાં પ્રેમ ખુલખુલે કલરવ કરી મૂક્યો હતો. ઉભયના જીવનનું પરિવર્તન થયું હતું. તેમને તે દિવસની પહેલી રાત્રિ સ્વર્ગથી પણ અધિક સુખી લાગી. રાત્રિ પહેલી વીતે તે તેમને ગમતું નહોતું. છતાં રાત્રી એવી ઉતાવળી પસાર થઇ કે તેમને તે એક પ્રહર કરતાં એ નાની જણાઈ, બને એ અખંડ જગરણ કયું. પ્રાતઃકાળ થતાં જીઠવાને સમયે તેઓ મન દુઃખવીને પોતાની પ્રાતર્વિધિ કરવા ગયા. આજે તેઓ નિત્યનાં આર્ત્તકર્મ અંતઃકરણ પૂર્વક નહિ પણ ઉપલક્ષીઆ કરતાં હોય એમ જણાયું. કારણ કે તેમનાં અંતઃકરણ એકમેકમાં એવાં ગુંથાઈ ગયાં હતાં કે એક ખીજાને જોયા વગર અને પ્રેમગોષ્ઠી કર્યા વગર એક ક્ષણ પણ અળગાં રહેવાનું તેમને ગમતું નહોતું.

એક માસની હંગામી નોકરી કરી પુનઃ શ્રીધર આવ્યો. તેણે મધુસૂદનના ઘરમાં મનોરમા જોઇ. પા કલાક આશ્ચર્યમાં ડુબી રહ્યો. મનોરમાને ઘરમાં એક ગૃહિણી વરીકે કામકાજ કરતી જોઇ તેના મનમાં કુતર્કની અવધી વળી ગઈ. તેણે મન સાથે નક્કી કયું કે મધુસૂદને વકીલ સાહેબનું ઘર મારું. મને નીચું જોવાનું કયું ! તેના મનમાં ક્રોધની ભરતી થતી ચાલી. પણ વાણીપર કાચુ રાખી મૌન્ય ધારણ કરી બેસી રહ્યો; કારણ કે તે વખતે મધુસૂદન રોગીઓની ચિકિત્સા કરી ઔષધ આપવાના કામમાં પડ્યો હતો. વળી તેની આખી ઔષધશાળા માણસોથી ભરપૂર હતી. મધુસૂદન ઔષધ આપતાં આ-

પતાં શ્રીધર સાથે ઢુંકી ઢુંકી વાતો છેડતે, પણ શ્રીધર ‘હા’ અને ‘ના’ સિવાય ત્રીજો ઉત્તર આપતો ન હતો. વળી એ બે ઉત્તર પણ મહા કઠાવતે આપતો હોય એમ જણાતો હતો. આ વખતે તેની મુખમુદ્રા નિત્ય કરતાં વિચિત્ર જણાતી હતી. શ્રીધરના ઢુંકા ઉત્તરથી વિસ્મય પામી તે વધુને વધુ વાત લાંબાવતો પણ જેમ મથાળા સુધી ભરી બંધ કરેલા પાત્રને હલાવવાથી તેમાંની વસ્તુનો ખડખડાટ સંભળાતો નથી, તેમ તેનું અંગ આખું ક્રોધમય થઈ જવાથી બીજો એક પણ ઉત્તર આપતો નહતો. મધુસૂદનને, આજનો વિપરીત દેખાવ જાણી આશ્ચર્ય તો લાગ્યું, પણ વિશેષ કામગીરી હોવાથી તત્કાળ તે વાતને લાંબાવી નહિ. સૌ દર્દીઓ રવાના થયા. એટલે જેવો મધુસૂદન વાત ઉપાડવા જાય છે, તેવોજ શ્રીધર ક્રોધથી ભરેલા શબ્દો બોલી જાયો, “મધુસૂદન, તમે આ શું અંધેર કર્યું? મેં કરેલી બલામણુનો દુરુપયોગ કર્યો? મનોરમા તમારા ઘરમાં ક્યાંથી?” આમ એકદમ પ્રશ્ન પર પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો.

શ્રીધરની વાણી ક્યા રૂપમાં વરસે છે તે મધુસૂદને જાણી લીધું. તેણે કંઈપણ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય હસતાં હસતાં મનોરમાવાળો ફોટો શ્રીધરના હાથમાં મૂકી દીધો. શ્રીધર તે જોઈ સડકજ થઈ ગયો. ધડીભર તો નહિ બોલે કે ચાલે, તેણે કહ્યું, “મધુસૂદન આમાં તો તમારાં મનોરમાના બાળપણમાં લગ્ન થયાં હોય એમ જણાય છે?” હું આમાં કંઈ સમજી શકતો નથી. મને અયેતિ—મૂળથી માંડીને અત્યાર પર્યંતની વાત કહો.”

મધુસૂદને સવિસ્તર ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. “વાહ! શી પ્રભુની લીલા!” એમ બોલી શ્રીધર આનંદ પામ્યો.

મુખ્યાપુરવાસી પ્રેમી કાંતાના ખાનગી પત્રો આપતા. તે વારંવાર પોતાની દુઃસ્થિતિ દર્શાવી પ્રેમ યાચના કરતી. મધુસૂદન તે પત્રો મનોરમાના જોવામાં ન આવે માટે વાંચીને તરતજ શાડી

નાખતો. કેટલીકવાર મનોરમા એ પત્રનાશ નજરે નજર જોતી તેથી તેને શંકા થતી કે અન્ય પત્રો આવતાંની સાથે મને વાંચવા આપે છે, અને આ પત્ર મને વાંચાવ્યા સિવાય કેમ ફાડી નાખે છે ? તેણે એ વાત મનમાં રાખી. એક દિવસ કાંતાનું પત્ર આવ્યું તે વાંચીને મધુસૂદને શાડી નાખ્યું. તેના કટકા ક્યાં પડ્યા તે મનોરમાએ જોઈ લીધું. પછી મધુસૂદન અન્ય કાર્યમાં રોકાયો એટલે મનોરમાએ તે ન જાણે એવી રીતે પેલા કટકા વીણી લીધા. તે એકાંતમાં ગઈ અને કટકા જોડવી વાંચ્યું તો જણાયું કે મુંબઈની કોઈ કાંતા નામની આ મધુસૂદનને ચઢાય છે. તે આ નવીન વર્તમાન જાણી ધણી ખિન્ન થઈ અને એ કટકા ઉપયોગી જાણી સંધરી રાખ્યા.

જે પ્રમાણે પ્રથમ મનોરમા પતિદર્શનાતુર થવાથી હૃદયોગને વશ થઈ પડી હતી. તેવીજ સ્થિતિ કાંતાની પણ થઈ ચૂકી હતી. મુંબઈમાં તેના પિતા વિનીતરાયે તેની પાછળ ધણા પૈસા વેચ્યા હતા. પણ એ રોગ આપધથી ક્યાં મટે એમ હતો ! એને તો એના પ્રેમીનું સંમેલન એજ આપધ હતું, અને એના પ્રેમીનો વાણી વિનોદ એજ અનુપાન હતું.

એક સમયે વિનીતરાયને કોઈ કાર્ય પ્રસંગે અમદાવાદ આવવાનું થયું. તે વેળા કાંતાએ તેની સાથે આવવાની ઇચ્છા બતાવી, અને મધુસૂદનને ત્યાં રહી આપધ કરવાની તેમજ હિવાફેર કરવાની તેણે માગણી કરી. વિનોદરાય, સરલા કે કાંતા અથવા કોઈ જણનું નહોતું કે મધુસૂદન ચતુર્ભુજ બન્યા છે—એ હાથના ચાર હાથવાળા થયા છે; કારણ કે તેણે તેમને એ વાત જણાવી નહોતી. વિનીતરાયે કાંતાના અત્યાચ્છ ઉપરથી મધુસૂદનને ત્યાં તેને મૂકી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો; કારણ કે તે મધુસૂદનની શાલિનતા માટે મગર હતો.

વિનીતરાય અને કાંતા અમદાવાદમાં આવ્યાં. તેઓ મધુસૂદનને ત્યાંજ ઉતર્યાં. મધુસૂદને તેમની સંપૂર્ણ આમતારાગતા કરી. વિની-

તરામ મધુસૂદનને ઠોકણે પડેલો જોઈ હર્ષ પામ્યા. તે પોતાનું અમ-
દાવાદનું કાર્ય આટોપી કાંતાને સોંપી મુખમ્મલ ગયા. કાંતા મનોરમાને
જોઈ વિસ્મય પામી.

કાંતા જેને પોતાના જીવ રૂપી ગાઢ અધિકારમાંના પ્રકાશ
સમજતી હતી, જેના પ્રેમ પર આનંદ માનતી હતી, પોતાના સર્વ
સુખ અને સમાધાનનું જેને સ્થાન માનતી હતી, અને જેના પર
પ્રાણ કરતાંએ અધિક પ્રેમ રાખતી હતી, તે મધુસૂદન પત્નીવાળે
થવાથી હવે તે તેનો પતિ થનાર નથી એમ જાણી હૃદયમાં અતિશય
અચિત થઈ. તેની વિચાર શક્તિને એકદમ ધક્કો લાગ્યો અને તેનું
હૃદય જાણે પિલાઈ જતું હોયની તેવી વેદના તેને થવા લાગી. પ્રથમ
તેનું અંતર બળ્યું તો ખરૂં, પરંતુ એ ઉદાત્તભાવનાવાળી કાંતાએ પોતાના
મનથીજ મનના વિચાર બદલ્યા. તેને લાગ્યું કે હવે મારે મધુસૂદન પાસે
પતિ તરીકેની માગણી કરવી એ અધાર પાપ કર્યા બરાબર છે.
મધુસૂદનને અર્ધાંગના મળી ગઈ એટલે હવે મારી ઇચ્છા મિથ્યા છે.
મારા જેવીને એ લજ્જાસ્પદ છે. એ મારૂં ભૂખણુ નહિ. હવે પત્ની
તરીકે પ્રેમ કરવાનો મારો અધિકાર નથી. મધુસૂદનને એક સ્ત્રી છે,
અને મારે ખીજી થવા તૈયાર થવું, ને તે માટે મધુસૂદનને કનડગત
કરવી એ ઉત્તમ સ્ત્રીને શોભે નહિ. સોકના સાલમાં પડવું એના કરતાં
કુંવારા રહેવું એજ શ્રેયસ્કર છે—એજ હિતાવહ છે. એક પુરુષને ગળે
બળ્યે સ્ત્રીએ બંધાવું એ નીચ પશુવૃત્તિવાળી સ્ત્રીનું કામ છે. જેમ
એક મ્યાનમાં બે તરવાર રહી શકે નહિ, તેમ એક પ્રેમમાં બે પ્રેમ
સમાય નહિ. આમ વિચારશ્રેણીએ ચઢતાં ચઢતાં અંતિમ ઉચ્ચ
આશય રૂપી પાયરીએ જઈ પેડી. નિર્વિકારી થઈ મધુસૂદન સાથે જરા
પણ વિકારોભાવના રાખ્યા સિવાય નિર્મળ પ્રેમી બની તે મનોરમા
પર અત્યંત ચાહના રાખવા લાગી. પોતાની સગી બેન સમાન ગણી
વર્તવા લાગી અને ઉભય દંપતિનું હૃદય શ્રેય ઇચ્છવા લાગી. હવે
કાંતાનો મનોવિકાર મૂકત થયો, તેથી તેનો હૃદયોગ દિનપ્રતિદિન ઘટતો
ગયો. અંતે તેની અંગલતા પૂર્વવત નિરોગી અને પ્રફુલ્લ બની. તેનો

વિનેદી સ્વભાવ અને બટકબોલાપણું મધુસૂદનને અતિ પ્રિય લાગતાં. તેના વિચાર બદલાએલા બાણી પ્રથમ તેના મનમાં જે ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ હતી તે ઉડી ગઈ. હવે તે તેને પોતાની સગી બેન સમાન ગણી તેની સાથે છૂટથી બોલતો.

કર્મસંભોગે કાંતા ઉપર દુઃખનું વાદળ ચઢી આવ્યું. મુંબઈમાં વિનીતરાય અને સરલા એકે દિવસે કાલેરાના મહાવ્યાધિથી મરણને શરણ થયાં. કાંતાના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ.

માતૃપિતૃપ્રેમની અંદ્રકળા અસ્તંગત થઈ. સર્વદા હાસ્યમય જન્યુનું કાંતાનું મુખ શોકાંધકારથી છવાઈ ગયું. બિચારી કાંતા એક નાના બાળકની પેઠે છૂટી પોકે રડવા લાગી !

મધુસૂદન તેને આશ્વાસન આપતો બોલ્યો, “કાંતા, આમ ગાંડી સરખી શું રડે છે? તું જો કે મારી સગી બેન નથી, તોપણ તું મારી બેનજ છે, અને હું તારો પૂર્વ પ્રમાણે ભાઈજ છું. આપણુ પરસ્પર વચ્ચે સગાનું સગપણ નથી, તોપણ તારો ઉપકાર અને તારો પ્રેમ હું આ જન્મમાં તો વિસરનાર નથીજ. ખરો પ્રેમ કંઈ સગપણને લીધે થાય છે એમ તું માને છે? તું મારી બેન નથી છતાં હું તને પહેલેથીજ બેન તરીકે નથી ગણતો આવ્યો? કાંતા, મારા પ્રેમની તને શંકા આવે છે? મને તું પરાયો માને છે? આ ડોલતી લતા, આ હસતાં ફૂલ, આ વિશાળ શાંત નીલાકાશ અને તેમાં ચમકતા અનંત તારા, એમની સમક્ષ હું કહું છું કે હું તારો પૂર્વવત્ બંધુ છું. ઈશ્વરને ત્યાં આપણા બંધુભાગીનીનાજ પ્રેમ નોંધાયા છે. આ મનોરમા મારી ગૃહિણી છે, પણ તારી આ નિરાધાર થએલી સ્થિતિને લીધે હું એના કરતાંજ તને વિશેષ ચાહીશ. મારો પ્રેમ વિશુદ્ધ અને સ્વર્ગીય હોઈ તે કદીપણ નષ્ટ થનાર નથી. કાંતા તું મને દેવતા કરતાંજ પ્રિય અને પૂજ્ય છે.

બોલતાં બોલતાં મધુસૂદનનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, અને તેના નેત્રામાંથી અવિરત અશ્રુધારાનો અભિષેક કાંતા પર થવા લાગ્યો.

આ વેળા કાંતા મધુસૂદનના ગળામાં બને હાથ નાખી તેની એક સ્કંધપર માથું ટેકી ધણીવાર સુધી રડી. ધણીવારે બનેનાં મન શાંત થયાં. વૃષ્ટિ થઈ ગયા પછી જે પ્રમાણે સૃષ્ટિ પર નવીન તેજ આવે છે, તે પ્રમાણે તેમનાં મન અશ્રુવર્ષાવ પછી શાંત થયાં.

આ સર્વ વૃતાંત મનોરમા મુગે મોઢે જોયા કરતી હતી, ને સાંભળ્યા કરતી હતી. કાંતા આવતાંજ તેને આવેલા પત્રોની વાત સાંભરી આવી હતી. તેમાં તેમની ઉપર મુજબની વાતચીતે ઉમેરો કર્યો હતો. આથી તેની આંખમાં ધ્રુવ્યાંએ ધર ક્યું હતું. તે મધુસૂદનને પ્રભુ સમાન ગણી તેની સેવા ઉઠાવતી હતી, પરંતુ કાંતાના આગમનથી તેના હૃદયમાં પિતાના ચરિત્ર વિષે કુશંકાએ વાસ કર્યો હતો. તે વાતમાંને વાતમાં વહેંચાતી હતી, છતાં વર્તન એવા પ્રકારનું રાખતી કે તેથી મધુસૂદન કે કાંતા તેના અંતરની કુશંકા કળી શકતાં નહિ.

કાંતાએ પોતાના પિતાની તમામ માલમિલકત, મધુસૂદનને સોંપી. મધુસૂદને મુબઈ જઈ તેનો બંદોબસ્ત કર્યો.

પ્રકરણ ૧૮મું.

રાજનગર—અમદાવાદ-પર સુવર્ણરસનો અભિષેક કરી ભગવાન.

અંશુમાલી દુઃક સમય પહેલાંજ અસ્તાચલ પર ગયા હતા. સાબર-મતી નદી રાજનગરને આલિંગી હળવે હળવે ચાલતી હતી. તે વિસ્તીર્ણ ધવળ વાલુકા પ્રદેશ વચ્ચેથી વહી નીલાકાશમાંની આકાશ-ગંગા પ્રમાણે સુંદર શોભતી હતી. તેને તીરે મધુસૂદને એક નાનો પણ ચિત્તાર્થક બંગલો બંધાવ્યો હતો. તેની આસપાસનું રમણિય ઉદ્યાન, નાનાવિધ દેશી અને વીલાયતી ફૂલઝાડો, પુષ્પલતાઓ વગેરેથી શણગારાઈને પ્રેક્ષકની આંખ ખેંચતું હતું. તે ઉદ્યાનની નદી તરફની પાળ ઉપર કાંતા અને મધુસૂદન બેઠાં હતાં. નીરાશ હૃદયમાંની આશા પ્રમાણે આકાશમાં ચંદ્રની ક્ષીણ કેર શોભતી હતી. સાબર-મતી-સાબરમતીના ચંચળ પ્રવાહ પર, ચળકતા વાળુકા પ્રદેશ પર અને ડોલતાં તરલતા પર મંદ પ્રકાશ પ્રસર્યો હતો. કાંતાના હસમુખા ચહેરા પર પણ તે પ્રકાશ પડ્યો હતો. તે એક ચંદ્રિકારસથી ઢાળેલી મૂર્તિ, મૃદુ હાસ્યથી ખીલનારી કુસુમકલિકા હતી. કાંતા બોલતાં બોલતાં એક વાર ચંદ્ર તરફ તો ખીજવાર સાબરમતીની તરંગમાળા પકે નજર ફેંકતી હતી અને પાસેની વાસંતીની વેલીના કુસો લઈ તેનો હાર ચૂંચતી હતી. તે મધુસૂદનને પહેરાવી દંતપંક્તિનું પ્રદર્શન કરાવતી બોલી કે “જાઓ મારી મનોરમા બેનને બતાવો. પૂછો કે હું કેવો શોભું છું?”

આવા આવા અનેક હાસ્ય પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરી કાંતા પોતાનું દુઃખ વિસારતી, એટલુંજ નહિ પણ કામકાજથી કંટાળેલા મધુસૂદનને આનંદ આપતી. આમાંનું ધણુંખણ મનોરમા પ્રત્યક્ષ જોતી અને પોતાના કુતર્કના કિલ્લાપર વારંવાર ધુખ્ખાની ધ્વજ ચઢાવતી.

એક દિવસ નવીન બંગલાના દિવાનખાનામાં દિવાનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ પ્રસરેલો હતો. નવીન પદ્ધતિના સુંદર ફરનીયરથી જગા શોભા-

યમાન જણાતી હતી. ખારી પાસેના એક આરસના ટેબલ પાસે મનો-રમા ખુરસી પર બેસી બહારથી ફરફર આવતા શીતળ વાયુનો સુખા-નુભવ લેતી હતી. એક ડોલતી ઇઝીચેર પર બેસી મધુસૂદન સંસ્કૃત શાકુન્તલ નાટકમાંના કોઈ કોઈ ભાગ મનોરમાને વાંચી સંભળાવતો હતો. તે અંગ્રેજી બણ્યો હતો પણ તેણે સંસ્કૃતનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. તેને આરંભથીજ સંસ્કૃત કાવ્ય-નાટકો વાંચવાનો શોખ હતો. વાંચતાં વાંચતાં મધુસૂદને પૂછ્યું, “પ્રિયે, આજે કાંતા ક્યાં છે? આજ શાકુન્તલની એક શ્રોતા કમી હોવાથી અતડું અતડું લાગે છે.”

હળવે હળવે એક સુસ્કારો છોડી મનોરમા બોલી, “હું તેને બોલાવી આણું?”

મધુસૂદને હસતાં હસતાં કહ્યું, “નહિ, નહિ. તમારી સવારીને અહીંજ થોભાવો. તે બાગમાં ફરતી હશે, કિંવા પુષ્પો ગુંથતી હશે, નહિકર નદીની પાળપર બેઠી હશે. તેને તમે ક્યાં શોધશો? તે આપોઆપ આવશે.”

એમ કહી દુષ્યંતે શંકુતલાનો ત્યાગ કર્યો હતો, તે પ્રસંગનો એક શ્લોક વાંચી સંભળાવ્યો અને અર્થ સમજાવી મનોરમા તરફ જોયું. મનોરમાની આંખ અશ્રુથી ભરાઈ આવી હતી. મધુસૂદન હસીને બોલ્યો “મનોરમા, તમારું આ કેટલું કોમળ મન! આ શ્લોક સાંભળી તમને ઓછું આવે છે?”

મનોરમા એકદમ ચમકીને બોલી, “શું શ્લોક?”

મધુસૂદન સમજ્યો કે મનોરમાનું મન ખીજી તરફ ભટકે છે. એના મનમાં કોઈપણ દારણ્ય ચિંતા પ્રસરી છે. શ્લોક તરફ એનું ખીલકુલ લક્ષ નથી. એને શ્લોક સાંભળીને અશ્રુ આવ્યાં નથી. તેણે વાંચન અટકાવ્યું. પુસ્તક લેખિનીનૃત્યાલય-ટેબલ-પર નાખ્યું, અને મનોરમા પાસે જઈ તેની આંખ લહોતાં બોલ્યો “મનોરમા તમારું તે મધુર હાસ્ય એકદમ ક્યાં ગયું? આપણો ગુપ્તભેદ પ્રગટ થયા પછી તમારા મુખમંડળ પર જે આનંદ પુરાતો હતો, તે આજે ક્યાં છે? એક નાના બાળક સરખી તમારી વૃત્તિ ઉલ્લસિત જણાતી તે આજે ક્યાં

છે ? તમે આટલાં વિષયજ્ઞ કેમ જણાવો છો ? પૂછતાં સીધો ઉત્તર પણ મળતો નથી ! મારા મેળાપથી તમને પશ્ચાત્તાપ તો થતો નથીને ?”

મધુસૂદનના આ પ્રેમાળ બાપણથી મનોરમાને અધિકજ ડૂબો ચઢ્યો. તે કશ્ચાજનક વાણીથી બોલી. “આવું બળતુંજ નહિ બોલો. તમારા મેળાપથી મને પશ્ચાત્તાપ ? આપ તો માફ સર્વસ્વધન પ્રાણ—”

મધુસૂદન અધિરતાથી બોલ્યો, “પણ શું ? પ્રિયે, બોલો. સત્વર બોલો. તાફ આ સંદિગ્ધ બાપણ સાંભળી મારા મનમાં કેવો ભયંકર સંતાપ થાય છે તે જ્યારે તમને સમજશે—”

મનોરમાનું હૃદય અત્યંત વ્યથિત થયું. તે કટ્થથી બોલી ઊઠી “બળતીજ કલ્પના કરી કેમ વાર ઝોઘું આણો છો ? તમારા સમાગમથી હું કેટલી સુખી થઈ, પણ મારા લીધે માત્ર તમે દુઃખી થયા ?”

“એ તમે શા પરથી કહો છો ?” મધુસૂદન જરા ત્રાસીને બોલ્યો, તમને મારા વર્તનમાં એવું શું જણાયું ?”

મધુસૂદનને કટ્થી થએલો જોઈ મનોરમા ગભરાઈ. તે ભયભીત થઈ કહેવા લાગી, “મારામાં એવા કયા ગુણ છે કે જેને લીધે મારા સહવાસથી આનંદ થાય ? માફ એવું કંઈ રૂપ નથી કે મારામાં એવો કોઈ ગુણ નથી. આપના મનને હું શી રીતે રંજન કરું ? તમારાથી વિશેષ વિદ્યા હોત તો આપને આનંદ આપત તમે મારા પર જે પ્રેમ કરો છો, તેનું વિનિમય કરવાનું મારી પાસે કાંઈજ સાધન નથી. તેમ જ ભગવાને તમારાથી વિશેષ ખુદ્દિ પણ આપી નથી. આપને સંગીત પ્રિય છે. તે શીખવાને મેં ધણાએ પ્રયત્ન કર્યા; પરંતુ તેમાંએ નિષ્ફળ નીવડી ! પછી તમે મારામાં શું જોઈ પ્રેમ કરો. મારાં રૂપ, ગુણ, વિદ્યા, અને ખુદ્દિ, કોઈપણ રીતે જોતાં તમારા નખ જેટલી પણ બરોબરી કરી શકે તેમ નથી. એ મને વારંવાર સાંભરી આવે છે, ગમે તેવો પણ મારો પ્રેમ દુર્બળ.”

મધુસૂદન આટલીવાર આ સર્વ ભાષણ સ્તબ્ધપણે સાંભળ્યા કરતો હતો, પણ હવે તે થોડું હસીને બોલ્યો. વિદ્યામાં તમે યોગ્ય નથી એવું તમને કહ્યું કોણે? તમારા આજના આ વક્તૃત્વ જેવું કેટલી સ્ત્રીઓ બોલી શકશે? તમારા રૂપ વિષે કહો છો પણ તેનો વિચાર કરવાનો અધિકાર તમારો નથી, પણ મારો છે. એ વિષે તમને દુઃખ થતું હોય તો હું ખાત્રી, પૂર્વક કહું છું કે તમારું એ માનવું વ્યર્થ છે. નહિ પ્રિયે, સત્ય કહો? તમારા કરતાં રૂપગુણમાં શ્રેષ્ઠ એવી કોઈપણ સ્ત્રી જણાય છે? તમે મારા હૃદયની સ્વામિની છો. તમે મારી હૃદય દેવતા છો. મારું સર્વસ્વ છે. તમારા મેળાપથી હું સંપૂર્ણ સુખી થયો છું. તમે તો મારા સુખની પ્રતિમા છો.”

પતિતું આ અત્યંત પ્રિય ભાષણ સાંભળીને મનોરમાના મનમાં આનંદની ભરતી આવી. તે મધુસૂદનના પગ પર મસ્તિક મૂકી આનંદ-મિશ્રિત દુઃખથી કહેવા લાગી, “હું અત્યંત પાપિણી છું. મને નરકમાં પણ જગા મળવાની નથી. આપના જેવા પ્રેમાળ પવિત્ર વિષે હું સંશય આણું છું, તે માટે મારે અતિ ભયંકર પ્રાપશ્ચિત કરવું જોઈએ. પણ હવે પ્રસંગ આવ્યો છે તો તમામ ઉભરો બહાર કાઢી નાખી મન મોકળું કરી નાખું છું. મારા અંતઃકરણમાં જે નરક-યાતના થાય છે તે હું હવે એકવારની કહીજ નાખું છું, મારા એ અપરાધથી મને ગમે તે શાસન કરજો. આપના હાથે મરણ આવશે તો તે પણ મને સુખમય લાગશે. મારું જીવન, મરણ, બધું આપના ચરણમાં મૂકું છું, પણ હું શું બોલું અને કેવી રીતે બોલું? મારું હૃદય એક સરખું બળી રહ્યું છે. ! દેવ જેવા પતિ મળ્યા છતાં હું મારા ગુણથી દુઃખી થાઉં છું. મારું મન ઘેલું બન્યું છે. મને ક્ષમા આપજો. મને લાગે છે કે તમે મારા પર જરાએ પ્રેમ નાખતા નથી પણ પેલી કાંતા—”

મનોરમાના સુખમાંથી આગળ એક શબ્દ પણ નીકળી શક્યો નહિ. લજ્જા, અનુતાપ અને દુઃખથી તે આટલેથીજ અટકી.

તેની આ વિચિત્ર વાણી સાંભળી મધુસૂદન વિસ્મિત થયો. તેના બોલવાનો ભાવ સ્પષ્ટ ન સમજાયાથી ગંભીરતાથી તેણે પૂછ્યું “ શું કહ્યું ? કાંતાતું શું ? ”

“ તમે-કાંતા પર-પ્રેમ રાખો છો. ” અત્યંત કષ્ટે ખીતાં ખીતાં આટલું વાક્ય ઉચ્ચારી મનોરમા નીચે જોવા લાગી. લજ્જાથી તેના ચહેરા ફિક્કો પડી ગયો હતો. તેનાથી પતિ તરફ જોવાતું નહતું.

“ કાંતા પર પ્રેમ રાખું છું ? ” મધુસૂદન બોલ્યો. “ તમારો આ બોલવાનો અર્થ શો છે ? કાંતા મારી સગી બેન નથી પણ મારા પર ઉપકાર કરનારી અતિ વહાલી બેન છે, એ તમે જાણતાં નથી ? ”

“પણ આનું નામ ભગિનીપ્રેમ કહેવાય નહિ;”

મનોરમા આ વાક્ય ચટ કરતી બોલી ગઇ ખરી, પણ પછીથી તેને ધણી ભીતિ લાગવા માંડી. મધુસૂદન તો અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થયો ! ” આનું નામ ભગિનીપ્રેમ કહેવાય નહિ ! ” આ કેવો દાશ્યુ આઘાત ! હવે તે મનોરમાનું મન કળી ગયો ! તેને અત્યંત કષ્ટ થતું હતું છતાંએ વિષાદથી હસીને બોલ્યો, “મારો તેની સાથેનો સંબંધ તમારી આગમચનો હતો, તે વેળાજ તેની સાથે મેં લગ્ન કેમ ન કર્યું ? ”

પતિની શાંત વૃત્તિ જોઇ મનોરમાને પણ ધીરજ આવી. તે બોલી, “ તે વેળા તમે તમારું મન પારખી શક્યા નહિ હશે. ”

મધુસૂદન બોલ્યો, “ તો પછી હજીએ મારું મન હું પારખી શક્યો નથી, એમજ કહેવું જોઈએ; કારણ કે હજીએ હું તેના પર ભગિનીસમજ પ્રેમ રાખું છું. પૂર્વના પ્રેમમાં હજી કંઈપણ ફરક પડ્યો હોય એમ મને જણાતું નથી. ”

મનોરમા બોલી “નથી જણાતું, તો હવે પછી જણાશે. પ્રેમ જ્યાંસુધી વધારે વૃદ્ધિ પામતો નથી, ત્યાં સુધી તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. આપણું મન આપણાથી પરખાતું નથી, તેનો મને પૂરો અનુભવ છે.” એમ કહી કાંતાના ફાટેલા કાગળો ખતાવ્યા.

મનોરમાનો સદેહ પાકો થયો છે, એમ જાણી મધુસૂદનના

અંતઃકરણને ધક્કો બેઠો. મનોરમાનો સંશય કેમ દૂર કરવો તે તેને સમજાય નહિ. તે બોલ્યો “મારું એવું કયું આચરણ જોયું કે તે પરથી તમારો સંશય દૂર થયો?”

મનોરમા બોલી “તમારા મનમાં શું છે તે તમારા બોલવા ચાલવાપરથી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે. કાંતા પર આપનો ભગિની પ્રેમ નથી. હું ખાત્રીથી કહું છું કે તમારો ખરેખરો પ્રેમ કાંતા પર છે. મારા પર નથી હું તો તમારા માર્ગમાં મોટો કાંટો છું!”

આ વાક્ય બોલતાં બોલતાં મનોરમાનો કંઈ ભરાઈ આવ્યો. આજ પર્યંત અહોરાત્રિ થયેલી અસહ્ય યાતના હવે તેના નેત્રોમાંથી અશ્રુ રૂપે બહાર પડવા લાગી. ઘણા કષ્ટે પોતાનું દુઃખ આવરી મનોરમા પુનઃ બોલી “મેંજ તમને, દુઃખમાં નાખ્યા. કાંતાને મારી ખબર ન હોવાથી તે તમને મળવા આશામાં ને આશામાં આવી પણ મને જોઈ તેની સર્વ આશા ઉઠી વળી. તમારા આગળના પ્રેમમાં મેંજ આડ નાંખી!”

મનોરમાની વાત સાંભળી મધુસૂદનને થોડું હસવું આવ્યું. તે બોલ્યો “મનોરમા, કોઈ એક ન્યાયપંચાનન સાથે તમે વાદ કરો તો તે જરૂર નિષ્ણ નીવડે! એ માટે મને જરાએ શંકા લાગતી નથી; પરંતુ પંડિત મહારાજ! આગળ શું? તમારું સર્વ વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયું, કે હજી અપૂર્ણ છે? ચાલવા દો. અટકો નહિ. જે જે મનમાં ભરેલું હોય તે બધું કાઢી નાખો.”

મનોરમાને પણ થોડું હસવું આવ્યું, પણ ક્ષણમાં તેના મુખપર વિષાદની છટા પ્રસરી, તે બોલી, “મારું બોલવું હસવામાં નહિ ઉડાવો, કાંતા પર તમારો પ્રેમ શુદ્ધ ઠરે, તમે મારાજ છો એમ મને ખાત્રી થાય, તો પછી મને શાંતી મળ્યા રહે. મારા જેવી આ દુનીઆમાં સુખી કોણ? મારા હૃદયમાં કેવો અગ્નિ ભડકી રહ્યો છે, તેની કલ્પના તમને આવી હોત તો હર્યાજ નહિ હોત! મારામાં પાંડિત્ય નથી, કેવળ એજ વાતનું ચિંતન સદોદિત ચાલ્યા કરે છે. કોઈ વાર એ સંશયથી મારું હૃદય નીચોવાઈ જાય છે, તો કોઈ વાર તમારા વિષે હું બળતીજ કલ્પના કરું છું. મને લાગે છે કે એ ત્રાસથી હું ખચીત દિવાની બની જઈશ. !

“બસ, બસ બહુ થયું!” મધુસૂદન એકદમ બોલી બિડ્યો. “જેના પર મારી સર્વ સુખાશા અવલંબી રહી છે, જેના પર સંપૂર્ણ પ્રેમ કર્યા છતાં મારું મન ધરાતું નથી. જેની મૂર્તિ મારા હૃદયમાં સર્વદા વિરાજમાન છે. તેજ મારા પર અવિશ્વાસના કટુ વચનની વૃષ્ટિ વરસાવે, એ કેવો ચમત્કાર! એવાં વચન સાંભળવા કરતાં આ હૃદય શાટી જાય તો સારું!”

મનોરમાતું અંતઃકરણ અત્યંત વ્યથિત થયું. તે એકદમ મધુસૂદનના પગ પકડીને બોલી, “હું અત્યંત પાપી છું. એનું પ્રાયશ્ચિત મારેજ ભોગવવાનું છે. હવે હું જીવંત રહી તમને સુખ દેખાડવાની નથી. મારું સંદેહમુલક મન સ્વતઃ દુઃખી રહી ખીજીને એ દુઃખી કરશે અને રજા આપો. હું પ્રાણ આપી મારા પાપનું નિવારણ કરું.”

મધુસૂદનનો મનોરમા પર એવો અને એટલો વિલક્ષણ પ્રેમ હતો કે તેના દુઃખી બાણજીથી તેનું અંતઃકરણ દ્રવી ગયું નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તે કહ્યું હૈયું રાખી બોલ્યો, લાડિલી, મારું બોલવું સાંભળી તમે ખોટું ન આણો, અત્યંત દુઃખના ભારમાં ગમે તેમ શબ્દો બોલાઈ ગયા. તમે ખરા મનથી તમામ વાત કહી એજ મારું ભાગ્ય સમજીને છું, અને તેથીજ મને દુઃખમાં સુખ લાગે છે. તમારે એથીએ વિશેષ કહેવું હોય તો સ્પષ્ટ કહી નાખો.”

“આજે નહિ. પ્રસંગ આવે એકાદ દિવસ કહીશ. પછી મારા નશીબમાં જે બનવવાનું હશે તે બનશે. તમે મને ક્ષમા આપશો તો ઠીક છે, નહિ તો પછી મારું ભાગ્ય! હું મરણ માગવા માટે આજ કેટલીક અખંડ રાત્રિ રડ્યા કરું છું તે હું જાણું કે મારો પરમેશ્વર જાણે.” બોલતાં બોલતાં મનોરમાના નેત્રોમાંથી અશ્રુ-પ્રવાહ શરૂ થયો. મધુસૂદન શૂન્ય મનથી બેસી રહ્યો.

એમ અર્ધી રાત્રિ અશ્રુથી ભીંજતી પસાર થઈ. કુદરતે તેમને મૌન્યની નિદ્રામાં નાખી નિદ્રાધોન કીધાં.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

દસહજાર પર પાણી.

રમા પોતાના પિતાને ત્યાંથી મામા હું પદરાયને ત્યાં જઈ રહી.

ત્યારથી તેનો પગ ઉમરાની બહાર નીકળવા પામ્યો નહતો. કુટીલરામ દર સંધ્યાકાળે ઉત્સુકતાથી તેની વાટ જોતો હતો, પરંતુ ઘણા દિવસ વીત્યા એટલે તેના હૈયામાં ધીરજ રહી નહિ, તેથી તેણે દરરોજ શિવાલયમાં જઈ માળા જપવાનો નિયમ બાંધ્યો. તેની માળાના મણકા શિવસ્મરણમાં ફેરવાતા નહતા પણ રમા-સ્મરણમાં તળે ઉપર થતા હતા. તેનો ત્યાં જઈ બેસવાનો મુખ્ય હેતુ એજ હતો કે દર્શન કરવા આવનાર સ્ત્રી મંડળ તરફથી રમાની બાતમી મેળવવી. તેની મહેનતને યશ મળ્યો. રમાના સંકટની વાત જાણી તેણે રમાનો મેળાપ કરવા ગામમાં ટેલ નાખવાની યુક્તિ યોજી કાઢી. તે મહોલ્લે મહોલ્લે ટેલ નાખવા લાગ્યો. તેની ટેલ આ પ્રમાણે હતી.

શંકર શંકર કરીએ છીએ,

ભૂખે ભૂખે મરીએ છીએ;

ભૂખનું દુઃખ કો જાણે નહિ,

જાણે તોપણ ટાળે નહિ.

કુટીલરામ ફરતો ફરતો હું પદરાયને બારણે આવ્યો. અસૂચાવતી મુઠ્ઠી ચોખા લઈ આપવા આવી તેની પાછળ રમા પણ હાજરજ હતી. રમા તેની ટેલ સાંભળી ઘણી દુઃખી થઈ અને મનમાં કહેવા લાગી કે “આ કુટીલરામ નક્કી મારા બાતર ભૂખે ભૂખે મરી જશે. પણ હું એમને મળું શી રીતે ? એમના મનનું સમાધાન કંઈ શી રીતે ?

એટલામાં અસૂયાવતીએ રમોના ગ્રહ કેવા છે તે જોવાનું ટે'લી-
આ ભટને કહ્યું. તેણે થોડીકવાર 'મીન મકર કુંભ' નો બડબડાટ કરી
એકદમ મોઢું ઉતારી નાંખ્યું અને નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યો: "તમારી
રમાને હાલ 'કાળચંદ્રમા' બેઠો છે ! "

અસૂયાવતીએ તરતજ અધીરી થઇ પૂછ્યું "મહારાજ એનું કંઈ
નિવારણ ?"

"નિવારણમાં તો હવે એકજ ઉપાય રહ્યો છે. પણ જો તમે
મારા વચન પર વિશ્વાસ રાખતાં હોય અને તે મુજબ વર્તતાં હોય
તો કહું. મારા બોલની કિંમત જે જાણે તેજ જાણે, કારણ કે "ब्रह्म
वाक्यं जनार्दन" કુટીલરામે ઠાવકે મોઢે કહ્યું.

અસૂયાવતીએ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું કે "મહારાજ તમારો મને વિશ્વાસ
છે. તમે જે કહેશો તે કરીશ."

કુટીલરામે કહ્યું, "કરશો તો તમારે માટે, અને નહિ કરશો તોપણ
તમારે માટે. એ રમા પાસે એવું વ્રત લેવડાવે કે દરરોજ સંધ્યાકાળે
શંકરના દહેરામાં જઈ સવાસો ખીલીપત્ર ભક્તિભાવથી ચઢાવે અને
નમઃ શિવાય, નમઃ શિવાય બોલી રોજની દશ માળા કરે. પરંતુ એ
કામ અખંડ એક મહીનો કરવું જોઈએ. એક દિવસ તૂટ્યો કે ત્યાંથી
પાછો એક માસ ગણવો જોઈએ. બોલો તમારી રમા તેમ કરશે ?"

"તેમ અચૂક કરીશ મહારાજ" રમા વચ્ચે બોલી પડી. અસૂ-
યાવતીએ પણ કપ્પલ કર્યું.

કુટીલરામ ટે'લ નાખતો નાખતો ચાલ્યો ગયો, અને પોતાના
પાસા સપળા પડ્યા જાણી મનમાં ખૂબ દુઃખાયો.

કુટીલરામ પર એક અણધાર્યું સંકટ આવ્યું. તે જે ઝુંપડીમાં
રહેતો હતો તેનો માલિક એક કૃપણદાસ નામે વાણીઓ હતો. કુટી-
લરામ પર તેના ભાડાના પચાસ રૂપીઆ ચઢી ગયા હતા. કૃપણદાસે
તેની પાસે ધણીવાર ઉધરાણી કરી હતી, પણ તેને દાદ દેતો નહતો.

કૃપણુદાસે આજે તેને ચોકખે ચોકખું કહી દીધું કે આઠ દિવસમાં મારી પાંધજે પાંધ ચૂકવી નહિ આપશે તો નવમે દિવસે તારા પર જરૂર ફરિયાદ માંડીશ.

કુટીલરામને એક તરફથી રમાને મેળવવાની અને બીજી તરફથી પચાસ રૂપીઆ મેળવવાની ચિંતા પેઠી. એ આવી પડેલી બને ચિંતાનું નિવારણ કરવાના ઉપાય યોજવામાં તેના કલાકના કલાક વીતી જતા.

રમા શિવાલયમાં આવતી જતી થઈ. કુટીલરામ અને રમાની ગુપ્તગોષ્ઠી થવા લાગી. કુટીલરામે પોતાના પર થતી પચાસ રૂપીઆની માગણીની વાત કાઢી, અને કૃપણુદાસ માળા ફેરવવા આવે ત્યારે શું અને કેમ બોલવું તે રમાને સ્ત્રીખવ્યું.

બીજે દિવસે સંધ્યાકાળે સ્ત્રી પુરુષો શિવદર્શન કરી ગયા પછી હંમેશના નિયમાનુસાર કૃપણુદાસ એક પગે અને એક ધ્યાને માળા જપતો હતો. કુટીલરામ પણ ધ્યાનમગ્ન થઈ બે હાથ જોડી મસ્તક નમાવી બેઠો હતો. આખા શિવાલયમાં શાંતિ પ્રસરી હતી. દીપકનો મંદ પ્રકાશ થોડા ભાગમાં પડતો હતો. શિવલિંગ પર ઝીણી પણુ સતત જળધારા પડતી હતી. બીલીપત્રથી આચ્છાદિત થએલા શિવલિંગ પર તે જળધારાનો ઝીણો પણુ અખંડ સ્વર શાંતિમાં કિંચિત ભંગ પાડતો હતો.

એટલામાં અંદરથી પાર્વતી રૂપે રમા ત્ર્યંબકેશ્વરને સંબોધાને બોલી “આ કુટીલરામ આપણો પરમ ભક્ત પૈસાને માટે રિબાય છે. તેના પર કૃપણુદાસ પચાસ રૂપીઆનો દાવો માંડી તેની કીર્તિ પર પાણી ફેરવવા મારે છે. હે બોળા શંભુ, તમે ભક્તવત્સલ છો, માટે તેની બીડ ભાંગવા કાલેને કાલે એક પારસમણિ આપો; કે નથી તેની

આખી નિંદગીનું દળદર મટે. પછી થોડી વાર રહી ગંભીર અવાજથી શિવ રૂપે તેજ રમા બોલી કે “તથાસ્તુ.”

આ સર્વ કૃપણુદાસે સાંભળ્યું. તેણે કુટીલરામ પર નજર કરીને જોયું તો જણાયું કે એણે કંઈ પણ સાંભળ્યું નથી. છતાં તેની ખાતરી જણવા અનુભવા થઈ કૃપણુદાસે પૂછ્યું “કુટીલરામ, આ દહેરામાં શાનો અવાજ આવે છે?”

કુટીલરામ કાન પર હાથ મૂકી જણ્યું અનુભ્યું કરી બોલ્યો, “શું શેઠ? દહેરામાં અવાજ? અવાજ શાનો? ચેમેર શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: પ્રસરી રહી છે ને!

કૃપણુદાસે વધુ વિસ્તાર ન કરતાં વાત ટુંકાવી. કુટીલરામ પણ ધ્યાનસ્થ થયો, લક્ષ્મીપુત્ર કૃપણુદાસને અચંબો લાગ્યો “શું આ ભિક્ષા-હારી ભટજીને પારસમણિ મળશે? મળે! પ્રત્યક્ષ પાર્વતી દેવી પ્રસન્ન, પછી કેમ ન મળે? પણ આ ગુપ્ત વાત મેં જાણી છતાં તેનો લાભ નહિ મેળવું તો હું વ્યાપારી બન્યો શું કામનો?” આવો વિચાર કરી આ મારવાડી વણિક દેવદર્શન કરી ઘેર ગયો. તેણે ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં વાળુ કર્યું અને તાબડોતોબ કુટીલરામની ઝુંપડી તરફ આલવા માંડ્યું.

કુટીલરામ પણ કૃપણુદાસની વાટ જોઈનેજ ખેડો હતો. તેને વિશ્વાસ હતો કે લાલચુ વણિકખંડુને ચેન પડનાર નથી. તે અચૂક આવશે, અને હવે ત્રીયં બનાવશે.

તેને સંભારતાંજ પગલાં સંભળાયાં. કુટીલરામ, એકદમ હાથમાં માળા લઈ જપવા બેસી ગયો. કૃપણુદાસે આવી કહ્યું “કુટીલરામ મેં બાડાના રૂપીઆ માગવાની સમ્પ્રતાઈ કરી તમારા જેવા ભક્તવું મન દુખાવ્યું તે ખોટું કર્યું; એમ મને પાછળથી વિચાર કરતાં જણાયું. ચેસા તો મળે છે પણ સ્નેહ મળતો નથી,” આ પ્રમાણે શેઠજીએ કુટીલરામને ખુબ નવનીત લગાડ્યું.

“ તમને રોજ બિલામાં શું મળે છે ? ” કૃપણદાસે વાત ઉપાડી.
“ શેર બશેર અનાજ અને પાંચ સાત પૈસા. ” દાવડે મોઢે કુટીલ-
રામે કહ્યું.

શેઠ દયામણું મોઢું કરી બોલ્યા “ ભટ્ટ મહારાજ, તમારી
આ હકીકત સાંભળી મને ઘણી દયા આવે છે. તમને થોડી બહુ
મિલકત કરી આપવી એવો મેં સંકલ્પ કર્યો છે. પણ હું પડ્યો
બ્યાપારી ! બ્યાપારમાં ક્યારે તોટો આવશે તે કંઈ કહેવાય નહિ,
તેથી પૈસો કાઢી શકતો નથી. વળી હાથથી ધર્મ કરતાં મને કંપારો
છૂટે છે. તેટલા માટે હું તમારા કાયદાની એક યુક્તિ બતાવું તેમ
કરશો ? ”

“ કેમ નહિ શેઠજી ? વાડ વિના કંઈ વેલો ચઢે છે ? ”
કુટીલરામે શેઠને મોટાભાઈ કર્યા.

શેઠજીએ કહ્યું તો સાંભળો. આવતી કાલની તમારી આવક
પર સદો કરીએ. કાલે સવારથી રાત સુધીમાં જે તમને મળે તેના
કેટલા રૂપિયા લેશો ?

“ તમેજ કહેાને ? ” કુટીલરામે કહ્યું.

“ જુઓ તમને એક દિવસમાં એક રૂપિયા કરતાં વધુ મળતું
નથી, તો તમને કાલના દસ રૂપિયા આપી તમારો હાથ ઉઠાવવા
માગું છું. ” કૃપણદાસે બાજી રચવા માંડી.

“ તમારા દસ રૂપિયા માટે મારી ઝોળી વેચું ? એ ઝોળી
નથી પણ મારે મન તો કામદુધા ગાય છે. કામદુધા. પૈસો તો
આજે છે ને કાલે નથી. ”

કુટીલરામે બાજી જીતવા માંડી. “ તમારે ધર્મ કરવો હોય તો
બાંધી મુઠ્ઠીએ આપો; અથવા મારા પર નીકળતા રૂપિયા માફ કરો.
હું તમારા નામની બે માળા વધારે ફેરવીશ, અને તમને આશીર્વાદ
દઈશ. અમારા જેવા બ્રહ્મ લોકોનો આશીર્વાદ છે ક્યાં ? માટે એ
દસ રૂપિયાના સદાની વાત જવા દો. એટલા રૂપિયા માટે હું માફ
એક દિવસનું નશીબ વેચતો નથી. ”

કુટીલરામના આ ભાષણથી શેઠજી તો ગુંચવણમાં પડ્યા, પરંતુ કંઈક વિચાર મનમાં આણી તે બોલ્યો. એ તો ઠીક પણ હું તમારી સાથે સોદો ઠરાવવા ઘેરથી બહાર નીકળ્યો તેમાં હાર ખાઉં તો મને બદો લાગે. માટે બોલો તમારો શો વિચાર છે ?

“દસ રૂપીઆ તો શું પણ દસહજાર રૂપીઆ આપો તોએ મારું નશીબ વેચું નહિ સમજ્યા ?” કુટીલરામે કુટીલતા વાપરી.

શેઠજીએ પારસમણિના લોભમાં દસહજાર રૂપીઆ પણ કમુલ કરી દીધા. એટલે કુટીલરામે “ઝાઝું તાંણુના જતાં તૂટી જશે.” એમ જાણી કમુલ કર્યું. પણ તેણે શેઠજીને ચોકખું કહી દીધું કે મોઢે મોઢેની વાત નહિ. એનો કરાર લખી આપો અને હમણા ને હમણા રૂપીઆ ગણી આપો.

શેઠજી તરતજ ઊઠ્યા. દસહજારની દસ કોથળીઓ ચાકર પાસે ઉચકાવી લઇ આવ્યા, અને પોતાના ઠરાવનો કરાર પણ લખી આપ્યો. કુટીલરામ પોતાની યુક્તિમાં શલ્યો જાણી તેનો હર્ષ મનમાં મનમાં પાર વિનાનો ઉભરાતો હતો પણ તે કૃપણદાસને કિંચિત પણ જાણવા દેતો નહિ. કૃપણદાસે તેને જતાં જતાં બે ત્રણવાર ઉથલાવી ઉથલાવીને કથું કે કાસે સવારથી સાંજ સુધી શિવાલયમાં બેસવું. તમારે માટે પાકી રસોઇ હું ત્યાંજ મોકલાવીશ, અને જે તમને મળે તે મને આપવું. શેઠે રૂપીઆ તો આપ્યા પણ ત્યાંથી જવાતું મન થતું નહતું. તેનું મન કેમે કરી માને નહિ. પરંતુ પારસમણિ આગળ તેની કિંમત અતિ અલ્પ જણાવાથી મનમાં આનંદ પામતો પામતો ચાલ્યો ગયો.

કુટીલરામને કંઈ ઉંઘ આવે નહિ. પોતાના ચાતુર્યને ધન્યવાદ આપતો અને દસ કોથળીઓ પર વારંવાર નજર નાખતો અનેકાનેક વિચારતરંગ પર ચઢતો હતો. તેણે મૂકેલી કોથળીઓના રૂપીઆ ત્રણ ત્રણ વાર ગણી જોયા. તે પોતાને સદેહે સ્વર્ગ મળ્યું એમ માનવા લાગ્યો. અને “પુરુષનું નશીબ પાંદડે” એ કહેવત સંભારી સંભારી પોતાના ભાગ્યને વખાણવા લાગ્યો.

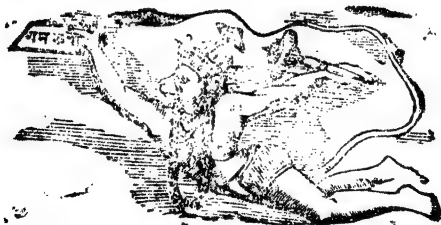
સૂર્યોદય થતાં કુટીલરામ ઊઠ્યો. પ્રાતર્વિધિથી પરવારી શિવાલયમાં જવા નીકળ્યો. શેઠ પણુ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. કુટીલરામે નિત્ય નિયમાનુસાર પોતાનું પાથરણું પાથરી આસન માંડ્યું. કૃપણુદાસે તે પર ચોક્કી કરવા માંડી. તે દિવસ કોઈ પર્વણીનો ન હતો. નિત્ય-દર્શન કરવા આવનાર લોક આવતાં ગયાં અને યથાશક્તિ અન્નદાન અને લક્ષ્મીદાન કરતાં ગયાં. વળી કોઈ સોંગ, તો કોઈ ખેર, કોઈ કેળાં તો કોઈ શેરડીનાં પેરીયાં તેની આગળ નાખતા ગયાં.

બે પ્રહર વીત્યા, પણ પુરા બે આનાના પૈસા પણ તેની આગળ પડ્યા નહિ ! ત્રીજે પ્રહર બદલાયો, ચોથો પ્રહર પૂર્ણ થવા આવ્યો, પણ શેર સવાશેર ચોખા, કેટલીક ફરાળ, અને બેઅઢી આનાના પૈસા સિવાય વધુ મિલકત મળી નહિ.

જેમ જેમ પ્રહર પર પ્રહર બદલાતો ગયો તેમ તેમ કૃપણુદાસની ધીરજ છૂટતી ગઈ. તેની નજર કુટીલરામ કરતાં શિવપાર્વતી તરફ વારંવાર દોડતી. કમળ જેમ સૂર્યના અસ્ત સમયે કરમાઈ જાય છે તેમ સંધ્યાકાળે શેઠનું મુખ તદ્દન કરમાઈ ગયું. પરંતુ “કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે” એ ન્યાયે તેણે મનમાં કલ્પી લીધું કે દિવસના લોકોના પગરવને લીધે શંકર પારસમણિ આપતા ખંચાયા હશે. રાત્રિના એકાંત સમયમાં જરૂર આપશે. એમ જાણી તેણે કુટીલરામને કહ્યું કે રાત્રિના નવ વાગે શિવાલય ખંધ કરવાનો સમય થાય ત્યાં સુધી બેસવું પડશે. કુટીલરામે શેઠને ગભરાયા જાણી પોતાનો વાંક નીકળે તેટલા માટે તે પણ કબૂલ કર્યું. જેમ જેમ રાત્રિનો અમલ પ્રસરતો ગયો અને નવની સમીપ કલાક ચઢતા ગયા તેમ તેમ શેઠનું ચિત્ત વ્યાકુળ થતું ચાલ્યું. અંતે તેનાથી નજર હેવાયું ત્યારે પાર્વતીની મૂર્તિ પાસે જઈ બે હાથ જોડી ગઈ ગઈ કંઈ વીનવણી કરી બોલ્યો “આ મદદને તમે આજે એક પારસમણિ અપાવવાના હતા અને મહાદેવજીએ તે કબૂલ કર્યું હતું, છતાંએ બ્રાહ્મણને અધાપિ તે મળ્યો નથી એ શું ? મહાદેવી ! આ બ્રાહ્મણને

હવે સત્વર પારસમણિ અપાવો. શિવાલય ખંધ થવાને હવે અવકાશ નથી. હે શંભુ, તમે પણ કેમ આપતા નથી? તમે ભોળા મટી કપટી તો નથી થયાને?

આમ શેઠજીએ શંકરપાર્વતીને બહાણંએ સમજાવ્યાં પણ આ-
જીવને પારસમણિ મળ્યો નહિ તેમ તેને ઉત્તર સરખોએ મળ્યો નહિ. !
અંતે નવના ટકોરા વાગતાં શિવસદન ખંધ થયું. કુટીલરામ આખા
દિવસનું મળેલું શેઠને આપી ચાલતો થયો. કૃપણદાસ દસહજાર પર
પાણી ફરું જાણી શોકાતુર થયો અને હાથ ધસતો રહ્યો. અર્ધો
ચમપુરીમાં પહોંચ્યા જોવો થઈ મંદ પગલે બાપડો ઘેર ગયો. ખરું છે
કે લોભીઆના ગામમાં ધુતારા ભૂખે નહિ મરે.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

પશ્ચાત્તાપ.

કુટીલરામ શ્રમ વિના મળેલા દ્રવ્યથી પરમાનંદ પામ્યો હતો.

પોતાને સહેજે પ્રાપ્ત થએલી તરડંબાજીની વિધાકળા બ્રહ્મસ્પતિને પણ અવગત નથી, એમ કહીને મનમાં કુલાવા લાગ્યો. કુલાય એમાં શંકા જેવું નહોતું; કારણકે તેણે પોતાના ગામમાં ભારે ચોરી કરી હતી અને તેનેજ પરિણામે તેને પોતાનું ગામ છોડવું પડ્યું હતું. પોલિસે ઘણી તપાસ ચલાવી હતી, પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહોતો. તેને માત્ર કોઇ કોઇ પ્રસંગે પોલિસને હાથે પકડાઇ જવાની ધાસ્તી લાગતી હતી. પરંતુ તેને આજે આ બીજીવારના દ્રવ્યહરણથી આપ્યું જગત આનંદમય લાગતું હતું. દરિદ્ર અવસ્થાથી કુંઠિત થએલી વાણી અચાનક જહીં તહીં મૂશળધાર વરસવા લાગી. રસ્તે આવતા જતાને બોલાવતો અને તેમની આગળ અસંખ્ય છાંટપર છાંટ ને નપગી ગપ પર ગપ તે નાખતો હતો; પરંતુ એટલું તો ખરું કે સૌનાં મન રંજન કરીને તે રવાના કરતો હતો. બે અઢીને સુમાટે પરગામથી એક ગામડીઉં યુવક મંડળ આવ્યું. તેણે વિશ્રામ લેવા અને તરસ છીપાવવા કુટીલરામની ઝુંપડી આગળની વાડના ખોડી ખારામદ્ પ્રવેશ કર્યો, અને પોતાની ઇચ્છા કુટીલરામને દર્શાવી. કુટીલરામે તેને માન આપ્યું, અને પાણી પાઈ શાંતિ આપી. ગામડીઓ યુવકવર્મ ખીડીનો વ્યસની હતો તેથી તેણે કુટીલરામના આપ્યા પહેલાંજ પાસે પડેલા પાંતરાતમાકુના દાખડામાંથી ખીડી વાળીવાળીને પીવા માંડી. તેઓ ખીડીના એટલા ગરાડી હતા કે ખીડીમાંથી શોષેલો તમામ ધુમાડો ગળાવાટે ઉતારી દેતા. મુખવાટે કે નાકવાટે જરાપણ બહાર કાઢતા નહિ. આ જોઇ કુટીલરામનું જિવ્હાએ ઓઠ-ધનુષ્ય પરથી છૂટ્યું.

“તમે મારા પક્ષના સ્વયંસેવકો છો; એ જાણી મને એક બાળુ અત્યાનંદ થાય છે, પણ બીજી બાળુ ખેદ થવાનું કારણ એજ છે કે તમે બીડીનો તમામ ધુત્ર બહાર કાઢવાને બદલે અંદર ઉતારી દો છો. તમે જાણો છો કે આ હડહડતા કળિયુગમાં મોક્ષ મેળવવો ધણેજ કઠિન છે. સ્વર્ગજ મળવું દુર્લભ છે, તો મોક્ષ-પદની વાતજ શી ? એ મોક્ષધામના અતિ દૂરમાં દૂર સ્થાને પહોંચવા આપણા ઋષિમુનિઓએ જે સરણી બતાવી છે, તેમાંનું પહેલું પગથીઈ કે જે તેમણે ગણાવવું જોઈએ તે ગણાવ્યું નથી, તેની મેં નવી શોધ કરી છે, અને તે આજ કાલના સુધારક નેતાઓએ એકે અવાજે માન્ય રાખી છે. ચાલુ વીસમી સદીમાં જે નૂતન શોધખોળનો ભરભરાટ થતો જાય છે, તેમાં મેં પણ એક શોધખોળનો ઉમેરો કર્યો છે. એ વાત વર્તમાનપત્રના વાચનરસિક પુરુષોએ તો જાણી છે, પણ તમારા જેવા નિરક્ષરોને અજાણી છે; માટે સાંભળો. “મૃત્યુલોકની ઉપર પહેલવહેલું ધૂત્રલોકનું સ્થાન આવે છે. એકદમ મોક્ષ-ધામ મેળવવાને ધ્યાન ધરવું એ ભોંય તળાએથી એકી વખતે મોક્ષસોપાન-મોક્ષ મેળવવાની નિસરણી-ને હિપલે પગથીએ બીજો પગ મૂકવા જેવું હાસ્યજનક અને મૂર્ખાઈ ભરેલું છે. અર્ધેન કુરત્તં કાર્યમ્ માટે પ્રથમ તો પહેલુંજ પગથીયું પકડવું જોઈએ. પહેલું પગથીયું તેજ ‘ધૂત્રલોક’ એ સ્થળ પૃથ્વીથી કંઈ વધારે દૂર નથી. ત્યાં ભૂતળ, અચળ, નદી, ઉદ્ધિ, વગેરે ધૂત્રનાં બનેલાં છે. ધૂત્રલોકમાં કૃમિ, કીટક, પશુપક્ષી, વૃક્ષવેલી, સ્ત્રીપુરુષ, સર્વે ધૂત્રાકાર ! ધૂત્ર જ્યોતિના સંમિશ્રણથી તેમનો વિશાળ દેહ સંઘટિત થયો છે, એ વાત કવિકુલગુરુ કાલિદાસે પોતાના મેઘદૂત નામક સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યમાં સ્પષ્ટપણે કમુલ કર્યું છે. તેમના ધૂત્રમય દેહથી એક દિવસમાં તેમણે રામગિરિથી અલકાનગરી સુધી પૃથ્વીપર જેતાં જેતાં પ્રવાસ કર્યો છે. ધૂત્રલોકના આસ્તિત્વ માટે આના કરતાં વધારે દૃષ્ટાંતની જરૂર જણાશે નહિ. જેમ આપણો મૃત્યુલોક અત્રથી ધરાય છે, ઇંદ્રાદિ દેવો દિવ્ય તેજથી પોષાય છે. તેમ તે ધૂત્રલોક ધૂત્રપાનથી તૃપ્ત થાય છે. માટે તેમને તૃપ્ત અને પ્રસન્ન કરવાને આપણે ધૂત્રપાનથી સ્વયંસેવકો બની આપણું મંડળ વધારવા તાકીદે આપતા ઉપાય લેવા જોઈએ.

ધૂમ્રલોક જેમ અખંડ બીડી, તમાકુ, ગાંજે, હુકકો, ફૂંકી ધૂમ્રના
ગોટગોટા ફેલાવે છે, તેમ આપણે તેમના જેવા થવાને તેમના કરતાં
પણુ ધણાજ મોટા પ્રમાણમાં ધૂમ્ર ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. જો આપણે
તેમનું અનુકરણ ખરા પ્રેમથી કરીશું તોજ તેમના અનન્ય ભક્ત
ગણાધશું, અને અંતે તેમના જેવા થઈશું; કારણકે યાદશી માવના
ચિદ્ધિ ભવતિ તાદશી । જેવી જેની ભાવના તેવી તેની સિદ્ધિ.
દીપક તિમિરનો ભક્ષ કરે છે, તો અંતે કાજળ પ્રસવે છે. જો
આપણે ખરા અંતઃકરણથી વધુમાં વધુ પ્રમાણમાં ધૂમ્ર ઉત્પન્ન
કરી તેમને પહોંચાડીશું. તોજ તેમને બીડી વાળી આપનાર, ચલમ
બરી આપનાર સેવકોની ખાલી પડતી જગાના અધિકારી બનીશું,
અને તેમને પામીશું. પરંતુ આટલી વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી કે
બીડી, ચલમ વગેરે પીતાં જોટલો ધૂમ્ર ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી કિંચિત્
પણુ ગળા નીચે નહિ ઉતારતાં ફૂં ફૂં કરીને મોઢામાંથી બહાર કાઢી
નાખવો. જો ધૂમ્રનો કોઈપણ ભાગ ધૂમ્ર લોકને નહિ પહોંચાડતાં
શરીરમાં સંગ્રહી રાખવામાં આવશે, તો તેમનો શાપ છે કે ‘યદ્દમાદિ
વિકાર થઈ અકાળ દેહત્યાગ થશે.’

વ્યાખ્યાન પિરમ્યું. કુટીલરામ ગામડીઆ સ્વયંસેવકોને; અને આમ્ય
યુવકો વ્યાખ્યાતા કુટીલરામને વખાણી વખાણીને શિખરે ચઢાવતા હતા.
તેમના વખાણની વાત સાંભળી નીચેનો શ્લોક સાંભરી આવતો હતો:—

उष्ट्राणां विवाहेषु गीतं गायन्ति गर्दभाः ।

परस्परं प्रशंसन्ति अहोरूप महोर्ध्वनि ॥

જોટલો જોટના વિવાહમાં ગધેડા ગીતો ગાતા હતા, તે પ્રસન્ને
ગધેડા જોટના રૂપના વખાણ કરતાં હતાં, અને જોટો ખરના અવાજની
પ્રશંસા કરતા હતા.

આમ પ્રશંસાની પરસ્પર આપ લે કરતાં પાંચ વાગ્યા જોટલો
આમ્યયુવકમંડળ ઉપકાર માની ચાલતું થયું. કુટીલરામ ડાઘા-
કૂટ કરી ચાક્યો હતો, તેથી ખુંપડી બહાર વૃક્ષની છાયામાં પોતાની
જુની પુરાણી પલંગડી પાથરી આડો પડ્યો. તે વેળા તેના ચિત્તમાં

રમાનું ચિંતવન આસતું હતું. તેની નજર તળાવ પરના રસ્તા પર શોધક રૂપે ફરતી હતી. તેનો વિચાર-તરંગ રમાને આજે છટકાવવાનો માર્ગ ખોળતો હતો.

સમય થતાં રમા દર્શનનિમિત્તે આવી. રમા અને કુટીલરામની દષ્ટિ પરસ્પર અથડાઇ. તેનો આઘાત બનેના હૃદયમાં થયો. રમા સીધી શંકરને દહેરે ગઈ અને કુટીલરામ પલંગડી ઉઠાવી ઝુંપડીમાં પેઠો.

કૃપણદાસે સદામાં દસહજાર તો ગુમાવ્યા પણ તેને પાછા કેમ મેળવવા, તેને માટે અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિ રચતો અને ભાંગતો. તેનું ચિત્ત ધનના નાશથી અધુરું દિવાના જેવું બની ગયું હતું. તેને નહિ ઉંઘ આવે કે નહિ અન્ન ભાવે ! તેણે કુટીલરામના છિદ્રો ખોળવા માંડ્યાં. તે કુટીલરામની ઝુંપડી અને શિવાલય પર સાફ નજર પડે અને તેને કુટીલરામ જેવા ન પામે એમ તળાવની પાળ પર આવેલા એક વિશાળ વડના થડની ઓથ પકડીને બેઠો હતો.

રમા દર્શન કરીને પાછી ફરી અને કુટીલરામની ઝુંપડીમાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાં આમ તેમ જોઈ અંદર દાખલ થઈ. કુટીલરામે બહાર ડોહાઈ કરી ચોમેર નિહાળી બારણું બંધ કર્યું. કૃપણદાસે રમાને ઝુંપડીમાં ગએલી જોઈ તેમ તેની શંકાશીલ મુખચર્યા પણ જોઈ. તેથી તેને સજ્જડ વહેમ પડ્યો. તેમાં કુટીલરામે બહાર નજર ફેંકી બારણું વાચું, તેથી તેમાં ઉમેરો થયો. તરતજ તે ઊઠ્યો, અને આ ઠીક દાવ આવ્યો છે જાણી મૂછપર તાવ દેતો ગુપચુપ ઝુંપડીના પડખામાં આવીને કાનસોરા લેવા લાગ્યો. કુટીલરામે રમાને આનંદ થતાં કહ્યું, 'કેમ કૃપણદાસને કેવો બનાવ્યો ? જોઈ મારી ચતુરાઈ ?' રમા બોલી, 'તમારી નહિ પણ મારીજ ચતુરાઈ. હું દહેરામાં સંતાર્ધ પાર્વતી રૂપે નહિ બોલી હોત તો કૃપણદાસ સપડાત ખરો કે ?' કુટીલરામ બોલ્યો, 'પણ તેની પાસેથી ધન કઢાવવાને શું કરવું ને તારે શું બોલવું એ મેંજ ઉપજવી કાઢ્યુંને ? વગર અક્કલના વાણીઆને સપડાવવો એમાં કેટલી વાર ?' કૃપણદાસના કાન ઠણક્યા, પ્રપંચ સમજ્યો. તે તરતજ ઉતાવળે પગલે પાસેના થાણા પરથી પોલીસને બોલાવી લાવ્યો.

પોલિસ અને કૃપણદાસ બંને ચોરને પગલે ઝુંપડી પાસે આવીને કાન માંડી ઉભા. બંને ઝુંપડીમાં છે તેની ખાત્રી કરી, અને એકદમ પારણું ઉઘાડી અંદર પેઠા.

પોલિસને જોતાં રમા તો ચમકીજી ગઈ, ને કુટીલરામ પણ આંભો બની ગયો. તેના મનમાં આગલી ચોરી યાદ આવી, અને રમા સાથે પકડાયેલી ધારતી પડી. આ અચાનક ગબરામણથી કુટીલરામ કંઈ પણ જોડ્યા ચાલ્યા વિના એકદમ મુઠી વાળીને પાછલે પારણેથી નાઠો. પોલિસ તેની પાછળ થોડેક સુધી દોડ્યો, પણ કૃપણદાસે તેને પાછો જોલાવવાથી અટક્યો. કૃપણદાસે પોલિસના હાથમાં દસ રૂપીઆ આપ્યા. પોલિસ તેને સલામ કરી રાજી થતો ચાલ્યામાં ગયો. કૃપણદાસ પોલિસને રૂપીઆ આપવાના કામમાં રોકાયો એટલે આગલે પારણેથી રમા પલાયન કરી ગઈ. કૃપણદાસે ઝુંપડીમાંથી તાળું કુંચી શોધી કાઢી તાળું વાસ્યું.

તે તરતજ ઉતાવળે પગલે ઘેર ગયો, અને ચાકરોને જોલાવી લાવ્યો. સદામાં ગુમાવેલા દસહજાર રૂપીઆની અનામત પડેલી કોથળી ઉપડાવી તાળું વાસી ઘેર ચાલતો થયો. તે વેળા રાત્રિના આઠનો સુમાર થયો હતો. ચાંદરણું છટકી રહ્યું હતું. આ વેળા કૃપણદાસનું હૃદય પાસેના તળાવમાંની પોયણી પેઠે પ્રદુલ્લ થયું હતું, મુખ ચંદ્રની પેઠે હસી રહ્યું હતું, અને મન તો પુષ્કરિણીના જળની પેઠે શાંત પડ્યું હતું. તે રૂપીઆ મૂકાવી આવી તરતજ રંગરાયને મળ્યો, અને રમાની વાત તેની આગળ જાહેર કરી. દુર્દશામાં આવી પડેલો રંગરાય કૃપણદાસની વાત સાંભળી ધણોજ ખિન્ન થયે. એકદમ તેની આંખમાં ઝળઝળાં બરાઈ આવ્યાં. અસૂયાવતીએ તેને ચઢાવીને વહેતી મૂકી તેથીજ આવું પરિણામ આવ્યું, એમ વિચારી અસૂયાવતી પર તિરસ્કાર દૂટ્યો. રંગરાયે કહ્યું કે “ સ્ત્રી મજા તો સમજી અને કેળવાએલી મજા. અણસમજી સ્ત્રી ધરતું ધંધોળીયું કરી નાખે છે. પુરુષની ધારેલી ધારણા ઉધી વાળે છે. એણે મને બંબેરી બંબેરીને મારી મારી અવળી કરી નાખી, મારાં રત્ન સરખાં બાળકો પર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરાવ્યો. મારા મગજમાં તેણે એવા કુવિચારો

બર્ધા હતા, કે હું તે વખતે બાળકોને જોતો ને જાણે દુઃસ્મનોને જોતો !
 અરેરે મેં હીનભાગીએ મારી પુત્રી તારાને તેના વાંકની તપાસ કર્યા
 વગર નિર્દયપણે મારી ! એટલેથીજ હું નહિ ધરાયો ! મેં તેમને
 નાહક છંછેડયાં અને તરછેડયાં ! મારા જેવો કૂર પિતા આ દુનીઆમાં
 એકે નહિ હોય ! કૃપણદાસ, સાચું પૂછો તો દુનીઆમાં આ કાળું
 મુખ દેખાડવું ગમતું નથી. લોકોના શબ્દપ્રહારે માંડ મન નિર્બળ
 બની ગયું છે ! મારો માનમર્ત્યો નષ્ટ થયો છે ! મારી કીર્તિને કલંક
 લાગ્યું છે ! કેટલે વર્ષે આજેજ મધુસૂદનનો આ પત્ર આવ્યો તે વાંચો
 જુઓ, તે શું કહે છે ?

કૃપણદાસ પત્ર લઈ મોટેથી વાંચવા લાગ્યો.

અમદાવાદ

વિંજયા દશમી.

પરમપૂજ્ય શિરછત્ર તીર્થ રૂપ પિતાજી, અખંડ સૌભાગ્યવંતાં
 માતાજી તથા બેન રમા.

અમદાવાદથી લિ૦ આપનો અળખામણો, હૃદયમાંથી વિસારી
 મૂકેલો આપને આંખના પાટા રૂપ લાગતો વિયોગી મધુસૂદન.

માંડ નામ સાંભળતાંજ આપને ક્રોધ વ્યાપશે, તિરસ્કાર છૂટશે,
 અને કદાચ એટલેથીજ પત્ર વાંચવો અપૂર્ણ રહેશે અથવા પત્રના
 ચીરેચીરા થઈ જશે ! છતાં આપના પવિત્ર ચરણકમળમાં માંડ મસ્તક
 ત્રેમભાવ ને પિતૃભાવથી, રે સાક્ષાત્ પ્રભુત્વ્ય માનથી હંમેશાં નમશેજ,
 અને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરશેજ. પછી આપ તે સ્વીકારો યા
 નહિ સ્વીકારો. તમે પુત્ર પ્રતિના ધર્મ બલે ત્યાગો. મારાથી તમારા
 પ્રતિ કદાપિ કાળે તેમ નહિજ બનશે. જે આપના અંતઃકરણમાં હરિ
 વસ્યા હોય, દયા વરસી હોય તો મારી વિશ્વસિ માન્ય કરશો.

મેં સુખે દુઃખે કેટલાક દિવસ ગુળ્યાં છે. પ્રભુએ મને સહાય
 કરી છે. મારી બાંધ ગૂઢી છે. હું એલ. એમ. એન્ડ. એસ.ની પરીક્ષામાં
 ધષ્ટેચ્છાથી ફતેહમંદ નિવડયો છું. હાલ સ્વતાંત્ર દવાખાતું ખોલ્યું છે.
 શેર બાજરી પેદા કરતો થયો છું. પરંતુ સદાની દુઃખીઆરી બેન
 તારાની, તેને સાસરે તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું છે, કે તેનો
 સ્વચ્છંદી અને દુર્વ્યસની પતિ મદનરાય તેને લઈ ક્યાંક નાશી ગયો.

છે ! તે બાપડીની ત્યાં શી દશા હશે તે ગરીબનિવાજ-દીનાનાથ એકજ જાણે છે. તમે તો મારી માતા તથા ભગિની રમા સહિત સુખરૂપ હશેજ; પરંતુ મારી બેન તારા-બાપડી નિરાધાર તારા-મને નિત્ય સાંભરે છે, અને તેના તરફની ચિંતા મારા અંતઃકરણમાં શલ્ય સમી સાલે છે.

દુઃખી તે છે ખીજને શું ?

મને દુઃખ તે ખીજને શું ?

પિતાને શું ? માતાને શું ?

નથી જ્યાં સ્નેહ તેને શું ?

અમે પાક્યાં ઉદરમાં એક,

જીવનપયદાયી માતા એક.

હું રોડે અવર રોશે ?

ઉનાં અશ્રુ અવર લહોશે ?

પણ અરેરે, તેનાં અશ્રુ લહોવાને પણ હું બાગ્યશાળી બની શકતો નથી. તેની બાતમી મેળવવા ધણાંએ પ્રયત્નો કરીધાં પણ વ્યર્થ ! તેની બાળ મેળવવા બેદરકાર બની બેસી રહેવાતું નથી, અને જ્યાં ત્યાંના નિરાશાના સમાચાર જાણી દુઃખ સહેવાતું નથી. શું એ મારી લુપ્તપ્રાયઃ થએલી ભગિનીનું આપને દુઃખ નહિ લાગે ? રસ્તામાં વિપ્રુદું પડેલું બાળક જોઈ કરૂણા આવે છે, તેનું છાતીશાટ રૂદન સાંભળી હૈયું ભરાઈ આવે છે, અરે એક માળામાંથી છૂટું પડેલું પંખીનું બચ્ચું ચીં ચીં કરી તરફડીમાં મારતું જોઈ રસ્તે ચાલનારને દયા ઉત્પન્ન થાય છે ! તો તમે એક જન્મદાતા પિતા થઈ તારાને જરાએ નહિ સંભારો ? તેની બાળ નહિ કાઢો ? તેનું દુઃખ નહિ નિવારણ કરો ? !

જનમ આપી ઉછેરીને લડાવ્યાં લાડ કંઈ આપે,

ગયા સર્વે ભૂલી બાપુ ! હૃદય નહિ આપતું કાંપે ? !

નિવાસ સ્થાન
સાબરમતીને તીરે
અમદાવાદ.

લિ. દર્શનાભિલાષી
સેવક
મધુસૂદન.

“રંગરાય ! આ પત્ર વાંચી મારું શરીર કંપી ઊઠ્યું છે તારાના સમાચાર સાંભળી હૃદય બળી રહ્યું છે. તો તમને એથી વિશેષ અસર થવીજ નોંધએ અને થઈ હશેજ.” કૃપણુદાસ પત્ર વાંચી બોલી ઊઠ્યો.

આ વેળા રંગરાયની આંખમાંથી અશ્રુપ્રવાહ અસ્ખલિત વહેતો હતો. તે એક નાદાન બાળકની માફક ધ્રુસકે ચઢ્યો હતો. ચોગરદમથી આવી પડેલા સંકટે તેનું ચિત્ત ભ્રમિત કરી નાખ્યું હતું. એકવારનો તે ખૂબ રડ્યો. મનના તમામ ઉદ્વેગ ખાલી થયા ત્યાં સુધી રડ્યો. પછી તે બોલ્યો, “કૃપણુદાસ, હું નિર્ભાગી છું. તારાને નિર્ભાગી બનાવનાર પણ હુંજ છું, પાપિષ્ઠ છું ! હવે શું કરવું તેની મને કંઈ પણ ગમ પડતી નથી ! મારી નીતિ, રીતિ, શક્તિ, ભક્તિ સર્વે ગુમાવી છે. હવે હું તે દુઃખી તારાને ક્યારે મળું એમ જીવમાં થઈ રહ્યું છે ! તેને એક વાર મારી છાતી સરસી ક્યારે દાખું એમ મન તલપી રહ્યું છે, મારા કરેલા અપરાધની ક્ષમા તેની પાસે ક્યારે માગું એમ ચિત્ત ચઢાઈ રહ્યું છે ! ”

કૃપણુદાસે કહ્યું, “પાછળથી પસ્તાવું એ વ્યર્થ છે. ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો. તમે એકવાર તાર કરી મધુસૂદનને બોલાવી તમે હિંમત મળી એકબીજાના મનનું સમાધાન કરો. પછી બીજી વાત હાથમાં ધરો.”

રંગરાયને કૃપણુદાસની સલાહ વાજબી લાગી, તેથી તેણે તરતજ સલાહનો અમલ કર્યો.

પ્રકરણ ૨૧મું.

મેળાપ.

પદરાયના ધરમાં અસૂયાવતી ગઈ ત્યારથી તેણે ધીમે ધીમે

પોતાની સત્તા બાંધબોજા પર ઝમાવવા માંડી. તેણે ગૃહવ્યવસ્થાનો તમામ કારભાર પોતે કરવા માંડ્યો. પોતાની બોજા માનગૌરી પાસે વાસીદું વાળવાનું, પાણી ભરવાનું, દળવાખાંડવાનું, વાસણો માજવાનું અને કપડાં ધોવાનું કામ કરાવવા લાગી પોતે કંઈપણ કામ કરતી નહિ એટલુંજ નહિ પણ પોતાની પુત્રી રમા પાસે પણ કરાવતી નહિ. અસૂયાવતીએ આખરે માનગૌરી પર એટલે સુધી વખત આણ્યો કે પોતાની તેમજ રમાની પથારી પણ માનગૌરી કરી આપે અને સવારે ઉપાડે પણ તેજ. સવારના ચાર વાગે એટલે માનગૌરીને ઊઠાડી મૂકે. કોઈ દિવસ તેનાથી મોડું ઊઠાય કે કોઈ કામ નિયમિત ન થાય અથવા બગડી જાય તો તે દિવસે અસૂયાવતી તેના પર ખારે મેઘ સરસાવતી. હુંપદરાય ભોગ જોગે પોતાની પત્નીની વહાર તાણતો કે તરતજ અસૂયાવતીનો કોષ પારાવાર પ્રગટી ઊઠતો. તેના ઉગ્ર વાક્યપ્રહાર ઉભય દંપતિ ઉપર અસ્ખલિત પડતો. તે વેળા તેના કર્ણુકોટાર અવાજ આખા મહોલ્લામાં પ્રસરતો, તેના નિત્યના કંકાસથી હુંપદરાય અને માનગૌરી તો શું પણ આખા મહોલ્લાનાં લોકો ત્રાસી ગયાં હતાં. અસૂયાવતી જે દિવસે લલતી તે દિવસે પ્રથમ તો પોતાનું જમવાનું બંધ કરતી. જમવા માટે તેના બાંધ તેને પીનવતો તોપણ તે માનતી નહિ. હુંપદરાય પોતાની સ્ત્રીને મનાવવા જવાનું કહેતો ત્યારે તે તેનું માનતી નહિ. એવામાં તે એકાદ શબ્દ અસૂયાવતીની વિરુદ્ધમાં બોલતી કે તરતજ છંછેડાઈ ઊડી કાળી નાગણુની પેઠે કુંશડા મારવા મંડી જતી. હુંપદરાય માનગૌરીને બોલવું બંધ રા-

ખવાતું કહેતો છતાં તે માનતી નહિ ત્યારે ક્રોધાવેશમાં તેને મારી બેસતો. તે વેળા આડોશીપાડોશી એકત્ર થતાં, ખંતેને શાંત પાડતાં, અને વારતાં પણ અસૂયાવતી તો ત્યારેજ જન્મતી કે જ્યારે માનગૌરી અસૂયાવતીને પગે લાગી માફી માગતી. નરસિંહ મહેતાની પુત્રી કુંવરબાઈ પર તેની નણદે જે નણદંપત્યું બનવ્યું હતું, તેથીએ વિશેષ અસૂયાવતીએ માનગૌરી પર ચલાવ્યું. અસૂયાવતી હુંપદરાયને ત્યાં આવી ત્યારથીજ તેના ઘરમાં કંકાસે કમળે લેવા માંડ્યો હતો. દળદરે ઘર ધાલવા માંડ્યું હતું, અને લક્ષ્મીએ ચાલવા માંડ્યું હતું. શાંતિ તો અસૂયાવતીનાં પગલાં થતાંજ પલાયન કરી ગઈ હતી. અંતે હુંપદરાય પણ પોતાની બેનથી કંટાળ્યો ત્યારે તેણે અસૂયાવતીને પળવવા અને કંટાળો આપવા પોતાની આંતરેના પક્ષ વારંવાર લેવા માંડ્યો. માનગૌરીએ પણ રફતે રફતે માનખંડના કરવા માંડી. ક્યોપકર્ણ ન્યાયે કૃપણદાસે પ્રસિદ્ધ કરેલી રમા અને કુટીલરામની વાત માનગૌરીને કાને આવી. એ વાતનું તેને સમજા હથિયાર મળ્યું, એટલે તેણે અસૂયાવતી સાથે થતા વાગ્યુદ્ધમાં વાપરવા માંડ્યું. રમા અત્યાર સુધી નણદંબોજનની લડાઈમાં વચ્ચે પડતી નહિ, પણ જ્યારે તેને એમ લાગ્યું કે મારી મામી ખાસ મારા પરજ કટાક્ષમાં બોલે છે, એટલે પોતે પણ માની સાથે મામી સામે લડવા ઉતરવા લાગી. તેણે પોતાની માતાને સમજાવ્યું કે આ મામી મારા પર બોલું પોતાનું મૂકી માર્મિક પ્રહાર કરે છે. પણ અંતે અસૂયાવતીજ હારી. એણે નણ્યું કે “હાથમાં રેટલો અને માથા પર ટપલો” એ કેમ સંખાય ! આજકાલની મારી આણેલી બોજન મારી સામે બોલે ને મારું માન ભંગ કરે, એના કરતાં નમજા સમજા પણ પોતાના ધણીને ત્યાં રહી હકનો રેટલો ખાવો એજ ઉચિત છે. એમ વિચાર કરી પોતાનાં કપડાંલતાંની પોટલી બાંધી ! અને રમાને લઈ બાઈને કલામૂક્યા સિવાય રંગરાયને ત્યાં ચાલતી થઈ. હુંપદરાયે નણ્યું છતાં અનણ્યું કરી તેને અટકાવીજ નહિ. માનગૌરીએ પણ ઘરમાંથી કંકાસે ટાળ્યો નાણી જતીજ કરી.

રંગરાયે અચાનક આવી ખેડેલી માદીકરીને જોઇ કંઈપણ પૂછપર છકરી નહિ. અણચિંતવ્યું આ શું થઇ ગયું તેના વિચારવનજાન તે તો પડી ગયો. આગળના સકેતો ભૂલી ગયો. ઘરમાં કોઈ ખોલે કે ચાલે નહિ. આખો દિવસ અમૂક વ્યવહાર ચાલ્યો. ઘરમાંથી અનાજ પાણી લઈ અસૂયાવતીએ રાંધવા માંડ્યું ને રમાએ કુવેથી પાણી ભરવા માંડ્યું. પછી રંગરાય ગામમાં ફરવા નીકળ્યો, ત્યારે તેણે એકદમ બાજુ પલટાઈ જવાનું કારણ જણ્યું. અસૂયાવતીએ હાર ખાધેલી જણી મનમાં આનંદ પામવા લાગ્યો. હવે પોતાનો હાથ ઉપર રહેશે એમ લાગ્યું. “હાર્યું કરે પણ વાર્યું ન કરે” એ કહેવતની તેને પાકી પ્રતીતિ થઇ. રંગરાયે પણ આગલી વાત કોથળે નાખી. અસૂયાવતીને સજ્જડ ઠોકર લાગી હતી, હૃદય પર સજ્જડ આઘાત થયો હતો, ને પોતાની આગલી ભૂલો તેને સાફ સમજવા લાગી હતી; એ સર્વની અસર એ થઇ કે હવે પ્રથમના જેવી અસૂયાવતી રહી નહતી. પતિની સામે ખોલવું, તેને ખોડું લાગે એવું વર્તન રાખવું, તેનાં વચન ઉચાપવાં વગેરે દુર્ગુણો તો તેનામાંથી અછત ઉડી જ ગયાં. ધીમે ધીમે રંગરાય અને અસૂયાવતી ધરસંસારનું ગાડું સરલતાથી ગળડાવવા લાગ્યાં. રંગરાયે મધુસૂદનનો આવેલો પત્ર અસૂયાવતીને વાંચી સંભળાવ્યો. તે વાંચતાં વાંચતાં તેની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં, અને લાગણી ઉશ્કેરાઇ ગઇ. અસૂયાવતીને ઠપકો આપી બાર દબને કહ્યું કે ‘મારી ગરીબડી તારા માત્ર તારાજ પાપમાં દુઃખી થઇ છે.’ અસૂયાવતી પસ્તાતી હોય એમ લાગ્યું, કેમકે તે વેળા તેના મુખ પર ગદાનિ ચથરાએલી હતી; તેમજ રંગરાયને તે સંબંધી એક ક્ષણ પણ કહી શકી નહિ, અને માત્ર બધિરવત્ જની નીચું જોઇ બોંચ ખોતરતી હતી. છેવટે રંગરાયે મધુસૂદનને ખોલાવવા તાર કર્યો છે એ વાત જણાવી ત્યારે અસૂયાવતી મનમાં આનંદ પામી હોય એમ જણાયું. તે ખોલી, “મધુસૂદન ભલે આવે, હું તેની પાસે મારા અપરાધની ક્ષમા માગીશ.”

ખીજે દિવસે મધુસૂદન આવ્યો. તેણે માતા પિતાને પ્રણામ કર્યા, ને રમાને ખોલાવી તેના માથા પર હાથ ફેરવ્યો. તે વેળા મધુસૂદનની

આંખમાં અશ્રુકણુ ચમકવા લાગ્યાં. તે જોઈ રંગરાય અને અસૂયાવતીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. પોતે મધુસૂદન અને તારા પર મિથ્યા જીલ્મ કરેલો તે સંભારી સંભારીને આંખમાં આંસુ લાવ્યાં. બંનેએ પુત્ર પાસે ક્ષમા માંગી.

મધુસૂદને પોતાની ઉપર વિતેલી વિપત્તિઓનું વર્ણન કર્યું. કેટલો પરિશ્રમ વેઠી વિદ્યાભ્યાસ કર્યો તે જણાવ્યું, અને પોતાની પત્નીનો શી રીતે મેળાપ થયો તે પણ કહી દીધું. મનોરમાના મેળાપની વાત જાણી ઉભય આનંદ પામ્યાં. માત્ર રમાજ પોતાના વૈધવ્યને સંભારી મનમાં બળી.

રંગરાયે અને મધુસૂદને તારાની શોધ કરવાનું નક્કી કર્યું. વર્તમાનપત્રોની જાહેર ખબરમાં તારા અને મદનરાયનાં નામ આપી સોમની ઉંમર તથા જાત જણાવી.

અસૂયાવતીએ મધુસૂદનને કહ્યું કે, બાઈ, મેં તને તથા તારાને ઘણું દુઃખ દીધું છે, મારી દુષ્ટ બુદ્ધિએ મને અવળે માર્ગે દોરી. દુની-આમાં મેં જાણી જોઈને મારી ક્રોધેલી કરી લીધી. હવે હું બહુ પસ્તાઈ છું, મુઝાઈ છું.”

મધુસૂદને હસતાં હસતાં કહ્યું કે, “માતાજી, એમાં તમારો લેશ માત્ર અપરાધ થયો હોય એમ હું માનતોજ નથી. એ અપરાધ તમારા મધુ રૂપી રાક્ષસનો છે. હજી પણ મને ભય છે કે તમે અત્યારે અમારા પ્રતિ દયાની લાગણી બતાવી તે ઘડી પછી કાયમ રહેશે કે કેમ ? એ જોતા પેટમાં ઉતર્યો છે, તેના હૃદયમાંથી એણે સારાસાર વિવેક બુદ્ધિ ઉખેડી નાખી છે, અને દયાભાવને બાળીને ભસ્મ કર્યો છે. માટે તમે બંને એ મધુ રૂપી રાક્ષસનો સંગ—એ દુર્વ્યસનની કુટેવ—જ્યાં સુધી છોડશો નહિ, એને તિલાંજલી આપશો નહિ, ને આખી જિંદગી ભર દારૂ નહિ પીવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લેશો નહિ, ત્યાં સુધી તમે પસ્તાયાં છો કે મુઝાયાં છો એ વાત માનીશજ નહિ. જો તમારે તમારી બુદ્ધિ નિર્મળ કરવી હોય, ગએલી કીર્તિ પુનઃ સ્થાપિત કરવી હોય તો મધુક્ષસનો સંહાર કરો—ત્યાગ કરો. મારા દેખતાં હાથમાં પાણી લઈને પ્રતિજ્ઞા કરો કે આજથી મધુપાન કરવું હરામ છે. મધુપાન કરવું અને દુનીઆનું પાપ પીવું બંને સમાન છે.”

મધુસૂદને લેવડાવેલી પ્રતિમા બંને દંપતિએ અંતઃકરણ પૂર્વક સ્વીકારી અને તે આખી જિંદગી સુધી પાળી. આ વાત આખા ગામમાં ફેલાઈ, અને આખી ન્યાતમાં ફેલાઈ. એટલુંજ નહિ પણ સર્વેને કોણ જાણે શી અસર થઈ કે તેમણે મધુપાનનો હમેશ માટે ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સુરા લોકો મધુસૂદનને “યદ્યા નામા સ્તથા ગુણાઃ” ની કહેવત લાગુ પાડી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

રાત્રે એકાંત મળતાં રંગરાપે કૃપણદાસ દ્વારા સાંભળેલી રમાની હકીકત મધુસૂદનને કહી. મધુસૂદન ધણેજ ખિન્ન થયો. વિધવાઓને ગ્વાનરસ નહિ ચખાડવાથી, ધર્મ માર્ગે નહિ વાળવાથી, અને તેના પર પૂરતો અંકુશ નહિ રાખવાથી કદાચ કેવું વિપરીત પરિણામ થવા પામે છે, તેનું તેને હૃદયનાં મધ્યું.

પ્રાચીન ધર્મના પાયા પર રચાએલું કુટુંબબંધારણ, ધર્મશિક્ષણ અને નીતિદર્શન ક્યાં, અને અર્વાચીન ધર્મવિહીન ગુચ્ચવાએલું કુટુંબ બંધારણ, ધર્મ વિનાનું શિક્ષણ અને નીતિ રહિત પ્રદર્શન ક્યાં ! પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંને વચ્ચે આકાશ પાતાળ જટલું અંતર, તેમાં વળી અન્યાદિત સ્વતંત્રતાએ ઉચ્છૃંખળતાનું રૂપ પકડ્યું એટલે તેમાં પ્રવૃંજ શું !

તેણે પોતાના પિતાને કહ્યું કે, “રમાને અહીં એકલી રાખવામાં સાર નથી. એને હું મારી સાથે અમદાવાદ લઈ જઈશ. ત્યાં મારી પત્નીની પાસે રહી ધર્મવિષયક ગ્વાન મેળવશે. એટલુંજ નહિ પણ એનું મન પવિત્ર અને ધર્મ પર આસ્થા રાખનાર થશે.

મધુસૂદને એ વાત પોતાની માતાને કહી. તેણે પણ રમાને અમદાવાદ લઈ જવાની સંપૂર્ણ ઇચ્છા જણાવી.

બીજે દિવસે મધુસૂદનની અમદાવાદ જવાની તૈયારી થઈ. રમાને અમદાવાદ જોવા આવવાની વાત કહી, તેણે તે ખુશીથી સ્વીકારી મધુસૂદન પોતાનાં માતા પિતાને પ્રણામ કરી રમાને સાથે લઈ અમદાવાદ જવાને ઉપડ્યો.

પ્રકરણ બાવીસમું.

ત્યાગ.

મહનરાય તારાને લઈ સુરતમાં રહ્યો હતો. તેણે કોઈ પણ

ઉદ્યોગ કરી દ્રવ્ય સંપાદન કરવાની તો પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પોતાની માતાનો તરફરેલો પૈસો તાગડીના કરવામાં ઉડાવ્યો. તેણે એક ગુલામ નામે અંગ વસ્ત્ર રાખ્યું હતું, તેને ત્યાં ઘણો વખત ગાળતો. તે મોડી રાત સુધી તેને ત્યાં પડી રહેતો. ત્યાં વિલાયતી ખાંડીની ખાટલીઓ મંગાવતો, મેવાખિડાઈની ટોપલીઓ ઉડાવતો, અને ચાહપાણીની બટ્ટી તો ઉપરાઠાપરી ધીકેલીજ રાખતો. આ પ્રમાણે તે ખાધે પીધે તૃપ્ત થઈ રાતે દસખાર વાગે ઘેર આવતો. બિચારી તારા રાંધીસીંધીને વાટ જોતી ભૂખીને મૂખી બેસી રહેતી ! હંમેશના ભૂખમરાથી અને મહનરાયને પડેલી કુટેવની ચિંતાથી તેનું શરીર દિનપ્રતિદિન ગળાવા લાગ્યું. તેણે પતિને દુર્વ્યસનમાંથી અટકાવવા અને કુછંદ મુકાવવા ઘણી ઘણી સમજીત કરી, ઘણી ઘણી વિનંતી કરી પરંતુ તેની તેને કંઈ પણ અસર થઈ નહોતી. “વરસાદનું પાણી હાથપગ ધોવામાં” એ ન્યાયે તેનો ઝાળવેલો પૈસો ગેરવર્તણૂકથી ગુમ થયો. તારાના પદ્માના દાગીના પણ વેચી ખાધા. તારા આ સઘળી વાત સંભારી સંભારીને ખળ્યા કરતી. તેનો દુઃખનો પાર રહ્યો નહોતો. અધૂરામાં પૂરો મહનરાય મદિરાપાન કરી બેભાન થઈ આવતો. ત્યારે નિર્દોષ તારાનો નહિ વાંકનો વાંક કાઢી પોતાની ચર્ચાજપંજરી ચાલુ કરતો. તે નહિ બોલવા જોગ વચનની ગર્જના કરી તારા પર શિક્ષાની વૃષ્ટિ વરસાવતો, તે વેળા તારાને ક્યાં વાગશે, કેટલું વાગશે અને તેને કેટલું દુઃખ થશે, તેનાં તેને સ્વપ્ને પણ વિચાર નહિ આવતો. દિનભાગીની તારા તે પણ મહા કષ્ટે સહન કરતી, છતાં પોતાના પતિને સદા સુખ આપવા

અને તેની આસા ઉઠાવવા જરાએ પાછી પાની કરતી નહિ; તેમ તે પોતાનો પ્રેમ લેશ પણ ઘટાડતી નહિ.

મદનરાયે પોતાનો તમામ પૈસો ગુલામ સાથે ખાવા પીવામાં ખરબાદ કર્યો હતો. હવે તેની ભૂએ ભરવાની વારી આવી હતી. તારા આડોશીપાડોશીનું દળણું દળી પરાણે પેટ ભરવા જેટલું કમાતી. મદનરાય દિવસના ઘણા કલાક નિદ્રા લેવામાં ગાળતો, અને સાંજ પડે એટલે ગુલામને મળવા ઉપડી જતો. હાથપર પૈસો રહ્યો ત્યાં સુધી મદનરાય ગુલામને વસ્ત્રાભૂષણ તથા ખાનપાનથી સંતોષ આપતો; પરંતુ હવે તેના મુકવણું પડ્યાં. ગુલામનો પ્રેમ ખાસ મદનરાય પર નહોતો. પણ તેના પૈસાપર હતો. તેનો પૈસો જેમ ઘટતો ગયો તેમ ગુલામની પ્રીત પણ ઘટતી ગઈ. અતે મદનરાય પાસે પૈસો રહ્યો નહિ, ત્યારે ગુલામની મદનરાયપર પ્રીતિ પણ રહી નહિ. તેને મદનરાય આંખના પાટા જેવો લાગતો. ગુલામ વાત વાતમાં તેનું અપમાન કરતી. કદાચ અને વચ્ચે લઢાઈ સળગતી ત્યારે તેનું સ્વરૂપ બચંકર આવતું. તે વેળા ગુલામ તેને ગાળો દેવાને અને પ્રસંગે મારવાને પણ ચૂકતી નહિ. ગાળ કે માર ખાવા છતાં મદનરાય ગુલામને પોતાનો શ્વ કે પ્રાણ સમજતો.

તાપી કિનારે સાધુની ઝુંડ આવી હતી. સંધ્યાકાળે સં. શિષ્યો સંધ્યા આરતીથી પરવારી, કેટલાક ભોજન વિધિમાં તો કેટલાક હરિકીર્તનમાં ગુંથાયા હતા. મહંત પોતાના આસનપર નિવૃત્ત ચિત્તે બેઠા હતા. તેમની ઉપર મોટું છત્ર પોતાની સંપૂર્ણ કળા પ્રસારી ઉભું હતું. તેની સાથે ભોંય સુધી લટકતું એક જાડું કપડું બાંધ્યું હતું. તે કપડું છત્રની ત્રણ દિશામાં વીંટળાએલું હતું. માત્ર ઉત્તર દિશાનો ભાગ ખુલ્લો હતો.

ગુલામ તાપીપર પાણી ભરવાને આવી. તેના પગ તાપી તરફ ઉપડતા હતા, પરંતુ તેની નજર એમેર ફરતી હતી. ઘડીમાં પાછળ જોતી, અને ઘડીમાં આંખુમાંખુ જોતી, પાણી ભરીને ગઈ તે વેળા

પણ તેની નજર પૂર્વવત્ શોધક જણાઈ; કારણ કે મદનરાય સાથે આજે તાપી પર મળવાનો સંકેત હતો.

મદનરાય આવ્યો. તેની સ્થિતિ પણ ગુલામના જેવીજ હતી તે પણ જાણે કોઈ ખોવાએલું માણસ ખોળતો હોય એવો જણાયો. ચોડીવાર મહંતની સન્મુખ રસ્તાપર ચપળદૃષ્ટિએ જોતો ઉભો રહ્યો.

મહંતે ગુલામ અને મદનરાય એ બંનેની સ્થિતિ જોઈ હતી. મહંતો દૂર પરદેશમાં વસતા માણસની વાત જાણે તો પ્રત્યક્ષ માણસની મુખચર્યા પરથી જાણી શકે એમાં નવાઈજ શી. તેણે બંનેની કામીદૃષ્ટિ પારખી હતી. બંને વચ્ચે આડા સંબંધની વાત અટકળી હતી.

કામી પુરુષોને વિવેક યુદ્ધિ હોતી નથી. તેમને કામાંધ કહેવામાં આવે છે તે સર્વાંશે સાચું છે. મદનરાયે મહંતને એક સાધારણ માણસ જાણી પૂછ્યું “અહીં કોઈ સ્ત્રી પાણી ભરવા આવી ગઈ?”

મહંતે જાણ્યું કે આ માણસ તદ્દન નિર્લજ્જ થઈ પૂછે છે; તેથી તેણે કહ્યું “મારા જેવા એક સાધુને આવી નીચ વાત પૂછવી યોગ્ય છે?”

મદનરાય કંઈક ચમક્યો, અને આ એક સાધુને પૂછાઈ ગયું એમ વિચારી મનમાં પાશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. પોતાના ગાલમાં તમાચા મારી બોલ્યો “હરિ! હરિ! અધમ! અધમ!” મહંત બોલ્યા “મતિમાં ભ્રમ કેમ?”

“ભાવિ.”

“ભાવિ સુધારો.”

“શું મારા હાથમાં છે?”

“તો કોના હાથમાં?”

“અવિનય ક્ષમા. મારી રખાતના. જે તેને તમે દીપક માનો તો હું પંતગીડ થઈ બળી મરવામાં આનંદ માનીશ. જે તેને અગ્નિ માનો તો હું ધી રૂપ બની પીગળવામાં લાલ લેખીશ. જે તેને

નાગણુરૂપ ધારો તો તેના ડંશ ફેવે ફેવે ખમવામાંજ સર્વ સુખ
માનીશ. જે તેને રાક્ષસી તુલ્ય ગણો તો હું તેનો ભોગ થઈ પડવામાંજ
મોક્ષ સમજીશ.”

“શું પરદાર ? !” મહંતે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું.

“હા એજ સરદાર.”

“તો સંખ્યાધીનો સંસાર ?”

“ધગધગતો અંગાર.”

“કંઈ ભવિષ્યનો વિચાર ?”

“ભલે નર્કનું દાર.”

“ખસ ?”

“ખસ.”

“કારણ ?”

“તેનો ઉપકાર.”

“શાનો ?”

“મારા પર શુદ્ધ પ્રેમનો.”

“એવો પ્રેમ ?”

“એક જીભે શું વરણાય.”

“અહીં આવવાનું કારણ ?”

“તેનો મળવાનો સંકેત.”

“મળ્યા ?”

(નિશ્વાસ નાખતાં) “ન...હિ.” એટલામાં ગુલામને દુરથી
આવતી જેઠ મદનરાય ખોલ્યો. “ઓ પેલી આવે.”

“આ છત્રની પાછળ સંતાઈ જાઓ, સૌ સમજશે.” મહંતે
સહેજ માથું હલાવી આદેશ કર્યો.

મદનરાય તરતજ મહંતની આજ્ઞાને આધીન થયો. થોડીવાર
પછી ગુલામ આવી. તેની નજર પૂર્વવત્ ચોમેર ફરતી હતી. નયનમાં
રતાશ છવાઈ હતી અને એવાં ક્રોધસૂચક ચિહ્નો તેનાં મુખપર તરતાં
હતાં. તેણે મહંતને પૂછ્યું “અહીં કોઈ માણસ આવ્યો હતો ?

“કેમ બેન ! શું કામ હતું ?” મહંતે ધીરથી પૂછ્યું.

“હોમવાતું.” નખરામાં કર્કશ સ્વરે કહી ચાલવા માંડ્યું.

“સાંભળજો.” મહંતે મદનરાયને ધીમેથી કહ્યું, પછી ગુલાબને મોટે સ્વરે યૂઝ પાડી કહ્યું. “ઝોળખ આપો તો તમારા આવી ગયાના સમાચાર આપું.”

“એવી કંઈ જરૂર નથી. ગરજ હશે તો ઘણોએ પગે લાગતો આવશે.” એમ કહી પુનઃ ચાલવા મંડી.

“બોયો શુદ્ધ પ્રેમ ?” મહંતે મદનરાયને કટાક્ષમાં કહ્યું.

મહંતના આ છેવટના શબ્દોમાં કંઈ એવું અલૌકિક દિવ્યબળ હતું કે તેનો આઘાત મદનરાયના અંતઃકરણમાં સચોટ થયો. તેના પાપી વિચારો પળમાં નાશ પામ્યા. તે હવે પૂર્વનો મદનરાયજ નહોતો.

મદનરાય સક્રોધ આગળ આવી બોલ્યો “શું તે ગઘ ?”

“ગઘ. છે પરવા કંઈ ?” મહંતે જ્ઞાનદ્વાર ખોલતાં કહ્યું.

એટલું કહેતામાં તો મદનરાય એકદમ દોડી ગયો અને ગુલાબને હાથ પકડી ધસડતો ધસડતો મહંત આગળ લાવ્યો. તે એકદમ વકરાઈ જઈ ગુલાબને મારવા લાગ્યો.

“હાંહાં સ્ત્રી હત્યા. અધમ પગલું.” મહંતે આડા આવી બનેને જીલ્લા પાડ્યાં.

મદનરાયે ક્રોધાવેશમાં કહ્યું નાગણુ ? મેં તને આટલું દુઃખ પાડ્યું તોએ તારામાં અમૃત ન આવ્યું ?

નાગણુને દૂધ પાવાથી તેમાં અમૃત આવતું નથી પણ ઉલટું વિષ બરાબ છે. મહંતે બોધ વાણીમાં કહ્યું.

ત્યારે ગુલાબ છણકો કરી મદનના પ્રત્યુત્તરમાં બોલી “કોણુ ચોખ્ખા મેલવા આવ્યું હતું ?”

“હુણ, તેં મારી જિંદગીપર પાણી ફેરવ્યું !”

મદનરાયે ગુલાબને ધિક્કારીને કહ્યું.

“બળી કાં ન ગઘ” ગુલાબ તિરસ્કારથી બોલી. વિષ્ટાપન એસનારી કાગડી ? તારામાં હંસલીના ગુણુ ક્યાંથી આવે ?” મદનરાય

આંખમાં ઝળઝળામાં આણી બોલ્યો.

“ઘેર ઘેર ભટકતા કુતરો ક્યારે સાધુ કહાવે ?” ગુલામ દાંત કકડાવી બોલી.

આ સાંભળી મદનરાયનું હૈયું એકદમ ભરાઈ આવ્યું. શરીર ક્રોધથી કંપવા લાગ્યું. પણ ગુલામનો અંતિમ શબ્દપ્રહાર સાંભળી ગાળીને બોલ્યો “કુતરો ? કુતરો ? હા કુતરો ! પણ તે કોણે કર્યો ? તેં પાપિણી તેં ?”

‘તારા નશીબે, તારા ઢંગે’ ગુલામ આંગળાં ફેાડી બોલી, અને એકદમ ચાલતી થઈ ગઈ.

મહંતે શાંતવન આપવા કહ્યું:—

નીજનાર રાજા ભરથરીની, પિંગળા ગઈ પલકમાં,
પરનાર કેની થઈ નથી, થાશે નહિ આ ખલકમાં.

“જો તેં આટલું ચિત્ત પ્રભુમાં પોરવ્યું હોત તો તારું કલ્યાણ થઈ જાત.”

“મહાનુભાવ શું આ સાચું કહો છો ?” મદનરાયે અધીરા થઈ પૂછ્યું.

“નિઃસંદેહ સાચું. ‘ભૂલ્યો ત્યાંથી ફરીથી ગણું.’”

‘તો મહારાજ હું આજથી આપની સેવામાં રહીશ. આપ મને એવું જ્ઞાન આપો કે મારાં પાપ કર્મો બળી જાય અને ‘મારું કલ્યાણ થાય.’” મદનરાયે બે હાથ જોડી દીન વાણીથી કહ્યું. મહંતે તેને આશ્રય આપ્યો. ભોજનસમય થયો એટલે સાધુમંડળ ભોજન કરવા બેઠું. આપણા મંડળમાં એક શિષ્ય વધ્યો જાણી સૌ આનંદ પામ્યા. “સંસાર અસાર” છે તે સંબંધી અનેક ઉદાહરણો આપી મદનરાયનું મન સંસારમાંથી વિરક્ત કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા. ભોજન કરી સૌ પરવાર્યા. પછી આખું સાધુમંડળ હરિકીર્તન કરવા બેઠું.

નરવર નાગરજીરે ! ગુણગણના શી થાય તમારી ?

બ્રહ્મા રૂદ્ર વિરંચી વિષ્ણુ જશ જેના જગે ઝાઝા

ઈંદ્રાદિ સુરનર મુનિવર સૌ પામ્યા નહિ તુજ માઝા—નર૦

મુંગાને વાચાળ બનાવે જો કરણા દીલ બાખી

લંગડો હિમાચળ ઓળંગે અહ્લુત અમૃત ચાખી—નર૦

ભજન સમાપ્ત થતાં સાધુ મંડળમાં ભક્તિરસ ઝામી ગયો. સર્વેનાં ચિત્ત પ્રભુ પ્રતિ લીન થઇ ગયાં. ભજનની ધુનમાં એક ખીચું ભજન આરંભાયું.

ગિરિધરવરકા'ન ! તારી મેરલીનાં તાન
 સુણી ડોલતાં ચિત્ત મુનિરાજનાં—વાહ વાહ !!
 નયનો નચાવી કરે તારલીઆ સાન
 નભમાં અનંત ધુમે દિનકર સંતાન
 નાદ સુણી હૃદય ઝરે ગિરિવર ગુણવાન—વાહ વાહ !!
 પંચપ્રાણ, એકતાન, થાય જ્ઞાન.
 અખિલ વિશ્વ ઝૂલે બ્રહ્મનાદમાં
 નટવર બલિહારી વાહ!—ગિરિધર—

પછી મહંતે પોતાની પ્રભાવશાળી સુમધુર વાણીથી શિષ્ય વર્ગને ઉપદેશામૃત આપવા નીચેનું ભજન લલકાર્યું.

જેને ભરતના જાયા જગીરે, જગીરે, જગી, જાયા, જગી. જેને—ટેક.

નિઃસાર જગની માયા નમાલી,

બૂલેચૂકે ના લેતો માગીરે, માગીરે માગી, માયા માગી—જેને

હરિમય મિહડાં હૃદયે ન રેડ્યાં તો રહેશે ત્રિવિધતાપ લાગીરે,

લાગીરે લાગી, તાપ લાગી—જેને

ભગીરથ યત્ને સિદ્ધિ મળતાં

જગમાં લેખાશેા મહાત્યાગીરે, ત્યાગીરે ત્યાગી, મહાત્યાગી—જેને

પોતાના મહંતની દિવ્ય વાણીનો પ્રસાદ આપી સૌ સાધુ પ્રસન્ન હૃદયે ઊઠ્યા અને પોતપોતાની ધુણી આગળ આસન નાખી બેઠા. કોઇ ચલમ કુંકી રાત્રિનો ધન અંધકાર બેઠી ક્ષણિક પ્રકાશ પ્રગટાવતા હતા, તો કોઇ હાથમાં રમરણી લઇ ધ્યાન મગ્ન થતા હતા. રાત્રિએ પુરો અમલ બેસાડવા માંડ્યો. સાધુઓ એકબેકડ નિદ્રાધીન થતા ગયા. પરંતુ મદનરાયને ઉંઘ આવે નહિ ! આજે વૈરાગ્યે તેના હૃદયપર પહેલવહેલોજ હુમલો કર્યો હતો.

તેમાં પૂર્વના માનસિક વ્યાપારોમાં આજે દવ લાગ્યો હતો. સંત પરિચયનો મહિમા તેને ચમત્કારી લાગ્યો. તેને જાણે આજે નવજીવન મળ્યું. પુનર્જન્મ થયો એવું બાસવા લાગ્યું. તે મહંતની સામા પલાંઠી વાળી એ હાથ જોડી બેઠો તે બેઠો.

અંતરીક્ષથી અંધકાર વરસતો હતો. તે તાપીનદીના મોજામાં લપેટાઈ જળને શ્યામરંગી કરી મૂકતો હતો. માત્ર તાપીના હૃદય પટપટ ડોલતાં વદાણોમાંના ઝીણા દીવાઓ નદીના પાણીમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે આછો સોનેરી રંગ પૂરતા હતા. પ્રાચીન વૃષ્ટિની આગ્રાથી સુરતનું રક્ષણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ નદીમાં પગ નાંખી અડગ ઉભેલો કિલ્લો, પ્રચંડ યોદ્ધા જેવો દેખાતો હતો. તે જાણે હોપપૂલ રૂપી પોતાનો હાથ લાંબાવી પચિકોને આવવા જવાનો માર્ગ સુગમ કરી આપતો હોય એવો બાસ સહજ થતો હતો. તે જોઈ પરોપકારાય સતાંવિમૂતયઃ ની ઉક્ત યાદ આવતી હતી. અહીં અર્ધચંદ્રકારે વહેતી તાપીએ પોતાની કેડપર સુંદર બંગલાઓ લીધા હતા. તેઓ તેના તીરોદકથી પવિત્ર થઈ પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા હતા. નદી પોતાના શીતળ અને સુખકર પવનથી તેમને નિર્મળ કરતી હતી. કોઈ કોઈ બંગલામાંનો દીપકપ્રકાશ બારીમાંથી ડોકીઈ કરી પોતાની દૃષ્ટિ જળપર ફેંકતો હતો. અંધકારમય રાત્રિનાં અમલથી ખિન્ન થઈ સૃષ્ટિએ શોકજનક શ્યામરંગી વાગો સળ્યો હતો. ઉલુકોના ધૂ ધૂ ધૂત્કારથી અને કંસારી આદિ વન્યકીટકના કર્ણકંઠોર અવાજથી રાત્રિની ભયંકરતામાં ઉમેરો થયો હતો.

રાત્રિનો અમલ ઉતરતો ચાલ્યો. મદનરાયની આંખમાં નિદ્રા ઘેરાવા લાગી. તેમજાંતની ધુની આગળ આડો પડ્યો અને થોડી વારમાંજ નિદ્રાધીન થઈ ગયો.

પહેા ફાટતાં પહેલાં સાંધુઓ ઊડ્યા. તેમની ઝુંડ આજે નર્મદા-સ્નાન માટે ઉપડવાની હતી તેથી સૌએ પ્રાતર્વિધિ આટોપવા માંડી. મદનરાય પણ ઊડ્યો. સૌ ભેગો સ્નાન કરી દેવની આરતીમાં સામેલ થયો. શંખનાદ અને ઘંટારવથી તાપી કિનારો ગાજી ઊડ્યો. આરતી

સમાપ્ત થઈ, પછી 'જય' બોલાવા લાગી, "ગિરિધર લાલકી...જય" કૃષ્ણ કનૈયા લાલકી-જય." દારિકા ભૂપાલકી-જય" "દશેદિકપાલકી-જય." "તપતી માતકી-જય" પ્રાતે આરતીકી-જય વગેરે જયનાદ કરી રહ્યા પછી પોતપોતાનો સામાન બાંધી સૂર્યોદય થતા પહેલાં ચાલવા માંડ્યું. મદનરાય પણ મહંતની આજ્ઞા લઈ સાથે ગયો.

તારા આખી રાત પતિની વાટ જોઈ થાકી. ખવાતું ખાવાને ઠેકાણે રહ્યું. મદનરાયને ગુલાબને ત્યાંથી આવતાં મોડામાં મોડા રાતના બાર વાગતા. કોઈ દિવસ આખી રાત ગઈ હોય એવું બન્યું નહોતું, તેથી તારાના મનમાં અનેક કુતર્ક થવા લાગ્યા. અંધારી રાત અને તેમાં સ્ત્રી જાતિ એટલે જોળવા જાય પણ શી રીતે? પોતાના ભાગ્યને દોષ આપતી અને પ્રભુ પાસે પોતાના પતિનું ચિરાયુ માગતી તે આખી રાત જાગી. સવાર થતાં તેનું મન કેમે કરી માને નહિ. અંતે તે ગુલાબને ત્યાં ગઈ. તેને પૂછતાં ગુલાબ એકદમ કંકડી ઊઠી. તેણે તારાપર ગાળોનાં વરસાદ વરસાવ્યો. હવે તારાના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. શહેરમાં નહોતું તેનું સગું વહાલું કે જોળખીતું પાળખીતું. રહી રહીને તેનું હૈયું ભરાવા લાગ્યું, આંસુ તો આંખમાંથી સુકાયજ નહિ. તેને ઘડી ઘડી વિચાર આવતો કે આ પરાયા પરદેશમાં માંડે કોણ ખેલી? ! મારા ભાઈને દુઃખ ન થાય તેટલા માટે મેં સુરત આવ્યાના કે મારા દુઃખના સમાચાર જણાવ્યા નથી તો હવે જણાવું? ના નહિજ. તો સુરતમાં રહેવું કે કુંજપુર જવું?

આમ ઘણા તર્ક વિતર્કને અંતે એવા કરાવપર આવી કે પતિને જોળવ્યા સિવાય તો સાસુ પાસે કે ભાઈ પાસે જવું નહિ. પતિની શોધમાં આખું આયુષ વ્યતીત થાય તો ભલે પણ તેમને એકવાર નજરોનજર સુખશાંતિમાં જોયા વગર કોઈ પણ ઠેકાણે નજ જવું. પતિને જોળવા માટે સાધુનો વેશ તેને અનુકુળ લાગ્યો. તેણે પોતાની એક જીવલગ પાડોશણને પોતાની વાત અથઈતિ જણાવી. પોતાનો પતિ કદાચ આવી ચઢે તો તેને આપવા એક ચિઠ્ઠી આપી અને શેરીના કોઈ ન જાણે એવી રીતે શહેર બહાર નીકળી ગઈ. બહાર

એકાંત સાધી સાધુનો વેષ ધારણ કર્યો, અને આખા અંગપર બહુતિ ચોળી લીધી. તેનાથી ચલાતું નહોતું છતાં ચાલતી હતી અને પગલે પગલે પ્રભુની સહાય માગતી હતી. ચાલતાં ચાલતાં અરણ્યને પંથે ચઢી ગઇ. સૂર્ય પોતાનું અંગ નિમજ્જન કરવા સમુદ્રમાં ઉતરી પડ્યો ગમે તેવી પણ સ્ત્રી ! અંધકારગ્રસ્ત સ્થાન જોઇ તેનું હૃદય વલોવાઇ ગયું, ચિત્ત ભ્રમિત થઇ ગયું. તે અત્યંત શોકાતુર થઇ ઉચ્ચ સ્વરે રફન કરવા લાગી.

“પ્રાણનાથ’ તમે આ દીન દાસીને ક્યાં નાખી ગયા ? હાય ! હાય ! મારો ઘાત થયો. હું દીન અખળા અહીં એકલી ક્યાં રહું ? શી રીતે રહું ? મને એકલવાઈ મૂકી આમ ચાલ્યા જવું શોભે ? મારા હાથે કોઇ અપરાધ થવાથી તમે રૂદ્ધ થયા છો ? લગ્ન વેળાં દેવ બ્રાહ્મણ સમક્ષ ધર્મે ચાર્યેચ કામેચ નાતિ ચરામિ આવી પ્રતિજ્ઞા દરેક પતિને લેવી પડે છે એ વાત શું તમે જાણતા નથી ? હવે મને મારા જીવની ખીલકૂલ પરવા નથી પરંતુ હુધાર્થી અને તૃપ્તાર્થી પ્રાણુ વ્યાકુળ થઇ ગયો છે, પ્રવાસથી અંગ નિર્ગત બન્યું છે, અને શીયળ પર અણુધાર્યા આવી પડવાના બચથી ચિત્ત અસ્થિર થયું છે. હે દીનાનાથ ! હે અશરણુશરણુ ! મને માત્ર તારોજ આધાર છે. દયાકર, સહાયકર.”

તારાગણુના પડતા આંધળા ઉગ્મસમાં લીસરકા જેવી જણાતી પગતીએ પગતીએ જતાં તેને દૂર એક ઝીણો દીવો ઝપુ ઝપુ બળ્યા કરતો જણાયો. તે જોઇ તેને હિંમત આવી. ત્યાં કોઇની વસ્તી હશે એમ જાણી તે ઉતાવળે પગલે આગળ ચાલી. જે ઝુંપડીમાં દીવો બળતો હતો તે ઝુંપડી તરફ એ પગવાટ સર્પાકારે જતી હતી, તેથી તેને આશ્રયે તે ત્યાં પહોંચી ગઇ. ઝુંપડીના આંગણમાં એ બાળકો ખટોલીપર સુતેલી એક દૃઢ સ્ત્રીની આસપાસ ઘૂંમેડાં હતાં આકાશી પ્રદાર્યો જોઇ તેમની જિજ્ઞાસા તીવ્ર થતી હતી. તારા અને આકાશ વિષે તેઓ પ્રશ્ન પૂછતાં હતાં. તેમના કેટલાક ઉત્તર આપતાં જ્ઞાની માણસને પણ વિચાર કરવો પડે તો આ એક જંગલવાસી ડોસી તેમને સાચો ઉત્તર ક્યાંથી આપે ! તે કેટલાક પ્રશ્નોના ઉતાંગ ઉત્તર

આપે, ને કેટલાક પ્રશ્નો તોડીજ પાડે. અંધારી રાતે તારાને જોઈ છોકરાં ચમક્યાં. ડોસીપણ ધડીબર તેને જોઈજ રહી. તારાએ દીનવા-ણીથી કહ્યું “માજી હું એક પ્રવાસી સાધુ છું, અહીંના રસ્તાથી અજાણુ છું, માટે મને આજની રાત મુકામ નહિ આપો?”

ડોસીને દયા આવી. તરતજ તે ખટુલી પરથી ઉતરી સાધુને બેસાડ્યો. છોકરાંઓ ઉતરીને ઝુંપડીમાં ભરાયાં. અંદરથી એક ચાળીસેક વરસની સ્ત્રી આવીને ખારણામાં ઉભી ઉભી સાધુ તરફ જોવા લાગી. ડોસીએ પૂછ્યું “આજે અંધથી સાધુની ઝુંડ ગઈ તેમાંથી તમે બૂઝા પછડા સો? તારાએ કેટલોક વિચાર કરી કહ્યું “હા.”

“એ તમારી ઝુંડ હાથે મદનરાય કરીને માણક ઉતો તે આજેજ ચેલો બધનો છે?” ડોસીએ વાત વિસ્તારતાં પૂછ્યું.

આ સાંભળી તારાનું હૃદય એકદમ ભરાઈ આવ્યું. છતાં ડોસીને તેણે હકારમાંજ ઇંગિત કરી સમજાવ્યું.

“તમારી ઝુંડ નરબદા ઇસનાન કરી પછી કમ્યાં જહે?” ડોસીએ જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું. “નર્મદાની પરકમા કરી ડાકારજી જવાને વિચાર રાખ્યો છે.” તારાએ પોતાનો સાધુ વેષ નિભાવવા માટે ભળતું કહ્યું, અને વિશેષમાં પૂછ્યું “તમે આ બધી વાત ક્યાંથી જાણી?”

ડોસીએ કહ્યું “હું હવારે હેરમાં ભારે વેચવા ગઇતી તીયારે ઝુંડ જતી હતી. લોકો પૂછતા ઉતા તે હું હાંભરતી હતી.”

“મદનરાયની વાત તમે શી રીતે જાણી?” તારાએ વાતની ચોકસાઈ કરવા પૂછ્યું.

ડોસીએ કહ્યું “એક જતે ‘મદનરાય’ કરીને હાક મારી, એટલે તે ઉભો રીયો. તેને પૂછ્યું તમે કેની ગમ જાઓ છો? તીયારે મદનરાયે ક્યું. મને સંસારપર અનગમો થીયો છે તેથી હું એમનો ચેલો થીયો છું અને નરબદા ઇસનાન કરવા જાઉં છું.”

પ્રથમ તો તારાના મનમાં મોટો ધ્રાસકો પડ્યો. પણ મદનરાયની બાળ મળી તેથી તેના મનમાં કંઈક શાંતિ વળી. હવે તેને એમ લાગ્યું કે ક્યારે સવાર પડે ને હું નર્મદાની વાટે નીકળી જાઉં. જે તેનામાં શક્તિ હોત તો રાતને એકદમ ઢૂંકી કરી નાખત અથવા

પોતાને પાંખ લાવી ઉડી જત; પણ પરમેશ્વરે એ શક્તિ તેને આપી નહોતી, તેથી તે લાચાર હતી.

ડોસીએ તેને ખાવા માટે જુવારનો લોટ કાઢી આપ્યો. તારા કુંપડી પાસેના કુવામાંથી પાણી કાઢી રોટલો બનાવવા બેઠી. ડોસીએ પોતાની વહુને ગાય દોહી લાવવાનું કહ્યું. તારા રોટલો બનાવી નહિ રહી એટલામાં શેરેક દૂધ દોહી આણ્યું. તારાએ વડનાં પાંદડાંની નાની સરખી એક પત્રાળી અને એક પડીઓ બનાવ્યો. તે ખાવા બેઠી તે વેળા રાત્રિના દસેક વાગ્યા હતા. આખા દિવસની ભૂખી તારાને ખાવાનું મળ્યું તેથી અને પતિની ભાળ મળી તેથી તેના મુખપર કંઈક આશાના ચિન્હો જણાતાં હતાં, પણ જેમ ચંદ્રના ચોમેર પ્રકાશિત તેજ વચ્ચે હરણનું ચિત્ર સ્થામતા પૂરે છે તેમ તેના પતિ-વિરહની ગ્લાનીથી તેની મુખકાંત નિસ્તેજ જણાતી હતી.

ડોસીએ તેને સુવા માટે ખડુલીપર એક પાતળી ફાટીતૂટી ગોઢી પાથરી આપી અને પોતે તેની પાસે બીજી ખડુલી પાથરી બહારજ સૂતી. સવાર પડતાં તારા ઊઠી અને દાંતણપાણી કરી ડોસીનાં ઉપકાર માની નર્મદાપંથે ચાલતી થઈ.

પ્રકરણ તેવીસમું.

જ્ઞાનામૃત.

સાધુની ઝુંડ નર્મદાતટ પર એકાંતવાસમાં પડી છે. મદ-

નરાયે પણ સાધુનો વેશ ધાર્યો છે. મહંતે પોતાની સન્મુખ એક ચિત્તે ખેડેલા શિષ્યોને કહ્યું:—“ ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાએ કહ્યું છે કે “ ભલું થયું ભાંગી જંગળ, સુખે ભજ્યું શ્રી ગોપાળ ” તેજ પ્રમાણે ભક્તકવિ તુકારામે પણ કહ્યું છે.

બરે જ્ઞાલે દેવા । નિવાલેં દિવાલેં । બરી યા દુષ્કાલેં પીડા-
કેલી । અનુતાપે તુજેં રાહિલે ચિંતન । જ્ઞાલા હા વમન સંવસાર ।

અર્થ: હે દેવ ! દેવાળું નીકળ્યું તે ઠીક થયું. આ દુષ્કાળે દુઃખ દીધું તે પણ ઠીક થયું. તેના અનુતાપથીજ તારું ચિંતવન થયું છે અને આ સંસારનું વમન થયું છે.

આ ખે ભક્તકવિની એકજ વિચાર દર્શાવતી ઉક્તિ કહી સુખ શામાં છે એ વિષય સમજાવવા માટે એક બનેલી વાત દર્શાવ રૂપે કહ્યું છે.

‘ એક ગામમાં રઘુનાથ નામે એક દેસાઈ રહેતો હતો. તેના પુત્રનું નામ મણિભાઈ હતું. રઘુનાથે મણિભાઈનું લગ્ન કર્યું અને એક વરસની અંદરજ તેણે પરલોકમાં પ્રયાણ કર્યું. લોકોની એવી માન્યતા હતી કે રઘુનાથ દેસાઈ પાસે પુષ્કળ ધન છે; પણ તે કેવળ ભ્રમ હતો. મણિભાઈને રઘુનાથ પાસેથી કંઈજ મળ્યું નહોતું એમ નહિ કહેવા પૂરતાંજ તેને ચાર ગાય, બે બળદ, અને બે ઘોડા મળ્યાં હતાં. મણિભાઈ મહેનતુ અને કરકસરવાળો હોવાથી દ્રવ્યનો સંચય કરતો હતો. તે અને તેની સ્ત્રી વિજ્યા પૈસો સંપાદન કરવાને અહોરાત્રિ ખટપટ કરતાં હતાં. તેની નિદ્રાકત દિવસે દિવસે વધતી ચાલી. ત્રીસ

વર્ષની આખરે તેની પાસે સો ઘોડા ત્રણ ગાય અને બસો બળદ થયાં. આ સર્વ જનવરોની વ્યવસ્થા કરવાને ઘણા ચાકર પણ રાખ્યા હતા. મણિભાઈનો આ વૈભવ જોઈ તેની ગામના લોકો કહેવા લાગ્યા કે “ મણિભાઈ મહા ભાગ્યવાન છે. તેને કશાનીજ ઉણપ નથી. તેના દિવસ સુખસમાધાનમાંજ જતા હોવા જોઈએ. ”

તે ગામના નાના મોટા અધિકારી, તેમજ મામલતદાર, ફાજદાર વગેરે પણ તેની સાથે સખ્ય કરવા ચાહતા હતા. મણિભાઈની સલાહ લેવા દૂર દૂરના લોકો આવતા હતા. મણિભાઈ તેમનું રીતસર સન્માન કરતો અને પોતાને ત્યાં રાખી સંતોષ કરીને રજા આપતો. ગમે તે મનુષ્ય હોય પણ તે મણિભાઈને ઘેરથી વિમુખ જવા પામતો નહિ. તેને ઘેર કથા, પુરાણ, સપ્તાહ નિત્ય ચાલતાં.

મણિભાઈને ત્રણ છોકરાં હતાં. બે છોકરા અને એક છોકરી. તેણે તે બધાંનાં લગ્ન કર્યાં હતાં. મણિભાઈની જ્યારે સાધારણ સ્થિતિ હતી ત્યારે તેનાં છોકરાં તેની સાથે કામ કરતાં હતાં. તેઓ પોતે દોરઢાંકરને ચરાવવા જતાં. પણ ઘરમાં જેમ જેમ શ્રીમંતાઈ આવવા લાગી તેમ તેમ છોકરાં બગડવાં મંડવાં, મોટા છોકરાને દારૂનું વ્યસન લાગ્યું, અને તે તેમાંજ મરણ પામ્યો. નાનો બાલક બુધીઓ નીકળ્યો. તેની સ્ત્રી પહેલાં નંબરની કજીઆદલાલ હોવાથી ઘરમાં તકરાર નહિ થવા પામી હોય એવો એક પણ દિવસ જતો નહિ. આથી તે છોકરો અને બાપ વિભક્ત થયાં. વાસ્તવિક જોતાં મણિભાઈ તેને એકપાઈ સરખી પણ નહિ પરખાવત તો તે અયોગ્ય ગણાત નહિ, પણ તેણે પોતાની સંપત્તિનો સારો ભાગ તેને આપ્યો. પછી તે ગામના ઢોરોમાં રોગ ચાલ્યો, તેમાં મણિભાઈનાં ત્રણ ચતુર્થાંશ ઢોર મરણ પામ્યાં !

હવે મણિભાઈને સાડાસાતી-પનોતી-બેઠી. તેને માટે કોઈની આગળ દીનવાણી બોલતો નહિ. એ પ્રસંગે તેના ઘરમાં ચોરી થઈ. તેમાં તેની પાસે જે કંઈ હતું તે સધળું ગયું ! આ વેળા મણિભાઈની ઉંમર સાઠ વર્ષની હતી, તેથી તેનાથી પહેલાંની માફક ઉત્સાહથી કામ ચતું નહોતું, ઘરનાં વાસણકુસણ વેચવા સુધીનો તેનાપર વખત

આવ્યો ! પણ કરે શું ! પ્રસંગની સામે થવું જોઈએ. હવે તેની પાસે બેચાર કપડાં અને સ્વયંપાકના વાસણો એ સિવાય કંઈજ રહ્યું નહોતું ! જે મણિભાઈએ પોતાની યુવવસ્થામાં પાંચપચાસ ચાકરો રાખેલા તેને આવા વૃધાવકાળમાં ચાકર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો ! અકસ્માત કહે છે તે આ. તેની એકની એક છોકરી પણ મરણને શરણ થઈ આ વૃદ્ધ જોડાને આપત પૈકી કોઈજ રહ્યું નહિ ! ઉપર આકાશ અને નીચે પાતાળ, એવી સ્થિતિ થઈ !

નાના છોકરાએ પોતાનાં માથાપની દીન દશા જાણી છતાં તેને તેમનાંપર દયા દિત્વજ થઈ નહિ. ઉલટો તે સદય થવાને બદલે નિર્દય બન્યો !

મણિભાઈની પાસે હરિભાઈ દેસાઈ રહેતો હતો. તેને આ વૃદ્ધોની ઘણી દયા આવતી. હરિભાઈ દેસાઈ ધણો શ્રીમંત નહતો તેમ ધણો ગરીબ પણ નહતો; સાધારણ રીતે ખાધપીધે સુખી હતો. તથાપિ તે મોટા મનનો માણસ હતો. મણિભાઈ પોતાની સારી સ્થિતિમાં તેને પ્રસંગોપાત જમવા બોલાવતો, તે તેને નિત્ય સાંભરતું. છેવટે તેનાથી રહેવાયું નહિ. તે મણિભાઈ પાસે ગયો, અને કહેવા લાગ્યો. “મણિભાઈ, તમે અને તમારી સ્ત્રી બંને મારે ત્યાં રહો. મારે ત્યાં મોસમમાં જુવારનો માજો સાચવજો. આકીના વખતમાં મારાં ઢોર ચરાવજો. તમારી સ્ત્રી મારા ઘરનું કામકાજ કરશે. હું તમને અન્નવસ્ત્ર આપીશ. એ સિવાય તમને પૈસાની જરૂર પડશે તો તે પણ આપીશ. સંકોચ રાખવાનું કંઈ કારણ નથી. હું તમને મારી શક્તિ પ્રમાણે મદદ આપીશ.”

મણિભાઈને પણ ચાકરીની ગરજ હતીજ. તેણે જોયું કે એ કામ કંઈ ઘણી મહેનતનું નથી, તેથી તેણે હરિભાઈ દેસાઈની વાત આદરપૂર્વક માન્ય કરી, અને બંને તરતજ તેનું કામકાજ કરવા લાગ્યાં. પ્રથમ પ્રથમ તેમને કામ અવધડ લાગ્યું, પણ જેમ દિવસ જતા ગયા તેમ તેઓ શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવા લાગ્યાં. હરિભાઈને મણિભાઈ જેવો ચાકર મળે તેમાં મણિભાઈનું હિત નહોતું. પણ

હરિભાષ્ટુનું હિત હતું; કારણ કે તે બંને ઉઘમી માણસ હોવાથી કામ કેમ કરવું એ તેમને કહેવું પડતું નહિ. તે બંને આજસ નહિ રાખતાં અને અંમ નાહ ચોરતાં બધું કામ કહ્યા સિવાય કરતાં હતાં, તેથી તેમના તરફથી હરિભાષ્ટને નિરાંત હતી, પણ એક કાળે વૈભવ ભોગવેલાંઓને માચનાનો દિવસ આવ્યો તે જાણી તેને ધણું જ ખોટું લાગ્યું હતું.

એક દિવસ એવું બન્યું કે હરિભાષ્ટ દેસાષ્ટને ઘેર તેના સંબંધી આવ્યા. તે દિવસે ચાંદરણામાં સૌ બેસીને ચાહ પીતા હતા. બીજા બાજુપર એક પડદો બાંધેલો હતો. તેની આડે સ્ત્રીઓ બેઠી હતી.

કેટલામાં મણિભાષ્ટ કંઈ કામ નિમિત્તે ત્યાં આગળ થઈને ગયો. તેની સામે આંગળી કરી હરિભાષ્ટ મેમાનેને કહેવા લાગ્યો “હમણા પેલો વૃદ્ધ ગૃહસ્થ આપણી પાસેથી ગયો તેને તમે જોયો?”

“હા જોયો. પણ તેમાં જોવા જેવું શું છે?”

“તેનું નામ મણિભાષ્ટ રઘુનાથ દેસાષ્ટ. એ નામ તમારા સાંભળવામાં આવ્યું હશેજ.”

“હા. હા. કેમ નહિ? તેનું નામ અમે ધણીવાર સાંભળ્યું છે. તેની કીર્તિતો ધણે દૂર સુધી પ્રસરેલી છે. માત્ર અમે તેને આજ પથ્થર ત્રત્યક્ષ જોયો નહોતો, તે આજ જોયો. વાર પણ તેનું શું છે?”

“હમણા તેની પાસે કંઈજ નથી. હાલ મારે ત્યાં ચાકરનું કામ કરે છે. તેની સ્ત્રી પણ અહીંજ છે. પેલી દૂધ દોહે છે.”

આ સાંભળી તે પરાણાઓને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેમણે કચકચ કરીને ડોકું હલાવ્યું. તેમાંના એકે કહ્યું “દેવની ગતિ રેંટમાળ સરખી છે. તે જ્યારે ફરે છે, ત્યારે કેટલાક પાત્ર પાણીથી ભરાય છે, અને કેટલાંક ખાલી પણ થાય છે; એવો આ જગનો ક્રમ છે. કોને કેવા છાડા આવશે એ કંઈ કહી શકાતું નથી. આ બધી વાત દેવાધીન છે.”

“ નીચે ગંછત્યુરિ ચદશા ચક્ર નેમિ ક્રમેણ ।

એટલે દશા ચક્રની માફક ઉપર નીચે ચલાવ કરે છે. ”

એ ઉદાહરણથી મદનરાયનું બળતું હૃદય શાંત પડ્યું, અને તેના ઘોળાતા વિચારો શમી ગયા-નિર્મળ થયા.

મહતે આગળ વાત વિસ્તારતાં કહ્યું કે “ ત્યાર પછી મેમાનમાંના એક બોલ્યો ‘તેના તમામ વૈભવ નષ્ટ થયો તેનો તેને ખેદ નહિ થતો હશે ?’ હરિભાઈ દેસાઈ બોલ્યા એ કેમ કહેવાય ? તેના વર્તનપરથી તેના મનમાં શું છે તે કહી શકાતું નથી; કારણ કે તે પોતાનું કામ સીધેમાર્ગે અને સારી રીતે કર્યો જાય છે. ”

“ હું તેને કંઈક પૂછું ? ” મેમાને કહ્યું. “તેને એ વિષે પૂછવાનું મને ઘણી ઊંઠા થઇ આવી છે ”

“ ખુશીથી પૂછો. ” એમ કહી હરિભાઈએ મણિભાઈને હાંક મારી અને કહ્યું. જરા અહીં પાનસોપારીનો દામડો લાવો તો. સાથે વિજ્યા બેનને પણ બોલાવતા આવજો. ”

મણિભાઈ પોતાની સ્ત્રી સાથે ત્યાં આવ્યો. તે ત્યાં પાચરણને એક છેડે અદબથી બેઠો; અને વિજ્યા પડદા પાછળ સ્ત્રી પાસે જમીને બેઠી.

પછી તેની સાથે બોલવાની ઇચ્છા ધરાવનાર ગૃહસ્થ બોલ્યો “મને લાગે છે કે અમને જોઇ તમારું મન ખિન્ન થતું હશે. નહિ વાંરે ? ”

“તેનું કારણ ?” મણિભાઈએ પ્રશ્નાર્થ સ્વરૂપે ડોકી હલાવી પૂછ્યું.

“કારણ કે તેથી તમને તમારા પૂર્વ વૈભવનું સ્મરણ થતું હશે.” મેમાન બોલ્યો.

આથી મણિભાઈ હસ્યો અને બોલ્યો “હું જો ‘સુખ શામાં છે એ વિષે કહીશ, તો તમને મારું કહેવું ખરું લાગશે નહિ એ કરતાં તમે પેલીને પૂછશો તો ઠીક થશે; કારણ કે તે સ્ત્રી છે, તેના તેના કહેવાપર તમને વિશ્વાસ બેસશે.” એ સાંભળી પરાણાએ પડદા

તરફ ફરી જરા મોટા અવાજથી પૂછ્યું. “વાર બાઈ, તમને આગળની અને આજની સ્થિતિનો અનુભવ થયો છે, તો કહો કે એ બેમાં સારી સ્થિતિ કઈ ? અને આગળની સ્થિતિ માટે તમને શું લાગે છે ?” વિજ્યા પડદા ઓથે રહી બોલી. “મને તે વિષે જે લાગે છે તે એ કે અમે બે સુખ માટે ચાળીસેક વરસ થયાં ધમપછાડ કરી રહ્યાં હતાં, પણ અમને તે કોઈ ઠેકાણે મળ્યું નહિ ! બે વર્ષ થયાં, ધરમાં કંઈ રહ્યું નહિ, ત્યારે અમે ચાકરી કરવાં લાગ્યાં. ચાકરીએ લાગ્યાં તે વેળા અનાયાસે અમને સુખની શોધ હાથ લાગી. હવે આ કરતાં બીજા ગમે તેવા દિવસ અમને ન જોઈએ. હાલ અમારી જે સ્થિતિ છે તેજ ઉત્તમ છે. એમાંજ પરમ સુખ છે.”

એ સાંભળી હરિભાઈ દેસાઈ અને પરાણા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. હરિભાઈથી રહેવાયું નહિ. તે પડદા પાસે ગયો અને એ વિજ્યાજ બોલે છે કે બીજા કોઈ બોલે છે, અને તે ઠૂંઠામાં બોલે છે કે ખરા અંતઃકરણથી બોલે છે તે જોવાને તેણે અંદર ડોકાવી જોયું. તે વેળા વિજ્યા ત્યાં હાથ જોડી પોતાના પતિ તરફ સન્નિવ જોતી હતી. તે વિશેષમાં બોલી “હું સત્ય કહું છું. મરકરીમાં બોલતી નથી. આજ ધણું વર્ષ સુધી અમે સુખને શોધ્યું; પણ જ્યાં :સુધી અમે શ્રીમંત હતાં, ત્યાં સુધી સુખ મળ્યું નહિ. હમણા જ્યારે અમારી પાસે કંઈ રહ્યું નહિ, ત્યારે અમને પૂર્ણ સુખનો અનુભવ થયો. એ સુખ કાયમ રહે એટલું અમે પરમેશ્વર પાસે રાત દિવસ માગીએ છીએ.”

“પણ તમે સુખી શી રીતે થયાં. તે તો કહો.” એક મેમાને કહ્યું:—

“સાંભળો, અમે સુખી કેમ થયાં તે કહું છું. અમે જ્યારે શ્રીમંત હતાં, ત્યારે અમારી પાસે એટલાં કામ હતાં, અને અમને એટલી ચિંતા હતી કે અમે ધણીધણિઆણીને કોઈની સાથે સુખે વાત કરવાનો પણ વખત મળતો નહિ. તો પછી પૂજાઅર્ચાની વાતજ શી ? તે પણ નોકરાને સોંપી દીધી હતી ! પરાણા આજ્ઞા, તેમને.

પ્રથમ ચાહ કરી આપે. પછી તેમની જન્મવાની તૈયારી કરે, વળી તે અમારી પાછળ શી વાત કરશે તેની બીતિ ! તેઓ અમારી ટીકા નહિ કરે તે તરફ અમારું તમામ લક્ષ્ય. તે ગયા, કે ચાકરોની કટકટ ! તેમના પર હંમેશા દેખરેખ રાખવી પડે, કેમકે તેઓ કામ કરવામાં હાડકાં રાખી જતા. માત્ર જન્મવાની વખતે હાજર રહેવાનીજ તેમને ચિંતા રહેતી. ઉલટ પક્ષે વિચાર કરીએ તો મારે કહેવું જોઈએ કે અમે તેની પાસેથી જેટલું કામ લેવાય તેટલું કામ લેતાં. પછી તે તેમની શક્તિ ઉપરાંતનું હો. કિંવા તેઓ શ્રમિત હો. અમે તેમની સાથે અમારા સ્વાર્થ ખાતર એવી રીતે વર્તતાં હતાં ! વળી જનવરો જંગલમાં ચરવા જાય, ત્યાંથી નાસે નહિ ચોરાય નહિ તેની ચિંતા. રાત પડે કે ચોરીની ચટપટી ! સુખે ઉંઘ પણ નહિ આવે ! ધરમાં કંઈ ખખડે કે પવનથી બારી બારણાં હાલે કે તરત ચોરના બણકારા વાગે. તરત ઊડી દીવો લાઇ ખુણેવંચાળે ધડકતી છાતીએ અને કાંપતા પગે શરી વળવું પડે. તે રાતે ઉંઘતો ઊડીજ જાય ! સવાર પડતાં આંખ લાગે તો લાગે ! આગામી વર્ષાકાળ કેવો જશે તેની શીકર. આટલું બધું હોવા છતાં અમારા ખેતું બને નહિ ! હું કહું ‘આ ખંડે, ત્યારે એવણુ કહે તે ખંડે !’ આ પ્રમાણે એક સંકટમાંથી ખીજ સંકટમાં અને એક પાપમાંથી ખીજ પાપમાં અમે રોજ સપડાતાં હતાં. પછી સુખ ક્યાંથી મળે ? આવી અમારી સ્થિતિ હતી.”

“વાર ત્યારે હવે ?” ખીજ મેમાને ઉત્કંઠાથી પૂછ્યું.

“હવે અમે સવારે ઊઠતાં એકમેક સાથે સુખે વાતચીત કરીએ છીએ, અને અમારો દિવસ શાંતતાથી ગાળીએ છીએ; કારણ કે તકરારનું મૂળ ગયું. હરિભાઈની ચાકરી કેવી રીતે નીમકહલાલીથી કરવી, એ સિવાય અમને ખીજ કશું પણ ચિંતા નથી. અમે શક્તિ પ્રમાણે કામ કરીએ છીએ, અને પરમેશ્વરનું ધ્યાન એક ચિતે ધરીએ છીએ. અમારા તરફથી અમારા શેઠને નુકસાન ન થાય અને શાયદો થાય એવી રીતે અમે વર્તીએ છીએ, ધણાં ધણાં વર્ષથી જે સુખ ચોષતાં હતાં તે અમને હમણા મળ્યું છે.”

શિષ્યગણ તમે જોયું હશે કે સુખ શાખાં છે. વિન્યા બાઈની
વૃત્તિ કેવી બદલાઈ? ખરેખર તેની એ વૃત્તિ પાંડવની માતા કુંતા
સરખી થઈ હતી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કુંતાને વરદાન માગવા કહ્યું ત્યારે
તે બોલી ‘પ્રભુ મને હંમેશ દરિદ્રી રહેવા દો; એ માંગણી સાંભળી
ભગવંતને આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે બોલ્યા ‘કુંતા! આજ તમને
મુક્તિપણ આપવા હું સમર્થ છતાં તમે આશું માગ્યું? ત્યારે તે
બોલ્યાં ‘પ્રભુ! જ્યાં સુધી હું દરિદ્રી છું ત્યાં સુધી તમારું સ્મરણ
થશે. એકવાર મારી સર્વ ગરજ સરી જાય, અને મને સુખ શાખ,
કે પછી મને તમારું નામ સુધાં સાંભરે નહિ, મને મુક્તિ તો જોઈએજ
નહિ; કારણ કે પછી હું તમારું સ્મરણ કરું કેમ?”

શિષ્યો! એજ આયુષ્યનો સાર છે શ્રી શંકરાચાર્ય એટલા મઠે
કહ્યું છે કે:—

મૂઢ જહીહિ ઘનાગમ તૃષ્ણામ્
કુરુ તનુબદ્ધે મનસિવિતૃષ્ણામ્
યદ્દમસે નિજ કર્મો પાતમ્
વિત્તં તેન વિનોદય ચિત્તમ્
અર્થમનર્થ ભાવય નિત્યમ્
નાસ્તિ તતઃ સુખ લેશઃ સત્યમ્ ।
પુત્રાદપિ ઘનમાજાં મીતિઃ
સર્વત્રેષા વિહિતા રીતિઃ ॥

અરે મૂઢ! ધન તૃષ્ણા છોડી દે. હંમેશ આનંદ વૃત્તિ ધારણ
કર પોતાના કર્મથી જે પ્રાપ્ત થાય તેમાંજ સમાધાન માન. ધન
એ અનર્થકારક છે, એ મનમાં હંમેશાં રાખ. તને તેનાથી લેશજન
પણ સુખ નથી એ નક્કી. વિશેષ શું? શ્રીમતોને પોતાના પુત્રોની
પણ મીતિ હોય છે. સર્વ સ્થળે એ રીત પ્રસિદ્ધ છે.

મદનરાયે આ આખી વાત એક ચિતે સાંભળી. તેની ચિત્ત
શક્તિ નિર્મળ થઈ; પરંતુ કેટલાક સમય થયાં તેની ઝહવાએ એક
પ્રશ્ન આવી રહ્યો હતો, તે પૂછ્યા સિવાય તેનાથી રહેવાયું નહિ.
તેણે પૂછ્યું "ગુરુજી! પરસ્મિભોગીપણું કેટલું અનિષ્ટ છે અને
કેવું અધમતા પૂર્ણ છે તેનું જ્ઞાન આપે અને પ્રત્યક્ષ આપ્યું છે.
આપે આજે આપેલા દ્રષ્ટાંતથી મારી ધન તૃષ્ણા નષ્ટ થઈ છે;
પરંતુ શંકા એ રહી છે કે મારા સંબંધીમાં એક મારી વૃદ્ધ માતા
અને સ્ત્રી એ બે રહ્યાં છે તો મારે તેમનો ત્યાગ કરવો કે શું કરવું?
જે સત્ય હોય તે મને સંભળાવો."

મંહતે આશ્ચર્ય પામી કહ્યું "ત્યારે એ વાત મને પ્રથમથીજ
કેમ ન પૂછી? માતા અને સ્ત્રીને નિરાધાર મૂકી સાધુ થવામાં મહા
પાપ છે. કહ્યું છે:—

માતા यस્યે ગૃહે નાસ્તિ માર્યાચ પ્રિય વાદિની ।

અરણ્યં તેન ગંતવ્યં યથાઞ્જણ્યં તથા ગૃહં ॥

જેને ઘરે માતા નહિ હોય, પ્રિય બોલનારી સ્ત્રી ન હોય તેણે
અરણ્યમાં જવું જોઈએ; કારણ કે તેને અરણ્ય અને ઘર બંને
સરખાં છે.

વળી—

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમંતે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રેતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાફલા ક્રિયાઃ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રીનો સત્કાર થાય છે, તે કુળમાં દેવતા પ્રસન્ન
રહે છે. જે કુળમાં સ્ત્રીનો સત્કાર થતો નથી, ત્યાં સર્વ ક્રિયાકર્મ
નિષ્ફળ થાય છે.

અસંભવં હેમ મૃગસ્ય જન્મ

તથાપિ રામો લુલુભે મૃગાય ।

પ્રાયઃસમાપ્ત વિપત્તિ કાલે
પિયોઽપિપુંસાં મલિની ભવન્તિ ॥

મતલબ કે સુર્વલુ મૃગના જન્મની વાત અસંભવિત હતી. તો પણ શ્રી રામચંદ્રને મૃગનો લોભ થયો. માટે માણસપર વિપત્તિકાળ આવી પડે છે, ત્યારે ધણું કરીને તેની બુદ્ધિ મલિન થાય છે.

મદનરાય ! તેં અત્યાર સુધી જે વર્તન રાખ્યું તે નિઘ છે—ત્યા બધું છે. એ તારી મલિન બુદ્ધિનું પરિણામ છે. એ તારો વિપત્તિકાળ છે.

માટે હમણાંને હમણાં તેમની પાસે જા અને તેમનું પોષણ કર. એમાંજ તારું શ્રેય છે.

“ગુરુજીનો બોધ મદનરાયને ગળે ઉતર્યો તેના અંતરાત્માએ સાક્ષી પૂરી. તેથી તે મહંતને તથા સાધુ વર્ગને પ્રણામ કરી પ્રથમ તારા પાસે જવાને નીકળ્યો.

પ્રકરણ ચોવીસમું.

શોધ.

મહનરામ નર્મદા તટથી સીધા દુકે રસ્તે સુરત આવવા નીકળ્યો.
તેને પોતાની માતાની શીકર લાગી હતી, તે કરતાં પોતાની પત્નીની શિકર વિશેષ હતી; કારણ કે માતા ભો પિતાની બેઠી 'આવકમાંથી પોતાનું' ગુજરાન ચલાવી શકે એમ હતું, પણ પત્નીને ભેવું કંઈ સાધન નહતું. સાધન માત્ર દળણા દળવાનું ! વળી તેની યુવાવસ્થા એટલે દુષ્ટજનોનો ભય. આથી તે પોતાની બનતી ઉતાવળે પરિશ્રમની વેદના બેઠીને પ્રથુ ચાલતો હતો. આખો દિવસ ચાલવાથી પગ ભરાઈ આવતા તમારે સાંજ પડતાં જે ગામ આવતું ત્યાંની ધર્મશાળામાં પડી રહી, સવાર પડતાં પહેલાં જીડીને ચાલવા માંડતો, અંતે સુરત આવી પહોંચ્યો. ઘેર આવીને જુએ છે તો બારણે તાળું ! હવે તેના કુતકનો પાર રહ્યો નહિ ! એટલામાં તેની પાડોશણુ આવી પહોંચી. તેણે તારાની અથેતિ વાત કહી, અને તારાએ આપેલો પત્ર તેના હાથમાં મૂક્યો. મહનરાયે તે ઉઘાડી વાંચવા માંડ્યો.

ગયા ક્યાં નાથ ! તરબોડી, જીવનની આશને તોડી;
ઘટેના તોડવી બેઠી, હું તો દાસી તમારી છું.
તમારા સુખમાં સુખી, તમારા દુઃખમાં દુઃખી;
તમારી ભૂખમાં ભૂખી, અભિલાષી તમારી છું.
નથી માતાનું સુખ જોયું, નથી પિતાએ દુઃખ ધોયું,
સગા બંધનું સુખ જોયું, હું તો દાસી તમારી છું.
નથી સંતાપ મેં આપ્યો, નથી મેં બોલ ઉથાપ્યો;
છતાંએ પંથ કાં કાપ્યો ? અભિલાષી તમારી છું.
ધરી ભગવાં ફરે વન વન, તમારે કાજ પ્રાણ જીવન !
મળો ના તો આ દેહ દેહન ! અભિલાષી તમારી છું.

હું તો તમારા ચરણની દાસી, ગમે તો માનો ગમે ન માને !;
સંકટની સંગી પ્રીતમ તમારી, ગમે તો માનો ગમે ન માનો;
તમે આબૂષણ તમેજ પટકૂળ, ગમે તો માનો ગમે ન માનો;
તમેજ જીવન તમેજ ઈશ્વર, ગમે તો માનો ગમે ન માનો.

પત્ર ફરી ફરીને ત્રણવાર વાંચ્યો. મદનરાયનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું.
તે પોતાના પાપનું નિવારણ કરતો હોય એમ ખોલી બોલ્યો:—

હુંતો સમજતો નારી ઠગારી, નરકની બારી તે આજ ભૂલ્યો;
ગરજની સંગી કપટથી રંગી, અતિ કઠંગી, તે આજ ભૂલ્યો.

નહિ પરખ્યો હીરાને મેં, કરી હદપાર અવગણના !
ન જોયો પ્રેમનો સાગર, કરી હદપાર અવગણના !
ગણી એક તુચ્છ તરણાસમ, કરી હદપાર અવગણના !
ખરે પરતાઈ છું આજે, કરી હદપાર અવગણના !

પાડોસણે તેને શાંત કર્યો અને પોતાને ત્યાં આણ્યો. મદનરાય
પોતાનાં પૂર્વનાં કૃત્યોનો તથા તારા પર પાડેલાં દુઃખોનો પશ્ચાતાપ કરવા
લાગ્યો. તે વેળા તેની મુખચર્યા કાળાશ્વ મારતી હતી. આંખ ઉઠી
ગઈ હતી. કેશ બાલપ્રદેશપર અસ્તાવ્યસ્ત થયા હતા, અને એકાદ
સ્થિતિબ્રષ્ટ માણસ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ દેખાતું હતું.

પાડોસણે સ્વયંપાકગૃહમાં રસોઈની તૈયારી કરવા ગઈ, અને
તેનો પતિ, મદનરાય સાથે વાતચીત કરવા બેઠો. મદનરાયે કહ્યું
“ મેં સંપત્તિ શુભાવી તેનું મને દુઃખ નથી. જે પૂર્વે મારા મિત્રો
કહેવાતા હતા, જેમને હું જીવ કરતાં પણ વહાલા ગણતો હતો, તેજ
સાંપ્રત મારી ગરીબી થતાં તિરસ્કારની નજરે જુએ છે, તેઓ માંહે
માંહે મારી નિંદાના ઉદ્ગાર કાઢે છે, તે મારાથી સહન થાય છે,
પરંતુ એક વાત મારાથી સહન થઈ શકતી નથી; તે મારા મનને
ખાય છે. તદ્વિષયક વિચારોથી મને સહસ્ર વૃશ્ચિકદંશની વેદના થાય
છે. પોતાના પ્રાણ કરતાં મારા પર અધિક પ્રેમ કરનારી, અને
મારા પર સર્વ વિશ્વાસ રાખી રહેનારી, મારી પુણ્યશીલ સાધ્વી

સ્ત્રીને મારે લીધે અત્યંત દુઃખ પડ્યું છે. તે દુઃખમાં ને દુઃખમાં મારી પાછળ શોધમાં નીકળી છે. વનવગડામાં રખડતી થઈ છે. તેનો શિક્કો ચહેરા હવે મારી નજર સામે શ્યા કરે છે ! તેની ઐરભૂતિ પુનઃ જોવા હૈયું તલપી રહ્યું છે,” એમ કહી આંખમાં આંસુ આપ્યાં.

પાડોશીએ કહ્યું “આવા પ્રકારની મનની સ્થિતિ કરવાથી શો લાભ ? પવિત્ર સ્ત્રીની અવહેલનાનું પાપ તમારે હાથે થયું એ ખરું; પણ જેને પ્રાયશ્ચિતનું નિવારણ નથી એવું કોઈપણ પાપ નથી. તમે તેની તપાસ કરો, અને પ્રભુ પાસે ગત કર્મની મારી મારો. તે દયા-ધન જરૂર તમારા મનને શાંતિ આપશે.”

પાડોશીએ મદનરાયને જમવા બોલાવ્યો. મદનરાયે જમ્યાબાદ વામકુક્ષી કરી, પાથરણા પર સૂતો; પણ તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ એક સરખો વહેતો હતો. અશ્રુવિસર્જનથી તેનું અંતઃકરણ કંઈક હલકું પડ્યું, અને તે યોગે તેના મનને થોડો આરામ લાગ્યો. આજ કેટલાક દિવસ થયા તેને ગાઢ ઉંઘ આવી નહોતી; આજ નિદ્રાદેવી તેના ઉપર સુપ્રસન્ન થઈ.

પંથપરિશ્રમ ઉતર્યો, નિદ્રાનું આવરણ મટ્યું, એટલે મદનરાય આજસ મરડી બેઠો થયો. મોઢું ઘોછ ઉભય દંપતિનો ઉપકાર માની તારાની શોધમાં નીકળી પડ્યો. તે શહેર બહાર નીકળી જંગલને રસ્તે પડ્યો, એટલે તારાને પ્રથમ આસરો આપનારી વૃદ્ધા સ્ત્રી તેને મળી. તેણે મદનરાયને તરત ઓળખી કાઢ્યો અને કહ્યું “મદનરાય ! તમે સાધુ હાથે ગીયાતાને ?”

મદનરાયે કંઈપણ ઉત્તર ન આપતાં તેની સામે ટગર ટગર જોયા ક્યું.

તે ડોસીએ પુનઃ પૂછ્યું. “તમારી જુંડમાંથી એક સાધુ છટો પડી ગયોતો તે મહલો ?”

આ પ્રશ્નથી મદનરાયના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ, તેથી તેણે ઝટ પૂછ્યું. “તને તે ક્યાં મળ્યો હતો” ?

“ મારી ઝુંપડી બાર એક રાત પડી રીયો તો, ‘બચારાનું’ મેં છતરી ગયું તું, ભૂખે કરમાઈ ગયું તું ” ડોસીએ કહ્યું.

“ પછી તે ક્યાં ગયો ” ?

“ નરબદા કાંઠે તમારી ઝુંડ ગઈતી ત્રીયાં ” એમ કહી ડોસીએ સ્થેર તરફ ચાલવા માંડ્યું.

મદનરાયે જાણ્યું, પાડોશીના કહેવા પ્રમાણે સાધુને વેશે તેજ મળી હોવી જોઈએ; કારણ કે ઝુંડમાંથી કોઈપણ સાધુ પાછળ રહી ગયો નહતો. પણ પોતે કોણ છે, તે જણાવવા ન પામે માટે તેણે બળતી વાત અડાવી છે.

હવે તેના દુઃખતિમિરમગ્ન અંતઃકરણમાં આશાનું એક કિરણ પડ્યું. તારાનો મેળાપ થશે એમ લાગ્યું.

કેટલેક દિવસે રેવાતટપરના ઝુંડના મુકામ આસપાસ તળવીજ કરતાં કરતાં એક શિવાલયના પૂજારીને મળ્યો.

મદનરાયે તેને પૂછ્યું “અહીં કોઈ જીવાન સાધુને જોયો છે મહારાજ ?”

“ આ પવિત્ર નર્મદાસ્નાન કરવાને ધણાએ જીવાન અને વૃદ્ધ સાધુઓ આવી જાય છે. ”

“ પણ એ સાધુઓમાં કોઈ ક્ષુધાથી પીડિત જીવાન સાધુ જણાયો છે ? ”

“ હા એવો એક સાધુ આવ્યો હતો ખરો. ત્યારે શું તમારે ત્યાંથી કોઈ છોકરો સાધુ થઈને નાસી ગયો છે ? ”

“ હા, એમજ છે મહારાજ, તેણે કંઈ તમારા આગળ પોતાની કહાણી કહી બતાવી છે ? ”

“ જરાએ નહિ. મને તો એમજ લાગ્યું કે આ સાધુએ સંસા-

રના કોઈએક દુઃખથી કંટાળી વૈરાગ્ય ધારણ કર્યું છે; તેનું મેં મેં જરાએ હસતું કે આનંદમાં જોયું નહોતું. ચહેરાપર ઉદાસી અને આંખમાં આંસુ કાયમ દેખાતાં હતાં.”

“વાર ! તેની મુખાકૃતિ પુરુષને મળતી હતી કે સ્ત્રીને ? ”

“હા. હવે કંઈક વાત મારા સ્મરણમાં આવે છે. તેની મુખાકૃતિ આખેહુમ સ્ત્રીને મળતી જોઈ મેં તેની ચાલતું બારીક નિરીક્ષણ કર્યું તેનાં પગલાં મંદ ગતિએ ઉપડતાં હતાં, તે શરીર ચોરી ચોરીને ચાલતી હતી, તેપરથી મને તો તે સ્ત્રીજ લાગી હતી. તેપરથી મેં તેને એ વિષે પૂછવાનો વિચાર કર્યો. પણ તેની એકંદર ગંભીરતાથી તેને પૂછવાની પ્રથમતો મને હિંમતજ થઈ નહિ. પણ જાણવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી જેમ તેમ હિંમત આણી નરમાશથી પૂછ્યું. “તમે પુરુષ વેશધારી સ્ત્રી તો નથી ?” આટલો પ્રશ્ન પૂછતાં તો તેની આંખ રાતી ચોળ થઈ ગઈ ! તેના ક્રોધે તેની બમર અચાનક ખેંચી વાંકી વાળી અને કપાળમાં આંટી ચઢાવી. તે મોઢેથી “તું” સુદ્ધાં બોલી નહિ, પણ તેના હજારો શબ્દપ્રહાર જેટલો મારા હૃદયમાં આઘાત થયો. મારાથી તેની સામે બીજવાર જોવાયું નહિ, તેમ તેને બીજો પ્રશ્ન પણ પૂછાયો નહિ. મારા પગ ત્યાંથી એકદમ પાછા હઠ્યા. મેં તે વાત એટલેથીજ પડતી મૂકી અને ચાલવા માંડ્યું. તે સાધુ બીજવાર જણાયોજ નહિ.

મદનરાયને તેના સચ્ચરિત્ર વિષે પ્રથમજ વિશ્વાસ હતો. તેથી તેના મનને નિશ્ચય થયો કે જરૂર તેજ હોવી જોઈએ; પરંતુ હવે તેનો મેળાપ ક્યાં થશે, એ પ્રશ્ન તેના મનમાં વારંવાર પૂછાયા કરતો હતો. છેવટે તે સાધુની ઝુંડને પંથે પરવર્યો.

મદનરાયને ખબર હતી કે ઝુંડ ડંકપુરથી અમદાવાદ થઈ માટ ગયા જનાર છે. તેથી તેણે ડંકપુરથી વાટ પકડી. રસ્તે ચાલતાં ડંકપુરની બાતમી પૂછતાં પૂછતાં, ત્યાંથી આવેલો એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ મળી ગયો. તેણે ડંકપુરમાં એક સાધુની ઝુંડ આવ્યાના સમાચાર કહ્યા.

રાત શ્યામતાપૂર્ણ હતી. ખેતરોની પગવાટ ધણી સાંકડી

અને અટપટી હતી, તેપર ઢેકાઢળીમાં પુષ્કળ હતાં મદનરાય તે વાટે ચાલતો હતો, પણ જ્યાં ત્યાં સામસુમ પ્રસરેલી હતી. આકાશમાં નક્ષત્રો ચમકતાં હતાં. તેને સોળત માત્ર તેનીજ હતી. મધ્ય રાત્રિના સુમારે એક ગામ આગળ આવી પહોંચ્યો. ગામને પાદરે રસ્તા ઉપર એક ઘર હતું. તેમાં માણસો વાતચીત કરતાં સાંભળાયાં. મદનરાય તેમને મળ્યો, અને પૂછ્યું, “ કે આ ગામમાં કોઈ એકાકી સાધુ આવ્યો હતો ? ” એક પુરુષે કહ્યું “ આઠેક દિવસ પર એક સાધુ આવ્યો હતો ખરો. તે આ સામેના કુવા આગળ વડ નીચે રસોઈ બનાવતો હતો, તે વેળા મેં તેને તેની સ્થિતિ સંબંધી પૂછ્યું, પરંતુ તે કંઈજ બોલ્યો નહિ. માત્ર પુષ્કળ રડ્યો. તેણે મહા મહેનતે એટલું કહ્યું કે “ મારા પિતાનું ગામ પુષ્પાવતી છે. ”

પુષ્પાવતી નામ સાંભળી તેના અંતઃકરણમાં આશાનો સંચાર થયો. તે તારાજ હોવી જોઈએ, એમ તેણે મન સાથે નિશ્ચય કર્યો. તે માણસે આગળ વાત લંબાવતાં કહ્યું “ તે ઘણો શ્રમિત થએલો અને ક્ષુધાથી પીડાએલો જણાવાથી, તેમજ તેનું કરુણાજનક મૌન્ય જણાવાથી ગામ ભેડોને દયા આવી. તેણે ડંકપુર જવાનો પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો, તેથી સૌએ ટીપ કરી ત્રીસ રૂપીઆ કરી આપ્યા, અને એક કામજો આપ્યો. તે લઈ તે આગગાડીમાં બેસી ડંકપુર ગયો. ”

“ હવે સવાર ક્યારે પડશે તેની ચિંતા મદનરાયને થઈ. પરંતુ તે ચાલી ચાલીને થાકી ગએલો હોવાથી ત્યાજ પડી રહ્યો, અને બીજે દિવસે સવારે આગગાડીને માર્ગે ડંકપુર જવાને ઉપડી ગયો.

ડંકપુર એ ખેડા જિલ્લામાં પવિત્ર ધામ છે, એતું નામ ‘ડંક’ કૃષિ ઉપરથી પડ્યું છે. તે ગામ વચ્ચે શ્રી રણછોડજીનું વિશાળ અને ભવ્ય દહેરું છે. તેની સામે ગોમતી તળાવ છે. તેની વચમાં શ્રી રણછોડજીના પગલાંના દર્શન કરવા માટે કિનારા આગળથી મૂલ બાંધ્યો છે. તળાવપર એક લીમડો છે, તેની ડાબે તુલા બાંધેલી છે. તે તુલામાં એક બાજુએ શ્રી રણછોડજીની મૂર્તિ, અને બીજી બાજુએ ભક્ત બેડાણાની પત્ની ગંગાબાઈના નાકમાંની સોનાની

વાળી, અને વજનમાં સરખી થયાની કથા છે, તેને માટે પ્રચલિત ઉક્તિ છે કે “જય જય ગંગાબાઈની વાળી, કે સવા વાલ થયા વનમાળી.” વળી જે લીમડાની ઢાળે તુલા બંધાઈ હતી, તે ઢાળનાં પાંદડાં મીઠાં થઈ ગયાં, તે ઉપરથી “આખા લીમડામાં એક ઢાલ મીઠી, કે રણુછોડ રંગીલા” એમ ભક્તોમાં ગવાય છે. ત્યાંનો આ સર્વ દેખાવ અને શ્રી રણુછોડજીના દર્શનથી થતો પરમ આનંદ, એ બે અમૂલ્ય લાભ નહોત તો ત્યાંના ગોર કે પંડ્યાની ગામમાં પેસતાંજ થતી હદ ઉપરાંતની કનડગતથી કંટાળીને ધણા યાત્રાળુઓ જતાં અટકત.

ગ્રીષ્મ ઋતુ હતી અને તેમાં મધ્યાહ્નકાળ હતો, છતાં મદનરાય ડંકપુરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બટકતો હતો. તે દરેક મંદિરે પૂજી વળ્યો તમામ દુકાનદારોને મળી ચોકસાઈ કરી. તે ગામના એકે એક પૂજ્ય શોધી વળ્યો. દહેરામાંથી દર્શન કરી જે બહાર આવતા તેમની તપાસ કરી. ગોમતી તળાવ ઉપર બેસતા બ્રાહ્મણોને મળ્યો. વગેરે તેનાથી થઈ તેટલી પૃચ્છા કરી, પણ તારાનો પતો લાગ્યો નહિ.

હળવે હળવે સાયંકાળ થવા આવ્યો, તો પણ તેની તપાસ ચાલુજ હતી. રસ્તા પરની એક દુકાનમાંથી તેણે કાચું કોરું ખાવાનું લીધું, અને તળાવપર જઈ પોતાની કુધા મટાડી ગોમતીનીર પી તૃપ્ત શાંત કરી. સંધ્યાઆરતીનો સમય થયો. મહાદેવાલયમાં અને ડંકપુરના અન્ય દેવ મંદિરોમાં ધંટનાદ થવા લાગ્યો. ગોમતી પરથી શીતલ વાયુ આવતો હતો. મદનરાય આ વેળા ધણો થાકી ગયો હતો. તેથી તે તળાવપરના એક દહેરા પાસેની બાજુમાં અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં સૂતો. એટલે એક પ્રજ્વળીએ આવીને કહ્યું “અરે બાઈ! તું કોણ છે? આ વખતે તમામ યાત્રાળુ પોતપોતાના વસતિસ્થાને ગયા છે, છતાં તું અહીં એકલો શા સાર પડી રહ્યો છે?”

“હું એક દુઃખનો માર્યો બટકવા નીકળેલો મુસાફર છું. કુંડની બાજુ એક સાધુ આવ્યો છે, તેની તપાસ માટે મારે આવવું પડ્યું છે.

“એની તપાસ સહજમાં થઇ જશે. પંડયાએને પૂછી જોઇશું, કે તરત બાળ મળશે. માટે ચાલો મારી સાથે.” એમ કહી તે પુનરી મદનરાયને પોતાની સાથે લઇ ગયો. થોડેક દૂર ગયા એટલે પંદર વીસ પંડયાનું ટોળું એટલે બેસી ગામગપાટા મારતું હતું, ત્યાં જઈ પુનરીએ પૂછ્યું, “અહીં કોઇ એક સાધુ આવી ગયો છે ?”

ટોળામાંના એકે કહ્યું “એમાં શું સમજાય ? તે રહીશ ક્યાંના તે કહો તો અમે કહી શકીએ, કે આવ્યો હતો ના નહિ. અથવા તે ક્યારે આવ્યો હતો.”

મદનરાયે કહ્યું “પુષ્પાવતીના.”

એટલે એક પંડયો વચ્ચેથી બોલી ઊડ્યો “હા હા. પુષ્પાવતીના સાધુ મારી પાડોશના ગજનન પંડયા પાસે આવી ગયો છે.”

“તેણે પોતાનું શું નામ આપ્યું છે ?” મદનરાયે પૂછ્યું.

“તેનું નામ તેના ચોપડામાં લખેલું નથી; કારણ કે તેણે પોતાનું નામ આપ્યું નહોતું. એ મને હજી સાંભરે છે.”

“તેને આવી ગયાને કેટલાક દિવસ થયા ?”

“તે તો તેના ચોપડામાં જુઓ ત્યારે.”

પુનરી મદનરાય સાથે ગજનન પંડયાનું ઘર બતાવવા ગયો. તેણે ઘર બતાવી દક્ષણા માગી. મદનરાય પુનરીની પરોપકાર બુદ્ધિ માટે તેને મનમાં ધન્યવાદ આપતો હતો, પણ તે દક્ષણાની વાત સાંભળતાજ અટકી ગયો, અને બે મિનિટ વિસ્મિત નેત્રે તેની સામે જોઇ રહ્યો. એટલામાં પુનરી બોલી ઊડ્યો “કેમ શેડીયા, શા વિચારમાં પડ્યા ? તમારે રાજપુત્રીથી જે આપવું હોય તે આપો, પણ તમને શોભે તેવું આપજો. અમારો આધાર તમારા જેવા ભક્તોપર. અમારી ખેતી તમેજ આ અંધારી રાત્રે જોમતી તળાવથી અહીં સુધી લાવ્યો અને એકસ બાતમી મેળવી આપી; એટલી મારી મહેનતની કદર કરજો.”

મદનરાયે કંઈપણ બોલ્યા આલ્યા વગર તેના હાથમાં બે આની મૂકી.

“ જોછામાં જોછી પાવલી તો ચઢી ચૂકી ભગતજી ! ” એમ પુનરી દ્રઢતા પૂર્વક બોલ્યો.

મદનરાયે ન છૂટકે પાવલી કાઢીને આપી. પુનરી આશીર્વાદ આપી ચાલતો થયો. મદનરાયે જોયું કે આવા તીર્થસ્થળમાં, અને આદ્યજ્ઞ જેવા ઉચ્ચ કોટિના મનુષ્યમાં પણ આવો નિર્દય લોભ જડ થાણીને બેઠો છે !

ગળનન પડયાતું બારણું બંધ હતું. મદનરાયે સાંકળ ખખ-કાવી. ઘરમાંથી ગળનનની સ્ત્રી જમના બોલી “ કોણ છે એ ? ”

“ હું મદનરાય, બારણું ઉઘાડો, સહેજ કામ છે. ”

અપરિચિત માણસનું નામ સાંભળી ઘરમાંનાં સૌ ગભરાયાં. જમના બોલી “ ઘરમાં કોઈ માણસ નથી, કાલે સવારે આવજો. ”

“ ગળનન પડયા ક્યાં ગયા છે ? ” મદનરાયે પૂછ્યું.

ગળનન પડયાએ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે “ આ કોઈ મારું નામ પુછતો આવ્યો છે, તો કોઈ યજમાન તો નહિ હોય ? ”

જમના બોલી કે “ જજમાનને બદલે કોઈ પરોણો નીકળશે તો બે દહાડા ડાખું ભાત ખુટાવશે, મારે મને બહાર જઈ જોઈ આવવા દો. ” એમ કહી જમનાએ બારણું ઉઘાડ્યું, અને પુછ્યું “ કેમ શું કામ છે ? ”

“ મારે ગળનન પડયાને ખાસ મળવું હતું. ”

“ મારે કેટલીક વાતની ચોક્કસાઈ કરવી છે. ”

“ ચોક્કસાઈ ? ” એમ કહી જમના સજ્જડ વહેમમાં પડી. તેને લાગ્યું કે આ કોઈ પોલીસનો માણસ જણાય છે, તેથી તેણે બડબડ બારણું બંધ કરી દીધું.

મદનરાય તો દિગંજ થઈ ગયો ! જમનાની આવી વર્તણૂક જોઈ ખિન્ન થયો. તે કપાળ પર હાથ મૂકી બોલ્યો. “ મારી ઉતાવળ મારી પાસેજ રહેવાની ! મારા દુઃખની બીજને શી પરવા હોય ! તો હતાશ તમ ધર્મશાળામાં ગયો, અને ત્યાંજ સ્થ રહ્યો. ”

તે સવારમાંજ ગમનન પંડયાને ત્યાં ગયો. એટલું સાડું થયું, કે ત્યાં જોતાંજ ગમનન પંડયાનું ખાંધે ઝોળી ભેરવી નીકળ્યું થયું. જો થોડો મોડો ગયો હોત, તો બપોરના આર એક વાગ્યા સુધી, તેનો મેળાપ થવા ન પામત; કારણ કે યજ્ઞમાન બોળવા માટે ડંકપુરની આસપાસ ફરતા રહેવાના તેનો નિત્યનિયમ હતો.

“તેને ઝોટલાપરથી ઉતરતો જોઈ પૂછ્યું” ગમનન પંડયા તમારુંજ નામ ?”

“હા.”

“તમારે ત્યાં કોઈ પુણ્યાવતીનો સાધુ-અતિથિ-આગ્યો હતો ?”

“હા, આગ્યો હતો.”

“કેટલા દિવસ થયા ?”

“તે ચોપડામાં બોળું ત્યારે મને મારી મહેનતનું મહેનતાણું થું આપશે ?”

મદનરાયે જાણ્યું કે આ બીજા નંજરનો કોભીઓ નીકળ્યો !

“તમે જે કહેશો તે.”

“એક રૂપીઓ લઈશ.”

“આપીશ.”

ગમનન પંડયાએ ઝોટલા પર બેસી ચોપડો ઉથલાવવા માંડ્યો. અંદર જોઈ તેણે કહ્યું, “આજે પુધવાર થયો છે, તે પરમ દહાડે એટલે સોમવારે અહીંથી ગયો.”

“વાર, તે અહીંથી ક્યાં જવાનું કહેતો હતો ?”

“અમદાવાદ.”

“તે પગ રસ્તે ગયો કે આગગાડીમાં જોડીને ?”

“આગગાડીમાં.”

“સાધુ તો કોઈ ગોરને ત્યાં ઉતરતા નથી, ને તે ઉતર્યો તે નવાઈની વાત છે !”

“પ્રથમ તો હુંએ આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. તે મારું ઘર બોળતો આગ્યો, ત્યારે મેં તેને જાણી હકીકત પૂછી, તેણે કહ્યું “મારા પિતા

રંગરાય ડાકેર આવતા તે કહેતા હતા કે આપણા ગોરનું નામ ગજનન છે, તે પરથી હું તમારે ત્યાં આવ્યો છું. પણ આપડો બહુ દુઃખી જણાયો. જ્યારે જ્યારે હું તેની સામે જોતો ત્યારે ત્યારે તેની આંખ પાણીથી ભરાએલીજ જણાતી. હું સાધુ થવાનું કારણ પૂછતો, તેનો તે ઉત્તર દેતોજ નહિ ! “ લાવો રૂપીઓ. ”

મદનરાયે રૂપીઓ કાઢીને આપ્યો, અને બંને છૂટા પડ્યા. મદનરાય અમદાવાદ જવાને ઉપડ્યો.

પ્રકરણ પચ્ચીસમું.

ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા.

મનોરમાએ પોતાના હૃદયની સંપૂર્ણ વાત પ્રસંગ આવે ત્યારે પ્રગટ કરવાનું કશું હતું. મંત્રુસૂન એ પ્રસંગ ક્યારે આવશે, તેની ઉત્સુકતાથી વાટ જોતો હતો. જેમ જેમ દિવસ પર દિવસ ચઢવા લાગ્યા, તેમ તેમ મંત્રુસૂનની અધીરતા વધતી ચાલી. મનોરમાનો પ્રથમનો હસમુખો સ્વભાવ તદ્દન બદલાઈ ગયો હતો. તે નિરંતર ચિંતાતુર રહેતી. તેનામાં અપળતાને બદલે શિથિલતા અને નિષ્પાત્રસ પશુને બદલે મીઠાપણું જણાવા લાગ્યું. તેનું શરીર દિનપ્રતિદિન અચક્કા અને કૃશ થતું ચાલ્યું. મનોરમાની આ સ્થિતિ જોઈ મંત્રુસૂનથી રહેવાયું નહિ; કારણ કે તે તેને વિશુદ્ધ ભાવથી ચાહતો હતો, અને પોતાના પ્રાણુ તુલ્ય લેખતો હતો. મનોરમાની ઉદાસીનતાનો આચાત મંત્રુસૂન પર સચોટ થતો હતો. તેણે નિવૃત્તિ સમયનો લાગ સાધી મનોરમાને પોતાની પાસે બોલાવી, અને પોતાની શંકા-દુઃખનું કારણ-સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ કરી દેવાને કશું.

મનોરમાએ કેટલોક સમય થયાં મનમાં ગુંચાાઈ રહેલા વિચારો એક પછી એક ઉકેલવા માંડ્યા. “પ્રથમ આપણો ભેડ ખુદો થયો,

ત્યારપછી તમે મારાપર કેટલો બધો પ્રેમ રાખતા હતા. કામ પ્રસંગે મારાથી તમને વિખૂટા પડવાનો સમય આવતો, ત્યારે તમે કેટલા ખિન્ન થતા. કોઈ આજ્ઞરીને ત્યાં વિઝિટ કરી ઘેર આવતા, કે પ્રથમ મને મળી દવાખાનામાં બેસતા, તે વખતે મને જોઈ તમને કેટલો આનંદ થતો. મારી સાથે વાર્તાવિનોદ કરવામાં કેટલો આખો વખત ગાળતા હતા ? પણ પછીથી એ સર્વ વિસરતા ગયા ? મારું દુર્દૈવ તમને ભૂંટાવતું ગયું. પહેલાં તો મને જોયા વિના ચેન પડતું નહિ, અને હવે કાંતાને જોયા વિના ચેન પડતું નથી ! તે નહિ જણાઈ કે સત્તરવાર તેની પૂછપરછ કરવી, અને તે હોય ત્યાંથી બોલાવી આણ્યા પછી શાંત થવું. તમે ગમે તેટલા દુઃખમાં હો છતાં તેને જોઈ કેટલા આનંદ થાઓ છો ? કાંતા પાસે નહિ હોય, તો તમને વાંચવાનું પણ સૂઝે નહિ. તેની સાથે બોલતાં તમારી મુખમુદ્રાપર કેટલો હર્ષ નાચી રહે છે. જે હું ચિત્રકાર હોત. તો ઘણું સાઈ થાત, હું જરૂર તે સમયનું ચિત્ર દાઢી આપને બતાવત, પણ મને ચિત્ર દાઢતાં નથી આવડતું ! છતાં તે સમયની મુદ્રા મેં મારા હૃદયમાં પકડી કોતરી રાખી છે. તમારું પ્રત્યેક બાપણ, પ્રત્યેક આચરણ, અને તમારો પ્રત્યેક બાવ મને સામોત કરી આપે છે, કે તમારો પ્રેમ કાંતા પર અત્યંત છે.

મધુસૂદન શાંતપણે બોલ્યો. “ કાંતા નહિ જણાવાથી મને ચેન પડતું નથી, અથવા તેના પર મારો અત્યંત પ્રેમ છે, એ હું કદી પણ ના કહેનાર નથી; પણ એમાં હું અપવિત્ર છું, કિંવા પાપી છું, એવું કંઈજ નથી. મારા પર જે તમારો વિશ્વાસ હોય—”

મનોરમા વચ્ચે બોલી બીડી “ખીજ એક વાત મારા મનને ખાય છે, તે પણ કહી નાંખું છું. કાંતા કુંવારી હોવા છતાં, અને લોકોની માગણી હોવા છતાં તેની હામાં હા મેળવી તમે પુષ્ટિ આપો છો, એ મને ચમત્કારી લાગે છે.

મધુસૂદન આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો “ તમે શુદ્ધિમાં બોલતાં નથી. કાંતાની પોતાનીજ કોઈ સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા નથી, તો હું તેની

મરજી વિરહ લગ્ન કરાડે ? મનોરમા ! આવી અપવિત્ર દર્શનાના ઘોડા દોડાવી તમે પોતે પણ દુઃખી નહિ થાઓ, અને અને પણ દુઃખી નહિ કરો ? કહો હું શું કરું કે તેથી તમારો અવિશ્વાસ દૂર થાય ? તમે કહેશો તે હું કરીશ, પણ તમે આમ મિથ્યા કદ ન ખમો. પવિત્ર પ્રેમના અને તમારા સમ ખાધને કહું છું, કે મારો પ્રેમ તમારા પર હતો તેવોજ છે, તેમાં વિભાગ પડ્યા નથી. તેનો મારા પર અત્યંત ઉપકાર છે. હાલ તે બિચારી ગરીબ ને નિરાધાર છે. હું જો તેને અળગી કરું, તો તેનું કાણુ ? તમારા પર જેવો પત્ની પ્રેમ છે, તેવો તેના પર ભગિની પ્રેમ છે. તેણે મારી સાવકી બેન રમાને કેટલું જ્ઞાન આપ્યું, તેને તેના વૈદ્યવ્યનું દુઃખ લાગે નહિ, તે માટે તેને ભણાવવા અને વૈરાગ્ય માર્ગ તરફ દોરવા તે કેટલો શ્રમ ઉઠાવે છે ? જ્યારથી મેં રમાને અહીં આણી છે, ત્યારથી તે પિતા પાસે કે માતા પાસે જવાનું નામ સરખુંએ લે છે ? એ સો કાંતાના પ્રતાપ કે ખાળું કંઈ ?

માટે તમે તે અનાથ કાંતા માટે ખોટા કૃતક કરો નહિં એમાં ક્ષણે તમે દોષિત થાઓ છો. તમારા પ્રતિના પ્રેમથી મારું અંતઃકરણ છવાઈ રહ્યું છે. હું ગમે ત્યાં હોઉં છું, પણ તમારી મધુરમૂર્તિનું હું ચિંતન કરું છું. મારા પ્રેમના અધિક સ્વામિની તમેજ છે. મારા હૃદયાકાશમાં વિહાર કરનારાં તમેજ અંદ્રજ્ઞા છો ? માટે બિચારી દુઃખી કાંતાની અદેખાઈ નહિ કરો, તેને માટે બળતોજ સંશય નહિ ધરો. મારા ઉપર કુશંકાની નજરે ન જુવો. મારાથી હવે સહન થઈ શકતું નથી. મારું હૃદય અત્યંત દુર્બલ થઈ ગયું છે. તે પર નિર્દયતાથી અધિક આઘાત નહિ કરો.”

મધુસૂદનના આ અંતિમ શબ્દોએ મનોરમાને ભ્રમિત કરી નાખી. તે ત્યાંથી એકપણ શબ્દ બોલ્યા શિવાય બિડી, અને મધુસૂદનને છેલ્લેલેલી નિહાળી લેતી હોયની, તેમ સજળ નેત્ર નિહાળી મંદ અંતિએ બહાર નીકળી ગઈ.

કાંતા અને રમા થોડો સમય ગયો, એટલે આનંદ પામતાં મધુસૂદન પાસે આવ્યાં. રમાએ હસતાં હસતાં એક ગુલાબનું ફૂલ

કાંતાની વેણીમાં ગુંથ્યું અને ખીજાં ફૂલ હાથમાં રાખી કહ્યું “ જુઓ જુઓ મોટાભાઈ આ ફૂલ કેવાં છે! મેં રોપેલા ગુલાબના છોડ પર એ આજે પહેલવહેલાંજ ખીલ્યાં છે !

શોકથી બરેહું મધુસૂદનનું અંતઃકરણ જાને, જેનોના આગ-મનથી હસવા લાગ્યું. કાંતાને જોઈ મધુસૂદનની આંખમાં એકમે અશ્રુખિંદુ ચમકવા લાગ્યાં; પણ તે કાંતા કે રમાની જાણમાં ન આવવા પામે તેટલા માટે રમાના હાથમાંનું ગુલાબનું ફૂલ લઈ જાને આંખ પર દાખવા લાગ્યો, આંસુ છુપાવવા લાગ્યો. કાંતા તથા રમા માંહોમાંહે ધર્મના વિષયપર પ્રશ્નોત્તર ચત્રાવતાં હતાં. મધુસૂદન તેમાં પૂરતી કરતો હતો. આમ લગભગ એક કલાક વ્યતિત થયો એટલે મધુસૂદનને વિજિટ પર જવાને એક માણસ ગાડી લઈ ખોજા-વા આવ્યો, તેથી તે તેની સાથે પોતાને જોડતી સામગ્રી લઈ ગાડીમાં ગયો.

સાંજે પાંચ વાગ્યાના સમય થયો હતો. રમાને હસ્તક સાંજનો સ્વયંપાકવિધિ તથા કાંતાને માથે ધરતું ઉપલક કામકાજ હોવાથી તેઓ પોતપોતાને કામે વગળ્યાં.

મનોરમા મધુસૂદન પાસેથી જેવી નીકળી, તેવી કોઈના જોવામાં ન આવે, એવી રીતે પોતાના તમામ અત્રાંકારો સંતાડી ઘણે દૂર નીકળી ગઈ. આ વખતે તેના મનમાં આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય થયો હતો. તેથી તેના કુતર્કે તેને અચળે માર્ગે દેરી.

મધુસૂદન વિજિટ પરથી ઘેર આવ્યો. વાણુ કરવાનો સમય થયો. પણ મનોરમા જણાઈ નહિ. મધુસૂદન, રમા અને કાંતા તપાસ કરવા લાગ્યાં પણ ક્યાંએ પતો લાગ્યો નહિ ! મનોરમાની વહેમની વાત સંભારી સંભારી મધુસૂદન અનેક શંકમાં ગુંચવાતો ચાલ્યો. તેણે પોતાના તમામ સ્નેહીઓમાં તપાસ કરી. તેના સ્નેહીઓ પણ શોધવા નીકળી પડ્યા. આખી રાતમાં આખું અમદાવાદ માથે લીધું પણ ક્યાંએ ભાગ મળી નહિ ! ખીજે દિવસે સવારે દસ વાગે મનોરમાના લુગડાનો અને જાગાવપરથી તેમાંની ચિહ્નો પતો કાંકરીયા લાગ્યો તેમાં લખ્યું હતું કે:-

સાચા પ્રેમની આશે, પતિની હું જાની દાસી,
નિરંતર પૂજતી પ્રેમે, થઈને પુણ્ય-અભિલાષી.
દીઠી મેં પ્રેમમાં તુટી, જણાયું ધિક્ક આ જીવન,
કલાંકિત પ્રેમના કરતાં અધિક છે શ્રેષ્ઠ પ્રાણાર્પણ
સુજનતા માંય દુર્ગનતા, સરળતા માંય કુટીલતા,
ગણું તે તુચ્છ સાધુતા, ભરી જેમાં અસાધુતા,
અડગતા પ્રેમ સાચામાં, વિભુની એ વિભુતિ છે,
ચૂક્યા તેમાં પતિ પ્યારા ! પ્રભુની જે કસોટી છે.

ચિટ્ટી વાંચી મધુસૂદને નક્કી કર્યું કે એ જરૂર કાંકરીઆમાં
પડી છે. એકદમ તારાઓને બોલાવ્યા; અને અંદર તપાસવાને ઉતાર્યા
એક કલાક તારાઓએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ શય હાથ લાગ્યું નહિ.
એક તારાએ કહ્યું “ તળાવની પાળ નીચે ડાંડી ડાંડી બોલો છો,
તેમાં શય ભરાઈ ગયું હશે ” બીજાએ કહ્યું “ અથવા જળચર
પ્રાણીઓ ખાઈ ગયાં હશે.

મધુસૂદન તથા તેના સ્નેહીઓ અનેક તર્ક કરતા વિદાસ થઈ
પોતપોતાને ઘેર ગયા. મધુસૂદનના ઘરમાં આકંઠ સિવાય અન્યત્ર
પડછાયો સૂઝ્યાં જણાતો ન હતો. શોક લાંબોકાળ પહોંચ્યો.

રંગરાય અને અસુયાવતીને ખબર પડતાં મધુસૂદનને આશ્વાસન આપવા
આવ્યાં મધુસૂદનનું વિદીર્ણ હૃદય કેમે કર્યું શાંત થાય નહિ. તેનું
અન વૈરાગ્ય તરફ વળ્યું. તેણે પોતાની પ્રિયતમાની ખાતર અનેક
વૈભવો તજ્યા, વાણી વિલાસ છોડ્યો, અને માનસિક કિડ્ડાસ પણ
છોડ્યો. મનોરમાના મરણના સમાચાર જાણ્યા પછી તેના મુખમંડળ
પર એક પણ આનંદ રેખા જોવામાં આવી નહોતી.

મધુસૂદનની નામના દાકતર તરીકે સારી ફેલાઈ હતી.
તેની જ્ઞાતિમાં પણ તે પ્રસંશનીય થઈ પડ્યો હતો, તેથી સારા સારા
ઘરના પોતાની કન્યા આપવાને સામે કહેવડાવતા હતા. પરંતુ મધુસૂદન
સર્વને પોતાની એકજ ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા જણાવતો કે “હું આખી જીંદગી
સુધી બીજી સ્ત્રી પરણનાર નથી.”

પ્રકરણ છવીસમું.

શંકાશીલો વિનશ્યતિ ।

મધુસૂદનને સંસાર અસાર બાસતો હતો. તેનું ચિત્ત પોતાના ધંધામાં પૂરું લાગતું નહિ. પોતાના

ઘરમાં તે જોટલો વખત રહેતો તેટલો વખત તેને મનોરમાં સાંભર્યા કરતી. દેટલીક વાર તે દિંગમદ્દ બની બેસી રહેતો, અને દેટલીક વાર મનમને મનમાં ઝુર્યા કરતો. તે મનોરમાના બિનાવળીઆ સ્વભાવને, અને તેણે કરેલા સાહસકર્મને વારંવાર સ્મરણપટપર લાવી અસ્ખલિત અશ્રુધારા વરસાવતો. પોતે અપાપી છતાં પાપી ઠર્યો, અસત્યવ્રત ઠર્યો, નીતિપરાયણ છતાં નીતિવ્રટ ઠર્યો, અને સદાચારી છતાં વ્યભિચારી ઠર્યો; એ તેને બહુજ લાગી આવતું. મનોરમાની બીન પાયાદાર કુશંકાએ વિપરીત પરિણામ આપ્યું, તેથી મધુસૂદન પોતાના મનમાં તેને અત્યંત ઈપ્પે આપતો. તે કહેતો, કે “અરે ! બેલી, તું આટલો સમય મારી પાસે રહી છતાં તું મને ન પારખી શકી ? મને તારો વિશ્વાસ હતો, કે મારી કહેલી વાત તું ખરી માનીશ. પણ અરેરે અંતે આત્મહત્યા કરવાનાજ વિચાર પર આવી ? મારી તને લેશ પણ દયા નહિ આવી ? એક મારા પત્નીવ્રત ખાતર-રે એક પત્નીવ્રત ખાતર મેં કાંતાનું પાણિગ્રહણ નથી કર્યું. જો તેમ કર્યું હોત તો હું અમદાવાદ આવત શાનો, અને તારો મેળાપ થાત શાનો ! બાપડી કાંતા મારે ખાતર કુંવારી રહી, અને તને જોઈ પોતાના પ્રેમની આગલી વાત ભૂલી ગઈ, રે વિશુદ્ધ થઈ, ત્યારે મારા મેળો તેના પર પણ આરોપ ? મનોરમા, મનોરમા, એક વહેમને લીધે તારું અને મારું જીવન ધૂળમાં મેળવનારી નાદાન મનોરમા, જો તને મારા વચન પર વિશ્વાસ ન બેડો, તો સ્પષ્ટ મને કહી દેવું હતું. હું તરત મારું દીલ ચીરીને તને બતાવી આપત, કે તે શુદ્ધ છે, વા અશુદ્ધ ! અરેરે ! તારે એકવાર તો મારી કસોટી કરવી હતી !

તું જેવા પ્રેમને ચાહનારી છે તેવાજ પ્રેમને હું ચાહનારો છું. મારું હૃદય કેટલું ઉંચું છે તે તુંજ ન સમજ, તો પરમેશ્વર સિવાય અન્ય કોણ સમજ શકે? બહે! તારું ને મારું બાળ્ય”

તેને ઘરમાં ઝાઝું ગમતું નહિ, તેથી દરરોજ સાંજે ફરવા નીકળી પડતો, એક દિવસ સાયરમતીના કિનારા પર તો ખીજે દિવસે સરખેજ તરફ, ત્રીજે દિવસે શાહઆલમના રોજને રસ્તે, તો ચોથે દિવસે કાંકરીઆ પર એમ શહેરની આસપાસના એકાંત રમ્ય સ્થળોમાં ફરવા જતો.

એક દિવસ સાંજે મધુસૂદન કાંકરીઆ પર ફરવા માટે આ આવ્યો. કોઈ દિવસ નહિ ને તેજ દિવસે કાંતા પણ તેની પાછળ આવી. મધુસૂદન જ્યારે કાંકરીએ ફરવા આવતો ત્યારે કાંકરીઆ પાસેના શિવાલયમાં દર્શન કરતો. તે જેવા શિવાલયમાં ગયો, કે તરત તેની પાસે કાંતા આવીને ઉભી રહી! મધુસૂદને તેને જોઈ અચાનક આવવાનું કારણ પૂછતાં તે કંઈજ ખોલી નહિ! તે વેળા ત્યાં રહેતી એક વૃદ્ધ સંન્યાસિની થોડેક દૂર ફૂલઝાડોને પાણી પાઈ રહી હતી. તેણે મધુસૂદન પાસે અન્ય સ્ત્રીને અધોવદન કરી ઉભેલી જોઈ, તેથી તેને વિશેષ વહેમ પડ્યો. તેનું તેઓ તરફ લક્ષજ નથી, એવું બતાવી પોતાનું કામ શાંતિથી કર્યા કરતી હતી, પણ તેમની વાત પર પૂરું ધ્યાન આપતી હતી.

મધુસૂદને કાંતાની મુખાકૃતિ પરથી તેનો મનોમાત્ર તરતજ અટકળી લીધો. તેને પૂર્વની વાત સાંભરી આવી. તે મનમાં વિચારવા લાગ્યો “આજનો પ્રસંગ ઘણો વિકટ જણાય છે. પૂર્વે કાંતાએ પ્રભાવેશથી, યોગનના ઉન્માદથી કે અજ્ઞાનતાથી મને પરણવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. પણ મેં તેનો અસ્વીકાર કર્યો, અને એની સર્વ આશાલતાનો સમૂળો નાશ કર્યો. છતાંજે અન્ય પુરુષ સાથે પરણવાની સ્પષ્ટ ના પાડે છે, અને કુંવારાપણું અંગીકાર કરે છે. મારા પર અત્યંત ઉપકાર કરનારી મારા જીવનને સુધારનારી ઉદાર અંતઃકરણ વાળી કુમારિકાના પ્રેમનો નાશ કરવો, એ નિર્દયપણાનું અધમ

રાક્ષસી કર્મ નથી શું ? કૃતધ્નતાની કમાલ નથી શું ? પણ નહિ, નહિ, હું
અયકરં ભૂલ કરું છું. મેં જેને મારી ભગિની તૂલ્ય ગણી તેને માટે
અન્ય સગપણનો વિચાર લાવવો, એ પણ પાપ નથી શું ? હે શંકર !
મને આ કહિન પ્રસંગમાંથી બચાવી લે. હે મન ! તું આમ સૈરાવૈરા
ન થા, સ્થિર થા.”

કાંતાએ પૂછ્યું “મને જોઇ કેમ વિચારમગ્ન થઇ ગયા ?”

“કોઇ દિવસ નહિ, ને આજે અહીં આવવાનું પ્રયોજન ?”
આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું.

“આજે તમારી પ્રકૃતિ તો ફિક છેના ?”

“પ્રકૃતિમાં જે મનને બાતલ કરવામાં આવે, તો મારી પ્રકૃતિ
ફિક છે.”

“જોડો ? મનને કંઈ ત્રાસ થાય છે ? જે તેમ હોય, તો
તે હું દૂર કરવા તૈયાર છું. હું તમારા મનની સ્થિતિ જાણી ગઇ છું.
જ્યારથી મનોરમાએ સ્વર્ગવાસ કર્યો છે ત્યારથી તમારું પ્રેમી જીવન
શુષ્ક થઇ ગયું છે. તમારા આનંદનો લોપ થઇ ગયો છે, તો મારી
તમને નમ્ર વિનંતી એજ છે, કે તમારું જીવન પાછું પ્રેમી બનાવો.
મનને વિરાગ્યમાંથી વાળી નવીન સંસાર માડો. અત્યાર સુધી તમારું
પ્રેમી યુગલ જોઇ હું માંડે સર્વ દુઃખ વિસારતી હતી અને તમારું
જોઈ અખંડ રહેવા હું ખરા અંતઃકરણથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરતી
હતી, પણ દેવના અણુધાર્યા આધારે દુઃખોદ્ધિ ઉભરાવ્યો છે, તો
એનું શમન કરવાનો એકજ માર્ગ છે; તે એકે મારી પૂર્વની માગણી
સ્વીકારી મને તમારી દાસી બનાવો. મનોરમાની ખોટ ધણે અંશે પૂરવા
હું ભાગ્યશાળી થઈશ. મારી આ અંતિમ વિનંતી માન્ય રાખો. તમે
સુખી થાઓ અને મને સુખી કરો.”—

મધુસૂદન વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો “કાંતા ઉતાવળાં ન થાઓ. મારી
વાત સાંભળી લો. મારી પાસે એક અત્યંત ઉદાર અંતઃકરણ છે, તે
હું તમને આપવાનો છું.”

“શું આપનું ઉદાર અંતઃકરણ મને આપશે ?” કાંતા આનં-
દમાં આવી પૂછવા લાગી “આહાહા ! પ્રભુ ! આ કેવી આનંદની ઘડી !

મારી સર્વ આશા સફળ થઈ—મારા સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થયા. દાકતર સાહેબ, હું તમારી અત્યંત આભારી છું.” એમ કહી પગે પડવા લાગી.

“હાં હાં, કાંતા, થોભો. એટલાજ ખુશી ન થઈ જાઓ. મધુસૂદને કહ્યું “મેં માફ અંતઃકરણ આપવાનું કહ્યું નથી; કારણ કે મારા અંતઃકરણ પર મારી ખીલકૂલ સત્તા નથી, તેના પર મારી સ્વર્ગ-વાસી પ્રિયતમાનું સ્વામિત્વ છે.”

“તે સ્વાર્ગવાસી થઈ છતાં એ ?” કાંતાએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું.

“હા, જુઓ સાંભળો એક વસ્તુ આપણે કોઈને અર્પણ કરી ચૂક્યા, પછી તે મરણ પામે, તો પછી તે વસ્તુ પર આપણો કે અન્યનો અલાખો રહે ખરો કે ? જો આપનાર ધણી પોતાની વસ્તુ પાછી માગે, તો તે તેણે અર્પણ કરેલી કહેવાય કે ?”

“પણ હમણાજ તમે ઉદાર અંતઃકરણ આપવાની વાત બોલી ગયા, તે મિથ્યા ?”

“નહિ, તે સત્ય. મારી સંમતિ વગર મને અર્પણ કરેલું તમારું અંતઃકરણ તમને પરત આપવાનો છું, એ મારો કહેવાનો હેતુ છે, માટે કાંતા તેનો તમે પુનઃ સ્વીકાર કરો.”

“અરેરે ! અંતે એજ મને આપશો ?”

“કાંતા ! શું કહું ! તમારા ઉજ્જવળ પ્રેમની જોનાથી કિંમત થઈ થકે, તે વસ્તુજ મારી પાસે રહી નથી, તો પછી તમારા પ્રેમ પર મારો હક શી રીતે રાખી શકું ? વિનિમય કરવાનું સામર્થ્ય નહિ હોવા છતાં ખીજની વસ્તુની વાંચ્છના કરવી એ મૂર્ખાઈ છે. એ સજ્જનોનો ધર્મ નથી, એ નીતિનો વ્યવહાર નથી.”

“તો મેં તમને મારો પ્રેમ સોંપવામાં ભૂલ કરી કે ?”

“ભૂલ ? ભયંકર ભૂલ !”

“ત્યારે મારા પ્રેમની કંઈજ કિંમત નહિ ?”

“જો પત્નિ તરીકે પ્રેમ કરવા ચાહતાં હો, તો કંઈજ કિંમત નહિ, અને ભગિની તરીકે પ્રેમ કરવા ઇચ્છતાં હો, તો તેની કિંમત :

અમૂલ્ય છે—મને માન્ય છે. તમારો ભગિનીપ્રેમ, એ મારે મન એક અત્યંત દુર્લભ દિવ્ય વસ્તુ છે. આવી વસ્તુ જોને મળે તેને હું મહા ભાગ્યશાળી ગણું છું.

કાંતા ! મારો પ્રેમ સ્વાર્થી નથી. મારો પ્રેમ અસત્ય નથી, મારો પ્રેમ નાશવંત નથી. મારી પ્રિયતમાએ મારે માટે જે કુશંકાઓ કરી છે, તેના દોષ તેને શિર છે. માઈ આખું જીવન પવિત્ર છે. હું નિર્દોષ છું. મારો જે પ્રેમ મારી પ્રિયતમા પર તેના જીવતાં હતો, તેજ પ્રેમ તેના સ્વર્ગવાસ થયા પછી પણ તેના પર છે. મારા પ્રેમમાં હજી સુધી લેશ પણ ન્યૂનતા થઈ નથી, અને થવાની પણ નથી. હું દૃઢ નિશ્ચયી છું; હું સ્ત્વશીલ છું; હું એમાંજ ખરું મનુષ્યત્વ માનું છું.”

“મધુસુદન, મધુસુદન, હું ચૂંકી. મને ક્ષમા કરો.”

કાંતા એ હાથ જોડી ગદ્ગદ કંઠે બોલી “મારોજ અપરાધ છે. હુંજ પાપિણી છું તમારું પ્રેમાળ અને નિષ્કપટ વર્તન હું ન સમજી શકી. જે પ્રથમથીજ સમજી હોત તો આજે આ હૃદયવિદારક સમય ન આવત. અસ્તુ. માઈ નસીમ !” એમ કહી ચોધાર આંસુએ રડવા લાગી.

“કાંતા, કાંતા, મારી ભગિની તુલ્ય કાંતા ! તમારું રૂદન મારાથી સહન થઈ શકતું નથી. તમારી દીનમુદ્રા મારાથી જોઈ શકાતી નથી. નેત્રમાંથી વહેનારી અશ્રુધારા માઈ અંતઃકરણ બાળી મૂકે છે. તમારી કરુણાઈ વાણી મારા હૃદયને કંપાવે છે. બેન કાંતા, તમે તરુણ છો, તમારી સુખવિલાસની લાલસા તમ થઈ નથી, માટે તમારી પ્રતિજ્ઞા ફેરવો, અને યોગ્ય પતિ સાથે સંસાર માંડી સુખી થાઓ.”

“પણ મારે મન અન્ય પુરુષ બંધુ સમાન છે. મને પણ મારી પ્રતિજ્ઞાનું અભિમાન છે.” કાંતા નવજીવનમાં આવી બોલતી હોય એમ લાગ્યું.

“તો હું ના ઇલાજ છું.”

“ત્યારે તમારા ભવિષ્યના જીવન માટે શો વિચાર કર્યો છે?”

“ સંન્યાસ દીક્ષાલક્ષ ધર્મી જ્ઞાનનો અભ્યાસ અને પ્રચાર કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. ”

“ તો પછી મારે શું કરવું ? ”

“ એના બે જવાબ છે, પણ તેની પસંદગીનો આધાર તમારા પર છે. એક તો એકે તમારે મારા પિતાજીના આશ્રયમાં રહી મારી રમણેન બેઠાં કાળ નિર્ગમન કરવો, અને બીજો એકે તમારા માયિક પ્રેમનું સ્વરૂપ બદલી, તેને શુદ્ધ સ્વરૂપ આપવું. તમને એ કામ પ્રથમ કઠિન લાગશે, પણ હું તેમાં મદદ કરીશ. તમારો ઉત્તમ પ્રેમ મારા જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણી પરથી વાળી સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરને ચરણે સોંપશે તો તમારું અત્યંત કલ્યાણ થશે માટે જોડો, આમ નિરાશ, નિરુત્સાહી, નિર્મળ, નહિ બનો. આવા ક્ષણિક ભ્રમથી ચિત્ત ઉદ્ધિગ્ન ન કરો. ”

“ સત્ય છે. આપની સલાહ શ્રેયસ્કર છે. ” કાંતા બોલી “ આજથી માંડે જીવન પ્રભુ સંન્યાસી જ્ઞાન મેળવવામાં અને સમાજની સેવા કરવામાં ગાળીશ. જન સમાજની સેવા એ પણ પ્રભુની જ સેવા છે; કારણકે જન સમાજની દરેક વ્યક્તિમાં ધર્મી અંશ રહેલો છે.

મધુસૂદને કહ્યું “ એન આ તમારા હિંચા વિચારને ધન્યવાદ આપું છું, હું તમને જનસમાજની સેવા કરવામાં સંપૂર્ણ મદદ આપીશ. ”

“ આટલું દહેતાંજ સંન્યાસિની કે જે છોડવાને પાણી પાતી પાતી બનેના જેવામાં ન આવે એવી રીતે તેમની પાસેની એરડીમાં સાંભળવા બેઠી હતી, તે એકદમ બહાર આવી અગ્નિથી થઈ બેઠી” બગતજી ! આ એન કેમ રહે છે ? ”

“ એમને માયા રહાવે છે, અને એ રહે છે. ” મધુસૂદને શાંતપણે કહ્યું.

માયાએ કેને નથી રહાવ્યા ? હું ધારું છું કે તમે પણ એમાંથી મુક્ત નહિજ હશો. ” સંન્યાસિનીએ કહ્યું.

“ નથીજ. એમનાં સ્વર્ગવાસી પત્નીની માયા હજી એમને રહાવે છે. ” કાંતાએ ગંભીરપણે કહ્યું.

“માયાને ન ચાહનારા આ દુનીઆમાં વીરલાજ.” સંન્યાસિની બોલી. સાચુંજ કહ્યું છે કે:—

શૈલે શૈલે ન માણિક્યં મૌક્તિકં ન ગજે ગજે ।

સાધવોનહિ સર્વત્ર ચંદનં ન વને વને ॥

દરેક પત્થરમાંથી કંઈ માણેક નીકળતાં નથી, દરેક હાથીમાંથી મોતી નીકળતાં નથી, દરેક વનમાં ચંદન વૃક્ષ ઉગતાં નથી તેમ સર્વ સ્થળે સાધુઓ પણ જડતા નથી.

હાલ મારે ત્યાં એક સંસાર ત્યાગી નવીન શિષ્યા આવી છે, તેણે તો ખરેખર માયાને ત્યાગીજ છે, એમ મારે કહેવું જોઈએ.”

“વાહ ! માયાની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ જે સ્ત્રી ગણાય છે, તે પણ માયાને તજે એ પ્રસંશનીય છે ! ” મધુસૂદને વિસ્મય પામી કહ્યું “અમને તેના દર્શન કરાવશો ? ”

“કેમ નહિ. આવો આ પાસેની કાટડીમાં.” સંન્યાસિની તેમને મનોરમાનો મેળાપ કરાવવા લાઇ ગઇ.

આ વેળા મનોરમાએ આખા અંગપર વિભૂતિ ચોળી હતી, અને ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં. તેની આંખમાંથી અરુણવિત અશ્રુવૃષ્ટિ થતી હતી. તેણે પોતાના સદાચરણી પતિ માટે જે કુશંકા કરી હતી તે ખોટી છે તેની તેને ઉપલી વાત સાંભળવાથી પ્રત્યક્ષ ખાતરી થઇ હતી અને તેથી તે પોતાને દોષ દર્શાવતી હતી. મધુસૂદન જેવો કાટડીમાં પ્રવેશ્યો, તેવીજ મનોરમા બિડી, તેના ચરણને વળગી પડી, અને “ક્ષમા કરો. આ પાપિણીને બચાવો.”—એમ બોલી પંચાંગ નમસ્કાર કરવા લાગી.

મધુસૂદન અને કાંતા પ્રથમ તો મનોરમાને ન ઓળખવાથી, આશ્ચર્યમાં હુળી ગયાં. પરંતુ જ્યારે તેનો ચહેરો મધુસૂદનથી સ્પષ્ટ ઓળખાયો, ત્યારે તે એકદમ બોલી બહો “કોણ પ્રિયતમા ? ”

“હા પ્રાણનાથ ! હું તેજ દિનભાગી ! ” એમ કહી મનોરમા મધુસૂદનને વળગી પડી.

આ વેળા સર્વેની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા માંડ્યાં. થોડી વાર તો સૌ મુગાં મુગાં એકમેકની સામેજ જોઈ રહ્યાં, અને કશ્ચારસ છવાઈ ગયો.

મધુસૂદને મનોરમાને પૂછ્યું “તમે અહીં ક્યાંથી ?” મનોરમાએ શરમાતાં શરમાતાં કહ્યું “હું ઘેરથી નીકળી એકદમ કાંકરીઆ તળાવ પર આવી, અને પ્રાણુઘાતની તૈયારી કરવા લાગી. તે વેળા અંધકાર કહે માઈ કામ. આસપાસ નજર નાંખી, તો કોઈ જણાયું નહિ. મેં માઈં લુગડું ઉતાર્યું, અને તેને છેડે ઘેરથી લખી આણેસો કાગળ બાંધ્યો. હું અંદર ઝંપલાવાની તૈયારી કરતી હતી, એટલામાં આ સંન્યાસિની મા પાણી ભરવાને આવી પહોંચ્યાં. એમણે મને પડતી અટકાવી. મેં મારા દુઃખની વાત એમની આગળ કહી બતાવી. તે સાંભળી એમને દયા આવી, અને મને અહીં તેડી લાવ્યાં. દિલાસો આપી મને પોતાની પુત્રી કરતાંએ અધિક ગણીને રાખી, અને પ્રસંગોપાત્ જ્ઞાનામૃત પણ પાચું.

તમે જ્યારે જ્યારે અહીં દર્શને આવતા, ત્યારે ત્યારે હું તમને છુપાઈને જોતી, પણ મારા મનનો રોષ ઉતરતો નહિ. મેં આ સંન્યાસિની માને તમારું જોળખાણ કરાવ્યું હતું. આજનો પ્રસંગ સાંભળવાથી મારી સર્વ કુશંકા ટળી ગઈ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે, શંકાશિલો વિનश्यति । એ મેં આજે પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું છે. અમારી સ્ત્રીજાતિમાં વહેમે ધર ધાણ્યું છે. તેનેજ પરિણામે હું દુઃખી થઈ છું, અને તમને પણ દુઃખી કર્યા છે. મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.”

મધુસૂદન તથા કાંતાએ સંન્યાસિનીનો અત્યંત ઉપકાર માન્યો, અને સંન્યાસિનીએ ત્રણેને આશીર્વાદ આપી તેમને ઘેર વિદાય કર્યાં.

પ્રકરણ સત્તાવીસમું.

સત્ય સંકલ્પ.

સુરતથી દ્વારિકા જવા નીકળેલું સાધુ મંડળ નર્મદા તટ, ડંકપુર-ધામ વખેરે માર્ગસ્થ પવિત્ર સ્થળે મુકામ કરતું કરતું રાજનગર આવી પહોંચ્યું હતું. તેણે સાગરમતીના કિનારા પર પડાવ નાખ્યો હતો.

મહાંતે નિત્ય નિયમાનુસાર યોગ આપવા, સુપ્રસિદ્ધ કવિરત્ન ગોસ્વામી શ્રી તુલસીદાસના વચનામૃતનું પાન કરાવતાં કહ્યું:—

“લક્ષ્મણ દેવહુ મોરગળ
નાચત વારિદ પેલિ ।
ગૃહી વિરતિરતિ હર્ષ જસ
વિષ્ણુ ભક્ત કહૈં દેલિ ॥

હે લક્ષ્મણ ! જેમ મેથોને જોઈ મોર નાચે છે, તેમ વિષ્ણુ-ભક્તને જોઈ વૈરાગ્યની પ્રીતિવાળા ગૃહસ્થાશ્રમી જતૂ પથ્થુ આનંદિત થાય છે.

ઘનઘમણ્ડ નમ ગર્જત ધોરા
પ્રિયાહીન હરપત મન મોરા ।
દામિનિ દમક રહત ઘન માહીં
સ્વલકી પ્રીતિ યથા સ્થિર નાહીં ॥

પુષ્કળ મેઘ ધોર ગર્જના કરે છે, અને મારું મન પ્રિયાહીન ચલાથી ભીતિ પામે છે. જે પ્રમાણે ખગની પ્રીતિ સ્થિર રહેતી નથી, તે પ્રમાણે વાદળામાંની વિદ્યુત ધડો ધડી ચમકીને લુપ્ત થઈ જાય છે.

વર્ષહિં જલદ મૂમિ નિયરાયે
 યથા નવહિં બુધ વિદ્યા પાયે ।
 બૂન્ધ આઘાત સહૈ ગિરિ કૈસે
 સ્વલકે વચન સંત સહ જૈસે ॥

જેમ પંડિત, વિદ્યાના યોગે વિનીત-નમ્ર થાય છે, તેમ મેઘ
 (જલભારે) પૃથ્વીની સમીપ આવે છે, અને જે પ્રમાણે સાધુસંત
 બળની નિંદાના તડાકા સહન કરે છે તે પ્રમાણે પર્વત ૮૫ ૮૫
 પડતાં જલાખંડનો આઘાત સહન કરે છે.

ક્ષુદ્ર નદી મરિચલિ ઉતરાઈ
 જામિ થોરે ધન સ્વલ વૌરાઈ ।
 મૂમિ પરત્ત મી ડાવર પાનીં
 જિમિ જીવહિં માયા લપટાની ॥

જેમ નીચ લોક થોડો ભાગ્યેય થતાંજ ગર્વથી કુસાધ જાય
 છે, તેમ નાની નાની નદીઓ પૂર આવવાથી મેર્યાદા તજ દે છે; અને
 જેમ જીવ માયામાં લપટાઈ મલીન-પાપયુક્ત-થાય છે, તેમ વરસાદનું
 નિર્મળ જળ પૃથ્વીના સંસર્ગથી ડોળાઈ જાય છે.

સિમિટિ સિમિટો જલ મરહિં તતાવા
 જિમિ સદગુણ પહં આવા ।
 સરિતા જલ જલનિધિમેં જાઈ
 હોય અચર જિમિ જિય હરિપાઈ ॥

જેમ એકેક સદ્ગુણ સજ્જન પાસે આવતાં આવતાં કાળાંતરે
 તેની પાસે પુષ્કળ સદ્ગુણનો સંચય થાય છે, તેમ પાણી એકત્ર થતાં
 થતાં આપું તળાવ છલાછલ ભરતું જાય છે; જે પ્રમાણે ઇશ્વર પ્રતિ
 રમણીય થએલું મન ઇશ્વરમાં સમાય છે, તે પ્રમાણે સમુદ્રને મળનારી
 નદીનું પાણી સમુદ્રના પાણી સાથે સંપૂર્ણ મળી જાય છે.

હરિત ભૂમિ તૃણ સંકુલિત
સમુદ્ધિ પરે નહિ પંથ ।
જિમિ પાસંદ વિવાદતે
લુપ્ત ભયે સદગ્રંથ ॥

જેમ પાંખડી મતના વાદવિવાદમાં સારા સારા ગ્રંથોનો પત્તો લાગતો નથી, તેમ પૃથ્વી લીલાછમ ધાસથી એટલી આચ્છાદિત થઈ ગય છે કે પગરસતો ખીલકુલ દેખાતો નથી.

દાદુર ધુનિ ચહુ ઓર સુહાઈ
વેદ પઢે જનુ પટુ સમુદાઈ ।
નવ પલ્લવ ભયે વિટપ અનેકા
સાધુકે મન જસ મિલે વિવેકા ॥

જેમ બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણસમુદાય વેદધોષ કરે છે, તેમ દેડકાં ચોમેર “ ડેડું ” કરી રહ્યાં છે; જેમ સાધુનું મન વિવેકથી શુદ્ધ થાય છે, તેમ અનેક વૃક્ષો નવીન પલ્લવથી સુંદર દેખાય છે.

શશસંપન્ન સોહ મહિ કૈસી
ઉપકારીકી સંપત્તિ જૈસી
નિશિતમ ઘન સ્વચોત વિરાજા
જિમિ દંભિનકા જુરા સમાજા ॥

જેમ પરોપકારી માણસની સંપત્તિ તેને શોભા આપે છે, તેમ ધાન્યની વિપુલતા જમીનને શણગારે છે; જેમ મૂર્ખના સમાજમાં પાંખડી પોતાની જાળ પ્રસારે છે; તેમ ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિગંત થતા અંધકારમાં આગીયાનું પ્રાપ્ત્ય વધે છે.

મહાવૃષ્ટિ ચલી ફૂટિ કિયારી
 જિમિ સ્વતંત્ર હુદ્ વિગરહિં નારી ।
 કૃષી નિરાબહિં ચતુર કિસાના
 જિમિ બુઘ તજહિં મોહ મદમાના ॥

જેમ સ્વેચ્છાચારી સ્ત્રી અમર્યાદ વર્તન કરે છે તેમ અતિવૃષ્ટિ
 ખેતરોની ક્યારી ફેાડી નાંખે છે; જે પ્રમાણે બુદ્ધિમાન માણસ મોહ,
 મદ, અને માન તણ પોતાનું મન શુદ્ધ રાખે છે, તે પ્રમાણે ખેડુનો
 ઉભા પાકમાં વચ્ચે વચ્ચે ઉગેલી નુકશાનકારક વનસ્પતિ ઉખેડી
 નાંખે છે.

દેસ્વિય ચક્રવાક સ્વગ નાહીં
 કલિહિ પાય જિમિ ધર્મ પરાહીં ।
 ઊપર બરસે તૃણ નહિં જામા
 સંત હૃદય જસ ઉપજ નકામા ॥

જે પ્રમાણે કલિયુગમાં વર્ણાશ્રમધર્મ લુપ્ત થયો છે, તે
 પ્રમાણે વર્ષાઋતુમાં ચક્રવાક પક્ષી જણાતાં નથી; જેમ સાધુસંતના
 મનમાં કામવાસના ઉત્પન્ન થતી નથી, તેમ રેતાળ જમીનમાં વૃદ્ધિથી
 ધાસ સુદ્ધાં ઉગતું નથી.

વિવિધ જંતુ સકુલ મહિ આજા
 વઢે પજા જિમિ પાય મુરાજા ।
 જહૂં તહૂં પથિક રહે થકિ નાના
 જિમિ ઇન્દ્રિયગણ ઉપજે જ્ઞાના ॥

જેમ સુરાજ્ય પ્રાપ્ત થવાથી પ્રજાની સંખ્યા વધે છે, તેમ બરપૂર વૃષ્ટિ થવાથી કુદ્ર જીવજંતુની સંખ્યા વધે છે; જેમ ખર્ચ જ્ઞાન (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થવાથી મનુષ્યની ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર અટકી જાય છે, તેમ જ્યાં ત્યાં પાણી પાણી થઇ રહેવાથી માર્ગો બંધ થઇ જાય છે.

આ પ્રમાણે મહતે વર્ષાઋતુનું વર્ણન કરતાં ઉપદેશામૃત પાતું. શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા તુલસીદાસના અને મહંતના વખાણ કરવા લાગ્યો. મહંતના દર્શન કરવા અને તેમનાં બોધવચન સાંભળવા શહેરનાં ભાવિક જિજ્ઞાસુઓ આવ્યાં હતાં; તેમાં મધુસૂદન, મનોરમા, કાંતા, રમા, રંગરાય અને અસૂયાવતી એટલે મધુસૂદનનું આપું કુટુંબ પણ આવ્યું હતું. મહંતના શિષ્યોમાંનો એક નવીન શિષ્ય મહંતના વ્યાખ્યાન સમયે રમાની સન્મુખ એકી નજરે જોઈ રહ્યો હતો. એવામાં રમાની નજર ફરતી ફરતી તેની ઉપર પડી. પ્રથમ રમાને કોઈ ઓળખીતા માણસ જેવો ભાસ થયો. તેને સ્મરણમાં આણતું આણતું સાંભળું કે આ તો કુટીલરામ છે. તેને પાકી ખાત્રી થતાંજ પોતાની નજર તરત ચોરી લીધી. રમા અમદાવાદ આવ્યા પછી મનોરમા તથા કાંતાના સત્સંગથી કેળવાઈ હતી, અને તેના વિચારો ધર્મરક્ષિત તરફ વલણ પામ્યા હતા; કારણ કે સત્સંગાત્ ભવતિ

હિ સાધુતા સ્થાનામ્—સત્સંગથી ખળમાં પણ સાધુતા આવે છે—

તેથી કુટીલરામને જોઈ રમાના મુખપર તિસ્કારનાં ચિહ્નો તરી આવ્યાં. કુટીલરામ પણ હવે પહેલાં જેવો પાતાળ જત્રી રહ્યો નહોતો; કારણ કે તેણે પોતાની જિંદગીમાં ઘણા કાવાદાવા કર્યા હતા, તેમાં નિષ્કળ નીવડી ઠોકરો ખાધી હતી અને કડવા અનુભવનું પાન કર્યું હતું, તેથી તેને હવે સંસારપર પ્રીતિ રહી નહોતી. તેમાં તેને મહંતનો સત્સંગ થયો તેથી કુટીલરામમાં લેશ માત્ર પણ કુટીલતા રહેવા પામી નહોતી. તે રમાનો મનોભાવ સમજી ગયો. તેને પોતાના

કુષ્ઠાચરણ મારે મનમાં ને મનમાં ઘણો ખેદ થયો, પણ રમાનીએ શ્રીતિ બદલાએલી જાણી આનંદ પામ્યો. તેણે પોતાનું મન મારી રમાપર ખીજારની દ્રષ્ટિ નહિજ કરી.

મહંતનો ઉપદેશ સમાપ્ત થયો હતો તેથી શ્રીતાઓએ એકઠા એકઠા ભીડીને ચાલવા માંડયું. એટલામાં એક સાધુ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેની શરીરચષ્ટિ આનખાત્ર કંપિત થતી હતી અને દેહકાંતિ પીળા પડી ગઈ હતી. તેણે બે હાથ જોડી મહંતને પૂછ્યું “ મહાનુભાવ ! સુરતમાંથી કોઈ પુરુષ આપના શિષ્ય થયા છે ? ”

મહંતે પૂછ્યું “ કોણ મદનરાય ? ”

“ હા, મહારાજ ! ” સાધુએ જવાબ આપ્યો.

“ હા. તેના મેળાપ સુરતમાં થયો હતો, તે પંચમોગી જાણીયો, તેથી મેં તેની પરીક્ષા કરી અને પ્રસંગ આવતાં તેને પ્રત્યક્ષ સાબીત કરી આપ્યું કે પરસ્ત્રી કોઈની થઈ નથી ને થવાની પણ નથી. તેનું અગ્નિ મટ્યું અને મારી સાથે નર્મદા સુધી આવ્યો ત્યાં મેં તેની સ્ત્રી તથા માતાની હયાતીની વાત જાણી. તેથી તેને સમજાવી તેમની પાસે મોકલ્યો છે અને આશા છે કે તે તેમને જરૂર મળશે. પણ તમારા જેવા સાધુને તે સંસારીની શી જરૂર પડી ? ”

“ ઘણીજ જરૂર છે. ” તે સાધુએ નિઃશ્વાસ નાંખી મંદ સ્વરે કહ્યું. “ તે તેની સ્ત્રીને મળ્યા નથી. ”

“ તમે કેમ આવ્યા છો ? મહંતે પૂછ્યું.

“ તેમને ખોળવા. હું તેમની સ્ત્રી છું. ” આ ઉત્તર તે સાધુએ આપ્યો એટલે સૌ આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ગયાં ! સૌ તેના શરીરનાં અંગો તરફ સુક્ષ્મ અવલોકન કરવા લાગ્યાં.

“ તમારું નામ શું અને ગામ શું ? મહંતે પૂછ્યું.

“ મારું નામ તારા, અને મારા પિતાનું ગામ પુષ્પાવતી. ”
સાધુના વેશમાં આવેલી તારાએ કહ્યું.

“ કોણુ ખેન તારા ? ! ” મધુસૂદન ચમકીને બોલી ઊઠ્યો.

“ કોણુ બાપ મધુસૂદન ? ! ” મધુસૂદન ઓચિંતો જણાઈ
આવતાં તારા સહર્ષ બોલી ઊઠી, અને એકદમ તેને વળગી પડી.

આ વેળા બંનેની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં-
રંગરાય, અસુયાવતી અને રમા તારાને વિંટાઈ વળ્યાં. તેમનું હૈયું
પણ ભરાઈ આવ્યું. આ બનાવ જોઈ અન્ય સર્વ લોકોનાં અંતઃ-
કરણુ દ્રવી ગયાં ! આ સમયે સૌ સુખચાપ થઈ ગયાં હતાં.
માત્ર તેમની નેત્રંદ્રિય અને શ્રવણંદ્રિયજ પોતાપોતાનું કામ
કરતી હતી.

મધુસૂદને ઘડકતે હૈયે કહ્યું “ ખેન ! તારી આવી સ્થિતિ ? ! ”

“ હા બાપ ! હું જન્મથીજ દુઃખીઆરી છું. ” તારા શોક
ઓછો કરી બોલી.

આ સાંભળી અસુયાવતીની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં.
તે ઉભી ઉભી મનમાં પસ્તાયાં કરતી હતી કે મેં જાણી જોઈને
તારાની આ સ્થિતિ કરી છે. આ વેળા તેનું હૃદય તેને ડાબવા
લાગ્યું. તે તરતજ મધુસૂદન અને તારાને પગે પડી બોલી ઊઠી—
“ છોકરાંઓ, તમે મને મારા કૃત્યની મારી આપો. નહિ તો પરમે-
શ્વરને ત્યાં હું શો જવાબ દઈશ ! હું મહા પાપી છું. મેં તમને
વિના વાંકે બહુ રંજડયાં છે. હું પસ્તાઉં છું. નિત્ય મુઝાઉં છું.
મારા અગ્નિને મને અવળી મતિ આપી હતી. હવે હું મારો ધર્મ
બરાબર સમજી છું. મારું બાકીનું આયુષ્ય તમારી સેવા કરવામાં
ગાળીશ, અને મારા પૂર્વનાં પાપનું નિવારણુ કરીશ. ”

તારાએ કહ્યું “ માતા, મારા ભાગ્યમાં જ દુઃખ ભોગવવું લખ્યું હશે ! હું ભાગ્યશાળીજ હોત તો મારી જન્મદાતા મા સ્વર્ગે જાત ? એમાં તમારો લેશ પણ વાંક નથી. મારા કર્મનોજ વાંક છે.”

રંગરાયે ખિન્ન અવાજે કહ્યું “ પુત્રી તારા ! તું સમજી છે. શાણી છે. અમે તારાપર વતવિલો કેર જ્યારે જ્યારે અમને સાંભરતો ત્યારે ત્યારે અમે પ્રભુની દયા માગવા અને તને ક્ષેમકુશળ જોવા અશરણુશરણુને વીનવતાં હતાં, અને તારી દુઃખી સ્થિતિને માટે વિચાર કરતાં કલાકના કલાક રડતાં હતાં. પરમેશ્વરે અમારી વિનંતી સાંભળી, અમારી સામે જોયું, અને તારો અચાનક મેળાપ કરાવ્યો. એન ! હવે આપણે ઘેર ચાલ. પરિશ્રમ ને ભૂખ મટાડ. ”

“ બાપુ, મારો પરિશ્રમ અને મારી ભૂખ એમ મટવાનાં નથી. જ્યાં સુધી મારા પતિનો મેળાપ થાય નહિ ત્યાંસુધી મારો પરિશ્રમ ચાલુજ રહેવાનો, અને ભૂખનું દુઃખ પણ ખમવાનુંજ. ” તારા આંખમાં ઝળઝળીઆં આંસુ ખોલી.

મધુસૂદને કહ્યું “ એન, તારા પતિની શોધ અમારે કરી આપવી, તું અમારે ઘેર આરામ લે. હું તારા દુઃખનો ભાગીદાર છું. તારા દુઃખમાં દુઃખી થવું એ મારો ધર્મ છે. તારા પતિ માટે ચારે દિશામાં માણસો મોકલીશ તેમજ હું પણ જઈશ. ”

“ હા એન, હું પણ બેસી નહિ રહીશ.” રંગરાયે હિંમત આપી કહ્યું. “ મદનરાયનો પત્તા મેળવવા હું કાલેજ નીકળી પડીશ; પણ તું દુઃખી ન થા. ”

“ ઝાઝું ઝણવાળાને ઝણુ શું અને ઝાઝું દુઃખવાળાને દુઃખ શું ? ” તારા ખોલી. તમે પરિશ્રમ અને ભૂખને દુઃખ માનો છો પણ તેનું મને જરાએ દુઃખ લાગતું નથી. દુઃખ માત્ર પતિવિયોગનું છે. મારા પતિ ક્યાં હશે ? શું ખાતા હશે ? કોણ ખવડાવતું હશે ?

સુખમાં હશે કે દુઃખમાં હશે ? અરેરે ! એ પ્રશ્નો મારા હૃદયમાં ચઢકાં બેર છે. એજ પ્રશ્નો મને પરિશ્રમ સમજવા દેતાં નથી અને બૂખતું દુઃખ પણ જાણવા દેતા નથી. નથી સુખે સુવા દેતા કે નથી સુખે ઠરવા દેતા ! મનમાં બસ પતિ, પતિ ને પતિ !

જાઓ, તમે સુખે ઘેર જાઓ. મને મરી ગએલીજ માનો. મારું નામજ ન લો. હું છું, ને મારો પરમેશ્વર છે. પ્રભુ મારો પતિ મેળવી આપશે તો તમને મળીશ; નહિ તો તેમની શોધમાં રજાની રજાનીને મારું અધૂરું આયુષ્ય પૂરું કરીશ. ”

આ છેલ્લા શબ્દોથી સૈનાનાં હૃદય કંપી ઊઠ્યાં. સૈનાનાં નેત્રો સજળ થયાં.

અત્યાર સુધી અખોલ રહેલી રમા છાટીશટ રડતી ખોલી બિડી “ બેન ! બેન ! અમારાપર દયા કર ! તારું દુઃખ અમારાથી જોઈ નથી ખમાતું ! તારા ખોલ અમારાથી નથી સાંભળી શકાતા ! બેન, હઠ મૂકી દે. તને દુઃખીઆરી મૂકી અમારાથી જવાબજ કેમ ? અન્ન ખવાયજ કેમ ? ! ”

“બેન, આ તારા સગા બાઈની સામે જો. તારો અચાનક મેળાપ થવાથી મને જે આનંદ થયો હતો, તે આ તારા મમતથી બળીને ભસ્મ થઈ ગયો છે. તારે તારો પતિજ મેળવવો છે કે બીજું કંઈ ? તે કામ ઉઠાવવા અમે તૈયાર છીએ પછી શું ? ”

“ બાઈ ! તમે સમજી થઈ કેમ જૂસો છો. મને કેમ જૂલાવો છો. મારા સત્ય સંકટપને કેમ ચળાવો છો ? ” તારાએ દીન વાણીથી કહ્યું. “ સ્ત્રી પતિ એજ તેનો પ્રભુ છે. પ્રથમ જીવન આધાર પછી સંબંધીનો સંસાર. પ્રથમ હૃદયના હાર પછી સગાં ને શત્રુગાર. માટે તમે દુઃખી ન થાઓ. સુખે તમારે ઘેર જાઓ. માત્ર હું બે હાથ જોડી તમારી પાસે એટલુંજ માગી લઉં છું કે મારાં નિરાધાર સાસુજી અમારાં બેના લાંબા

વિયોગથી વ્યાકુળ થતાં હશે. માટે તેમને તમારે ત્યાં તાકીદે બોલાવો, અને તેમનું પોષણ કરો. પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરશે. મારી આંતરડી ઠંડી પડશે. જે મારી ખરી દયા જાણતા હો તો આટલી વિનંતી સ્વીકારો.”

મધુસૂદને તારાની સાસુ તારલિકાને તાર કરી બોલાવવાનું કબજા કર્યું અને સૌ નિરાશ થઈ ઘેર ગયાં.

ભગવાન મરીચિમાલી અસ્તાચળપર આરૂઠ થતો હતો, અને આકાશને સુવર્ણ રસથી રસતો હતો. પછી પ્રદોષ સમયની અનિલ લહરીએ શાંતિ પ્રસારી.

તારાએ રાતભર નદી કિનારાપરના શિવાલયમાં પડી રહી સંવારે પતિની શોધમાં નીકળી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સાધુમંડળ સંધ્યાવિધિ આટોપી નિત્ય કર્મમાં નિમગ્ન થયું.

પ્રકરણ અઠ્ઠાવીસમું.

આનંદ.

મદનરાય રાતના નવદસને સુમારે સાધુમંડળની શોધ કરતો કરતો આવી પહોંચ્યો. તેણે મહંતને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા, અને નયનમાંથી અશ્રુના ઓધ ઢાળી મહંત સામે શોકાકુલ વદને જોયા ક્યું.

મહંતે ગંભીર વાણીથી પૂછ્યું “ મદનરાય, શા સમાચાર છે?”

મદનરાયે કરુણાજનક સ્વરે કહ્યું “ ગુરુજી ! આપની આજ્ઞાનુસાર પ્રથમ મારી નિરાધાર પત્નીને મળવા ગયો; પરંતુ તે મારી શોધમાં સાધુ વેશ ધારણ કરીને નીકળી પડ્યાના સમાચાર મળ્યા ! તેની બાતમી મેળવતાં જણાયું કે તે આપશ્રીની શોધમાં માહીતી મેળવતી મેળવતી અત્રે આવવા નીકળી છે. તો ભગવન ! તે તમને મળી ? ”

“ મળી. મદનરાય ! મળી. ” મહંતે કહ્યું “ આની પવિત્ર સન્નારી તારા ભાગ્યમાં લખ્યા છતાં તે અત્યાર સુધીનું જીવન વ્યભિચારમાં ગાળ્યું એ જાણી મને અત્યંત ખેદ થાય છે. ધરમાં રત્ન પડ્યા છતાં તે પાપાણુમાં ભટકાયો. ધરમાં પ્રેમ સરિતા હોવા છતાં તે કામદૂપનું ખાઈ નીર પીવા દોભાયો. ધરમાં અમૃત પ્રાપ્ત થયા છતાં તે હલાહલપર લલચાયો ! ધરમાં સ્વર્ગ હોવા છતાં તે નર્કમાં અટવાયો ! ”

“ સત્ય છે. ગુરુ દેવ ! સત્ય છે. ” મદનરાય દુઃખાવેશમાં વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો. “ હું અત્યાર સુધી મનુષ્ય નહોતો પણ પશુ હતો ! હું અત્યાર સુધી પ્રેમી નહોતો પણ કામી હતો ! હું અત્યાર

સુધી સુર નહોતો પણ અગ્ર હતો ! હું અત્યાર સુધી કોમળ હૃદયી નહોતો પણ કઠોર હૃદયી હતો ! પસ્તાઈ છું. હું પ્રભુની કરુણા અને આપનો આશીર્વાદ માગું છું ! પણ હવે મને મારી દુઃખી સ્ત્રીનાં દર્શન કરાવો. હું તેને હજારો નમસ્કાર કરીશ. મારા અપરાધની માફી માગીશ. તે સન્નારી જરૂર મને ક્ષમા કરશે.”

મદનરાયને અધીરો થએલો જાણી મહંતે આંગળી ખતાવી કહ્યું “ જા પેલા સામેના શિવાલયમાં છે.”

મદનરાયે મહંતને નમસ્કાર કર્યા, અને આતુર હૃદયે ને ઉતાવળે પગે તે ચાલતો થયો.

આજે ચંદ્રે પોતાની કળા સંપૂર્ણ પ્રસારી હતી. લોકોની આવજા બંધ પડી હતી. શાંતિ કહે કે માફકામ. માત્ર અશાંતિ મદનરાયના અંતઃકરણમાં અને તારાની સ્વપ્નવશ સ્થિતિમાં. મદનરાય શોધક દ્રષ્ટિએ શિવાલયમાં પેઠો. તેને એક માણસ ખૂણામાં સ્ત્રોતું જણાયું. તેના મુખથી કંમર સુધીના ભાગપર ચંદ્ર પ્રકાશ પડ્યો હતો અને બાકીના ભાગપર અંધારું પથરાયું હતું, પરંતુ તે અંધારું એટલું ગાઢ નહોતું કે જેમાં દ્રષ્ટિ પેસી ન શકે. તે અંધરામાંએ ચંદ્રનાં પરાવર્તન પામેલાં આછાં કિરણો આડાં ઉભાં વણાયાં હતાં. મદનરાય હલકે પગલે તેની પાસે જઈને બેઠો. તેણે પોતાની નિઃશ્વાસ દ્રષ્ટિ તેના આખા અંગપર ફેરવી, અને મુખપર સ્થિર કરી. તે કોઈ અલ્પચારી જેવી જણાતી હતી. તેના કેશકલાપપર ભગવું વસ્ત્ર લપેટયું હતું. તેનો કેટલોક ભાગ સ્કંધપ્રદેશ પર્યંત આવ્યો હતો. આખા શરીરપર કાષાય વસ્ત્રની કફની ધારણ કરી હતી, અને કંમરપર પણ તેજ રંગનું કપડું લપેટેલું હતું. તારાને ઓળખતાંજ મદનરાયનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. સંજળ નેત્રે તારાનું મુખ આંધું જણાવાથી તે વારંવાર અશ્રુ લુછતો હતો અને આંખ ફાડી શીડીને તેના મુખની સ્થિતિ જોતો હતો. એ ક્રિયા મૂક વદને અર્ધીક કલાક ચાલી, પણ તેની દર્શનની તૃષ્ણા છીપી નહિ. તેનું મન

ઘડીકમાં તારાને જગાડવાને તૈયાર થઈ જતું અને ઘડીકમાં તે ચાકેલીહારેલીને સુખ આપનારી નિદ્રાનો ભંગ નહિ કરવાને સચવતું હતું. તેના મનનો વિધિનિષેધ લાંબો વખત ચાલ્યા પછી તેને સુખે સુવા દેવાના નશ્વિય પર આવ્યો, અને તેણે આખી રાત જાગરણ કર્યું. ખેડો શટ્યો, પક્ષીઓએ માળામાં ફિલખિલાટ કરી મૂક્યો. દૂરથી ધંટીનો ધોર આવવા લાગ્યો. તારાએ પાસું બદલ્યું. વખત જાણુવા નેત્ર અર્ધાં ઉઘાડ્યાં, એટલે તેણે મદનરાયને જોયો. કંઈક ચમકી અને પુનઃ આંખ બંધ કરી દીધી. તે મનમાં કહેવા લાગી “હે દયાનિધિ પરમેશ્વર ! આ જો સ્વપ્નજ હોય તો મને કદીપણ જાગૃત કરતો નહિ.”

“શું આ હતભાગીનું સુખ જોવું પણ ગમતું નથી ?” મદનરાયના આ વાક્યથી તારાના મનના સ્વપ્નના વિચાર ઉડી ગયા અને તેના અંતઃશક્તિ સામે ગત કાલનું ચિત્ર ખડું થયું. કેટલોક સમય તે રતબ્ધ રહી.

“મને ક્ષમા કર. હું પાપી છું. તારી તરફ વચમાં મેં તારા પર દુઃખના ડુંગર નાખ્યા છે. તું પવિત્ર છે. મને તારા ચરણનો સ્પર્શ કરવા દે.” એમ કહી મદનરાય તેના પગને વળગી પડ્યો, અને તે પર પોતાના અશ્રુનો અભિષેક કરવા લાગ્યો. તારા તરતજ પગ છોડાવી છોટે જમને ઉભી રહી, અને કહેવા લાગી “થઈ ગયેલી વાત નહિ સંભારો, ક્ષમા પરમેશ્વર પાસે માગો. તેમને પ્રણામ કરો. જાપક્ષાલન કરવાનું સામર્થ્ય તેના સિવાય બીજા કોઈનામાં નથી.”

“પરમેશ્વર મને ક્ષમા કરો.” મદનરાયે કહ્યું “પ્રિયે ! હું પૂર્વે જેવો નિર્દય નથી; હું પૂર્વે જેવો વિષયલપટ નથી; હું પૂર્વે જેવો દારૂખોર નથી; એકંદરે હું પૂર્વેનો મદનરાયજ નથી, એ નક્કી માન. મારાં આગળનાં વચન અવિશ્વસનીય હતાં, પણ તેમાં અને આજમાં આકાશપાતાળ જેટલું અંતર પડી ગયું છે. આ વચન મારા શુદ્ધ અંતઃકરણમાંથી નીકળે છે.”

“પ્રભુ કરે ને તમારૂં ચારિત્ર્ય નિર્મળ થાઓ.” તમારૂં જીવન સુખી થાઓ.” તારાએ કહ્યું. “ તમને સુખી જોવામાંજ હું સુખ માનું છું. તમારૂં કલ્યાણ થાય એજ પરમેશ્વર પાસે માગું છું. હું દૂર રહી રહી તમારૂં ચિરાયુ ઇચ્છીશ, અને કદી કદી મળીશ. તમારા દર્શન કરીશ.”

“ ત્યારે હમણા ? ” મદનરાયે વિસ્મિત થઈ પૂછ્યું.

“ સંન્યાસિની થઈ તીર્થાટન કરીશ. મારૂં પૂર્વજન્મસંચિત દુઃખ પ્રભુ ભક્તિથી નિવારણ કરીશ, અને ભવિષ્યની જિંદગીમાં આવું દુઃખ ન ભોગવવું પડે તે માટે ખડતર તપશ્ચર્યા કરીશ. મને હવે સંસાર અસાર ભાસે છે.”

“ શિવ, શિવ ! એવું નહિ બોલ. આવા વિચાર આ તારી અવસ્થાને નહિ શોભે. એ વિચાર વૃદ્ધાવસ્થામાં. અત્યાર સુખી મારા અંતઃકરણમાં શુદ્ધ પ્રેમનું એક બિંદુ સુદ્ધાં નહોતું, તેથીજ હું તને દુઃખ દેવા પામ્યો. હવે તે મરૂભૂમિવત્ હૃદય રહ્યું નથી. ગુરુકૃપાએ તેનો પ્રલય થયો છે. તે સ્થાને પ્રેમનો સાગર ભરાયો છે. તેની ભરતીનાં મોજાં મને વ્યાકુળ કરી નાખે છે. જે શુષ્ક હૃદયે એક કોમળ પુષ્પને પગ તળે છુદ્યું હતું, તેજ હૃદય અમૃતનો છંટકાવ કરવા તત્પર થઈ રહ્યું છે. માટે પ્રિયે ! તારા આ વિચાર ફેરવ, મને સુખી કર. ભાગ્યશાળી કર. મેં આજ કેટલાક દિવસ થયા અન્નપાણી લીધું નથી. સુખે નિદ્રા લીધી નથી કે સુખે પગ વાળીને ખેઠો નથી. તારો પત્ર વાંચ્યો ત્યારથી મસ્તક ભ્રમિત થયું છે. નિશ્વાસથી છાતી પાકી ગઈ છે. હાથ પગ ગજાઈ ગયા છે. માત્ર તારા દર્શનના અભિલાષથી ટકી શક્યો છું. હવે તું મને તજશે તો મારો પ્રાણ પણ મને તજશે; એ નક્કી. તારા પ્રેમલોહિત્યુંબકે હું ખેંચાતો ખેંચાતો અહીં આવ્યો છું. તું તજશે તો હું જરૂર રવડીશ, અને મરીશ. માટે ધેર ચાલ.”

પતિના આ શબ્દો સાંભળી તારાનો કંઈ ભરાઈ આવ્યો અને આંસુ ટપકી પડ્યાં; કારણ કે તે ગમે તેવી પણ નિસર્ગસિદ્ધ સ્ત્રીજ હતી. તે ડસકાં ખાતી ખાતી બોલી ઊઠી “પણ મારું હવે ધરજ રહ્યું નથી.” એમ કહી પુનઃ રડવા લાગી.

તારા ! મારી પ્રાણેશ્વરી તારા ! આ તારો સંતપ્ત પતિ પોતાના હૃદયમાં તને નિવાસસ્થાન આપે છે. પ્રિયે ! આપણે કુંજ-પુરમાં કેવો આનંદ ભોગવતાં હતાં તે યાદ કર. દુર્દૈવે મારા માર્ગમાં અનિવાર્ય મોહ પરંપરાની આડ નાખી, તેથી હું પતિત થયો. મેં પાપના કુંગર ખડક્યા. તેનું ફળ મેં ભોગવ્યું. સંપૂર્ણ અનુભવ્યું ! માટે મારી ઉપેક્ષા નહિ કર. “એમ કહી મદનરાય છાતીરાટ રડવા લાગ્યો.

તારા મદનરાયને વળગી પડી. પોતે પણ અત્યંત રડી—રડાય તેટલું રડી. તેણે પોતાની કફનીથી મદનરાયની આંખો લહોવા માંડી, અને કહ્યું “પતિ, મારા પ્રભુ તુલ્ય પતિ ! બસ. બહુ થયું. છાના રહો. હજી હું મરી ગઈ નથી. હું મરીશ ત્યારે તો રડી રડીને શુંનું શું કરી નાખશો. તમારી આવી સ્થિતિ મારાથી જોઈ શકાતી નથી. ચાલો, ઊઠો. તમે મારા સ્વામી છો. હું તમારી અર્ધાંગી છું. હું તમને નહિ તજું. મારા વિચાર ગમે તેટલા વૈરાગ્ય તરફ વળ્યા હતા, પણ ઇશ્વરેજ મને સ્ત્રીનો જન્મ આપ્યો છે તો તમારી આજ્ઞાને આધીન થવામાં પરમેશ્વર અપ્રસન્ન નહિજ થાય.”

મદનરાયે કહ્યું—તારા, તું સ્ત્રીજાતિનું શિરોરત્ન છે. પાતિવ્રત્યની પ્રકાશિત ધ્વજ છે. તું મારી મૃહદેવતા છે. તારું શિયળ, નિર્મળ મંગાજળ છે. તારું અંતઃકરણ પ્રેમનો ઝરો છે. તું સત્ત્વ ગુણની બોધતી ચાલતી ભૂતિ છે. માટે ચાલ, નવીન ધરસંસાર માંડી મને સુખી કર.”

તારા બોલી “મારા માખાપ અને ભાઈ મધુસૂદન અહીંજ છે. માટે ચાલો, આપણે પ્રથમ ત્યાંજ જઈએ.”

“ એ સર્વે અહીં ક્યાંથી ? ” મદનરાયે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું.

“ તેની તો ખબર નથી પણ અહીં છે એ સત્ય.”

“ તો ચાલો, ત્યાં જઈ સૈને ભેટીએ.”

એ બે દંપતિ ચાલવા માંડતાની સાથે અચાનક મધુસૂદન સાથે તેનું આખું કુટુંબ તેમને વિંટળાઈ વળ્યું. સૈનાં નેત્રોમાં હર્ષ. શોકનાં મિશ્ર અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં.

તારાએ પૂછ્યું “ભાઈ ! તમે અહીં ક્યારથી !

“ બેન ! મહંતે મદનરાય આવ્યાના સમાચાર કહાવ્યા તે સાંભળતાંજ અમે સૌ અહીં આવ્યાં હતાં, અને તમને જાણુ ન પડે એવી રીતે સંતાઈને ઉભાં રહ્યાં હતાં. મેં તારલિકા બાંધને તાકીદે બોલાવવા તાર કરી દીધો છે. મધુસૂદને કહ્યું.

આટલી વાત થતાં સૈનો શોક મટી ગયો. સૈનાં અંતઃકરણમાં આનંદે કલ્લોલ કરી મૂક્યો.

આ વેળા બાલરવિનાં સુવર્ણકિરણોની સુવર્ણવદલિકા આકાશમાં પથરાઈ હતી તેમાંથી તે પ્રેમાળ તારાપર સુવર્ણપુષ્પની વૃષ્ટિ થતી હતી. શિવાલયમાં આરતી ઉતરવા માંડી. તેના ધંટનાદ અને નગારાના ગડગડાટમાં પતિપરાયણ તારાના જયનાદ ધમકી રહ્યા હતા. વાતાવરણમાં તેની આદોલન ક્રિયાથી જયગીત લખાતાં હતાં.

શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

દાનશીલ સર્જન ગૃહસ્થોની સેવામાં અપીલ.

સર્જન ગૃહસ્થો, આપણી જ્ઞાતિ જે એક સમયે સર્વને આશ્રય આપનારી અને જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હતી; તે આજે અવિદ્યા દેવીના કૃપા કટાક્ષથી, તદ્દન નિરાશ્રિત અને છેક નિઃકૃષ્ટ દશામાં ફેરવાઈ ગઈ છે, તેમાંથી મુક્ત થવાના તમામ સાધનોમાં વિદ્યા (જ્ઞાન) એ મુખ્ય સાધન છે. શાસ્ત્રકારોએ પણ સર્વ દાનોમાં વિદ્યાદાનને શ્રેષ્ઠ ગણ્યું છે. યથા:—

સર્વેષામેવ દાનાનાં બ્રહ્મદાનં વિશિષ્યતે ॥

એ સૂત્રને લક્ષ્યમાં રાખી “શ્રી ક્ષત્રિય મિત્ર મંડળ સુરત” આજ છ વર્ષ થયા આપ મહાનુભાવોની સહાયતાથી પોતાની શક્ત્યાનુસાર કાર્ય કરે જાય છે, તે આપ સર્વને સુવિદિત છે.

નાની વયના બાળકોને ‘માટે પ્રાથમિક કેળવણીથી માંડી મેટ્રીકના અભ્યાસ સુધીને માટે મંડળ તરફથી એક સ્કૉલર્શીપ ખાતું ખોલવામાં આવ્યું છે, અને આજ સુધીમાં સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ તેનો લાભ લઈ રહ્યા છે જેના ખર્ચના આંકડા આપ ગત વર્ષના રિપોર્ટ ઉપરથી જોઈ શક્યા હશે, જે આવકના પ્રમાણમાં અનેક ઘણા છે, તો એ ખાતાને આપની દાન વૃદ્ધિથી તુબ્ત કરવા ચુકશે નહિં.

મોટી વયના મનુષ્યોમાં જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ થાય તેમજ તેઓમાં વિચાર સ્વાતંત્ર્ય ફેલાય, અને સાર અસારનો વિચાર કરવાની વિવેક બુદ્ધિથી સમ્પન્ન થાય એ હેતુથી

ઉક્ત મંડળ તરફથી “શ્રી ક્ષત્રિય વીર” એ નામનું માસિક કહાડવામાં આવે છે જેનું એક વર્ષ સમાપ્ત થઈ આ બીજું વર્ષ ચાલે છે. આપણી જ્ઞાતિમાં સાહિત્યનો હજી જોઈએ તેવો શોખ નથી તેથી તેઓ લવાજમ બરી મંગાવવું યોગ્ય ધારતા નથી. અને ખરેખર કામ ગરીબ-અજ્ઞાન વર્ગની ઉન્નિત કરવાનું છે. તે હેતુ પાર પડે એટલા માટે મંડળની મેનેજિંગ કમીટી એ માસિકને “ક્રી” (મફત) કરી દેવા ચાહે છે, પરંતુ તેમ કરવાને જે નાણાની સ્થાયી રકમ જોઈએ તે હજી મંડળને મળી નથી. આ કાર્યને માટે હમારા અનુમાન પ્રમાણે સ્થાવી કોષમાં રૂ. ૫૦૦૦) પાંચ હજારની જરૂર છે, જે એટલાં નાણા મંડળને મળે તો તેના વ્યાજમાંથી ઘણી સારી રીતે માસિકનું પ્રકાશન થતું રહે, અને એ જ્ઞાન ઝરો હંમેશાને માટે વહેતો રહે. માટે હમારી પ્રત્યેક શ્રીમાન બંધુઓને નમ્ર પ્રાર્થના છે કે તેઓ આ તરફ જલદી લક્ષ આપશે. ગરીબડી જ્ઞાતિના ઉદયમાં દરેકે બનતી મદદ કરી તેને તારવા માટે પોતાનો હસ્ત લાંબાવવો જોઈએ. અંતે એક કવિની ઉક્ત તરફ ધ્યાન એવી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

નામ રહંતા ઠક્કરા, નાણાં નહિં રહંતા;

કીર્તિ કેરા કોટડાં, પાડયાં નહિં પડંતા.

લી. શ્રીમાનોની તરફથી દાનની રાહ જોનારા—

સુગટલાલ મંછારામ ચેવલી.

જમીયતરામ આત્મારામ વખારીયા.

આ. સેકેટરીઓ. શ્રી. ક્ષ. મિ. મંડળ-સુરત.

મોટી ભૂલોનું શુદ્ધિ પત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૧૯	મોંહ	મોં
૯	૯	અને	x
૧૨	૧૯	પાસે	x
૧૪	૩	રંગરાયની	રંગરાયના
૧૪	૨૦	બેળવતા	બેળવતો.
૧૭	૧	આ...આ.	x x
૧૭	૨	આ	x
૧૭	૧૦	સહસ્રરશ્મિ	સહસ્રરશ્મિ
૧૯	૬	જન્યા	જન્મ્યા
૨૧	૨૧	સિલિક	સિલક
૨૮	૨	અકચકિત	અકચકિત
૨૮	૧૫	ચિટ્ટી	ચિટ્ટી
૨૮	૧૮	ટીકિટો	ટિકીટો
૩૯	૨૪	સવારી	સવારી
૩૧	૧	પ્રવેશિક	પ્રાવેશિક
૩૧	૩	તરફથી	તરફથી
૩૩	૨૬	અકબિલુ	અકબિલુ
૪૬	૪	સ્વાતંત્ર્ય	સ્વાતંત્ર્ય
૪૬	૧૦	લાગતી	લાગતી
૫૩	૧૪	નાનપણમાં	નાનપણમાં
૬૦	૧૫	તયાર	તૈયાર
૬૩	૧૩	બિષગ્વર્યાઆદિ	બિષગ્વર્યાદિ
૬૬	૨૬	અધોવન	અધોવદન

૭૦	૨	પ્રક્રોદર	પ્રકોદર
૭૦	૨૬	સંસારિક	સાંસારિક
૭૧	૭	હતીહોય	હોય
૭૯	૯	પિપંતિ	પિપંતિ
૮૦	૧૧	વૈવાહિત	વિવાહિત
૮૪	૧૭	તિષ્ઠોતિ	તિષ્ઠેતિ
૯૨	૧	આપી	આવી
૧૦૩	૧૫	શિક્ષિતજ	ક્ષિતજ
૧૦૯	૧૮	ધોળાવા	ધોળાવા
૧૧૧	૧	પૂત્રવિધિ	પૂજાવિધિ
૧૧૩	૨૪	આવતા	આવતા
૧૧૭	૧૦	પિતાના	પતિના
૧૨૧	૧૫	પ્રયિ	પતિ
૧૨૪	૨૧	બનવવાનું	બનવાનું
૧૨૪	૨૪	પરમેશ્વર	પરમેશ્વર
૧૪૧	૧૩	તેના	તેનો
૧૪૧	૧૮	પીનવતો	વીનવતો
૧૪૪	૨૮	મધુક્ષસ	મધુરાક્ષસ
૧૪૫	૧૬	જટલું	જેટલું
૧૪૬	૧૮	ચર્યજયંજરી	ચર્પટપંજરી
૧૫૫	૧૯	પગતીએ	પગથીએ
૧૫૫	૨૪	ખટોલી	ખટુલી
૧૫૭	૧૦	ચિન્હનો	ચિહ્નો
૧૫૯	૩	તેની	તેના
૧૬૦	૪	વૃદ્ધાયકાળ	વૃદ્ધાપકાળ
૧૬૦	૧૩	ખાધપીધે	ખાધેપીધે
૧૬૦	૨૮	મણિમાધ	મણિમાધ
૧૬૫	૧૧	શંકરાચાર્ય	શંકરાચાર્ય

૧૬૭	૨	પિયો	ધિયો
૧૬૮	૨૩	દેહન	દહન
૧૭૦	૧૦	ધન	ધન
૧૭૨	૨૫	ડંકપુરથી	ડંકપુરની
૧૭૪	૨૩	પ્રભરીએ	પુભરીએ
૧૮૦	૧	કરાઉં	કરાવું
૧૮૦	૨૬	છેલલેલી	છેલલેલી
૧૮૧	૬	અશ્રુખિંદુ	અશ્રુખિંદુ
૧૮૧	૨૪	શંકમાં	શંકામાં
૧૮૧	૨૮	તલાવ પરથી તેમાંની ચિટ્ટીનો પત્તો કાંકરીઆ લાગ્યો.	તેમાંની ચિટ્ટીનો પત્તો કાંકરીઆ તળાવ પરથી લાગ્યો.
૧૮૪	૯	આ	x
૧૮૪	૨૩	પ્રમાવેશથી	પ્રેમાવેશથી
૧૮૬	૮	સ્વાર્ગવાસી	સ્વર્ગવાસી
૧૮૮	૧૮	આપીશે	આપીશ.
૧૯૧	૨	વખેરે	વગેરે
૧૯૩	૨૧	વૃદ્ધિગંત	વૃદ્ધિગત
૧૯૯	૨૨	ઝી પતિ એજ તેનો	પતિ એજ ઝીનો

